

63.2(5Қаз)
М 22

13

Әлкей Мерғұлен

ШЫҒАРМАЛАРЫ

**«Мәдени мұра»
Мемлекеттік бағдарламасының
кітап сериялары
Қазақстан Республикасының
тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың
бастамасы бойынша шығарылды**

63.2(5Қаз)
М 22

«Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасын жүзеге асыру жөніндегі Қоғамдық кеңес

Әшімбаев Мәулен, кеңес төрағасы;

Асқаров Әлібек, жауапты хатшы;

*Абдрахманов Сауытбек; Атабаев Қамбарбек,
Аяған Бүркітбай, Әбжанов Хангелді, Әбусейітова
Меруерт, Әжіғали Серік, Әлімбай Нұрсан,
Байпақов Карл, Байтанаев Бауыржан, Балықбаев
Тахир, Дүйсембаев Еркін, Есім Ғарифолла,
Жақып Бауыржан, Жұмағалиев Асқар, Жұмағұлов
Бақытжан, Қасқабасов Сейіт, Қозыбаев Ілияс,
Құл-Мұхаммед Мұхтар, Құрманбайұлы Шерубай,
Мұхаммадиұлы Арыстанбек, Мыңбай Дархан,
Нысанбаев Әбдімәлік, Салғараұлы Қойшығара,
Самашев Зейнолла, Сұлтанов Қуаныш,
Тұяқбаев Қанат, Шаймерденов Ербол,
Шеңгелбаев Бақытжан*

«Ә.Х.Марғұлан шығармалары» сериясының
редакциялық алқасы:

Пірәлиев С. Ж., бас редакторы,

Марғұлан Д. Ә., жауапты хатшы, Әбжанов Х. М.,

Арын Е. М., Байпақов К. М., Қасқабасов С. А.,

Қойгелдиев М. К., Күмеков Б. Е., Аяған Б. Г.,

Кененбай Ы. С., Смағұлов О. С., Тасмағамбетов И. Н.,

Уәлиханов Ш. Е., Ибраев Б. А.

Ә.Х.МАРҒҰЛАН

ШЫҒАРМАЛАРЫ

ОН ҮШІНШІ ТОМ

«АЛАТАУ»

БАСПА-ПОЛИГРАФИЯЛЫҚ

КОРПОРАЦИЯСЫ

АЛМАТЫ - 2012

081

М
УДК 930.27
ББК 63.2
М21

556466

Павлодарская областная
библиотека
им. С. Торайғырова

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Ә.Х.МАРҒҰЛАН
М 21 Шығармалары. Ә.Х.МАРҒҰЛАН XIII том –
Алматы: “Алатау”, 2012. – 576 б.

ISBN 9965-807-63-9

Құрастырушы: Дәнел Әлкейқызы Марғұлан,
Даме Асқарқызы Марғұлан

Академик Ә.Х.Марғұланның Шығармалар жинағының бұл 13-томына бұрын еш жерде жарияланбаған қазақтың қазақ болып қалыптасқан сонау ерте тарихынан алғашқы қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңдер туралы ой-тұжырымдары түйінделген, баға жетпес құнды мұрасы – «Древние казахские племена и образование казахского ханства» атты еңбегі еніп отыр.

Сонымен бірге бұл кітапта «Тарихи дәуірдегі қазақ тайпаларының жазу мәдениеті», «Таңбалы тас жазуы – ұлы мұра», «Петроглифы с тотемом волка тотем племени шапырашты», «Оразмұхаммедтің кітапханасы» секілді тағы басқа да тарихи тақырыпқа жазылған мақалалары бар.

Кітап көпшілік қауымға арналған.

Кітаптың арнаулы редакторы Дәнел МАРҒҰЛАН

ISBN 9965-807-63-9 - (XIII-том)

УДК 930.27
ББК 63.2

© Марғұлан Д. Ә., Марғұлан Д. А. Құраст., 2012
© “Алатау” баспасы, 2012

Баспадан

Академик Ә.Х.Марғұланның Шығармалар жинағының, 13-томына кіріп отырған «Древние казахские племена и образование казахского ханства» еңбегі баспасөз бетінде алғаш рет жарияланып отыр. Материалдар қолжазба күйінде, үзік-үзік болып әр жерлерде сақталып келді. Оны жинастырып, автордың мұражай қорына тапсырған Әлекеңнің шәкірті, бүгінгі қазақтың көрнекті ғалымы, академик Б.Е. Көмеков. Материалдарды сұрыптап, редакциялаған ғалымның қызы – Дәнел Әлкейқызы Марғұлан.

Еңбектегі кейбір тарихи мәліметтер мен шежірелер автордың өзі ескерткендей «Қариялардың айтуынша» жазып алынғандығын және олардың кезінде нақтыланып, баспасөзде жариялануға дайындалмағанын ескертеміз.

**ДРЕВНИЕ КАЗАХСКИЕ ПЛЕМЕНА
И ОБРАЗОВАНИЕ КАЗАХСКОГО
ХАНСТВА**

В основу данной работы положены сведения из китайских, античных, византийских, сирийских, армянских и других источников.

В выяснения вопроса расселения древних племен первостепенное значение принадлежит эпиграфическим памятникам, надгробным камням – кулпы тасам Казахстана. Эти памятники встречаются в местах расселения древних племен – в бассейне р. Сырдарья, в Каратау, в долинах рр. Или, Чу, Талас, в Центральном Казахстане, в Мангыстау, в долинах рек Эмба, Илек, Хобда, Урал. Сведения об истории древних племен и местах их проживания несут родословные предания и легенды, топонимика Казахстана.

Для осуществления поставленной задачи автор обращался к трудам Рашидеддина, Шарафеддина Иазди, ал-Идриси и многих других ученых востока, а также европейских и русских востоковедов.

САКИ

Этнический процесс образования казахского народа шел на основе объединения многочисленных племен, с древнейших времен обитавших на огромной территории современного Казахстана.

Древнейшими предками казахов и других тюркоязычных народов были саки, степные скифы, по Геродоту азиатские скифы. В античной литературе саков, обитавших на берегах Каспийского и Аральского морей, на Сырдарье и в Семиречье называют аргиппеи (аргимпей), аримаспы, пасаки, калаки, каспии, даи, массагеты и др. Плиний в VI в. писал, что по ту сторону Яксарта [Сырдарья] живут скифские племена, персы называют их саками по имени господствующего племени. В Илиаде Гомер пишет о скифах, как «о дивных доителях кобылиц». По свидетельству Плиния к северу от Кавказского хребта, в северо-западной равнине, прилегающей к Каспийскому морю, жили оркианы, команы [куманы], на северном побережье Каспийского моря – каспии, даи, восточнее – хорезмийцы, парикане, саранчи. По сведениям Птолемея у Окса [Амударья] жили оксияки, на берегу Аральского моря – массагеты, на Сырдарье – саки, в Семиречье – скифы-абии, а в степях к северу от Сырдарьи – гипофаги, племя коневодов.

По генеалогическим преданиям древних скифов, записанных Геродотом, родоначальником степных скифов был Таргытай. У него было три сына: старший Лапаксайс, средний Урпаксайс, младший Колаксайс. Легенда гласит: однажды с неба упали соха, коромысло, секира и чаша, все из золота. Раньше всех их увидел старший брат Лапаксайс и решил взять домой, но золото в его руках стало плавиться, в руках среднего брата – превратилось в огонь, в руках младшего брата золото вновь приняло прежние благородные формы и заблестело. Колаксайс принес их домой. После этого старшие братья провозгласили его главой племени. В этой легенде отражена ведущая роль младшего сына, главного наследника отца. Роль младшего сына, как преемника своего отца, красной нитью проходит и в истории тюрко-монголов и у казахов. Таргытай отдает одному сыну землю, где было много золота, другому – южную область, третьему – северную страну, где были большие сугробы снега. Эта древняя легенда о союзе трех братьев у казахов получила продолжение, как история образования трех жузов.

В генеалогических преданиях казахов, записанных Г.Н. Потаниным, упоминается Таргытай (Таргылтай), как один из родоначальников прото-казахских племен. Имена Таргытай, Лапаксайс, Колаксайс сохранились в качестве родовых названий: Лапак в составе Среднего жуза, Колак (Кулак) в Среднем и Младшем жузах.

Появление железных орудий в VII-VI вв. до н.э. внесло в жизнь скотоводческих племен небывалые изменения. Прогресс шел и по линии освоения верхового коня как средства передвижения и использование быка и верблюда в качестве гужевого транспорта. Все это

служило расширению обмена и культурно-экономических взаимоотношений между соседними племенами, росту обмена опытом и расширению круга деятельности общины. В результате этого мелкие и разрозненные общины объединяются в союзы племен.

На территории древнего Казахстана первым крупным племенным объединением стал союз сакских племен, населявших пространство от низовий Сырдарьи до Семиречья (VII-III в.в. до н.э.). В сакскую конфедерацию племен входили массагеты, даи и каспии, обитавшие в Приаралье и Прикаспийских степях, исседоны в Семиречье и на берегах оз. Балхаш.

Экономическую основу сакских племен составляли пастбищное скотоводство и поливное земледелие. Наряду со скотоводством и земледелием значительная часть племен занималась горным промыслом, добычей золота, меди и других металлов.

Эфор (IV в. до н.э.) писал, что «овечьи пастухи» саки — племя скифов. Они жили в хлебородной Азии, выходцы от справедливых кочевников...Они передвигаются на повозках и питаются молоком».

Новые экономические условия, подорвавшие устой древнего родового общества, оказали сильное влияние на развитие ремесленного труда, расширение обмена и вместе с тем положили начало разделению общества на классы. Наиболее отчетливо эти отношения видны в жизни поздних саков (IV в. до н.э.), усуней и кангюйцев, ведущую форму хозяйства этих племен составляли кочевое скотоводство и оседлое земледелие, основанных на патриархальном рабстве и эксплуатации малоимущих членов общины.

По данным античных авторов и археологических материалов, саки в своем развитии достигли значительного уровня.

В эпоху образования племенных союзов (V-III вв. до н.э.) в долинах рр. Сырдарья, Ангрэн, Чирчик, Келес появляются первые поселения — политические и культурные центры племенных союзов, где собирались родоплеменные вожди для решения вопросов военного, политического и территориального характера. Первые упоминания о поселениях на Сырдарье относятся ко времени похода Александра Македонского в страну саков (IV в. до н.э.). По свидетельству историка военных походов Македонского Арриана против завоевателя «восстали жители сакских городов, расположенных на берегу Яксарта».

С саками связано появление в V-IV вв. в бассейне р. Сырдарья значительного числа поселений. Сакские поселения располагались также в бассейне рр. Чу, Келес — Жартобе, Каратобе, в долине р.Арысь — Жуантобе, Майбалык, Косконур, на р. Талас — Жумабайтобе. В наше время городища в местах исторического обитания сакских племен исследованы хорошо. Городища представляют собой округлые в плане холмы, насыщенные культурными отложениями. В этих поселениях были глинобитные строения, а также строения из крупного сырцового кирпича округлых, овальных планов, чаще без определенных очертаний.

Культуру оседлых поселений саков наиболее ярко отражают памятники Каунчи, Отрарского оазиса, нижние слои Жетыасара на Кувандарье и Чирик-рабата в нижнем течении Сырдарьи.

При раскопках городищ Каунчи, нижней Сырдарьи (нижний слой Джеты-Асара, Чирик-рабата), Отрарского оазиса было обнаружено множество гончарных сосудов, земледельческих орудий, строительного мусора, костей животных, что свидетельствуют о сочетании развития скотоводства и земледелия в Южном Казахстане в сакское время.

Саки-скотоводы обитали в стойбищах, подобных кыстау, обычно располагавшихся в ущельях (сай), в долинах горных рек.

В местах поселения саков, в курганах были обнаружены уникальные предметы искусства, отражавшие уровень их культуры. Саки владели искусством литья из золота и бронзы, резьбой по дереву и техникой обработки камня.

Предметы сакского искусства – бронзовые котлы и бронзовые светильники обнаружены на древних стоянках саков в окрестностях Алма-Аты и на берегу Иссык-Куля. При раскопках иссыкского кургана вблизи Алматы было обнаружено захоронение сакского воина. Искусно выполненные золотые элементы одежды, головной убор, обувь свидетельствуют о высоком уровне ремесленной культуры саков.

Яркие страницы о степных скифах, их быте и обычаях оставлены греческими путешественниками Гезиолом и Аристеом, долгое время находившиеся среди них. По их описанию азиатские скифы были коневодами, превосходными наездниками, меткими стрелками. Аристей приводит ряд скифских слов, по структуре и значению, безусловно, тюркских. К ним относятся личные имена как Савлие (Сауле), Гунур (Қоныр), Лик (Елік), Орак (Орак). Амазонку скифы называли

зор-пата, зор-мужчина, пата-пленение, т.е. пленившие мужчину. По значению пата соответствует казахскому слову мата – связывай, отсюда бар-мата (барымта), что означает насильственный угон скота для возмещения убытка.

Саки носили остроконечные шапки из войлока. Из античных источников известно, что жилищем народов, хозяйственную основу которых составляло скотоводство, была юрта. Интенсивное развитие скотоводства с закономерной необходимостью обусловило появление легкоразборного жилища – юрты. Среди скотоводческих племен войлочная юрта широко распространилась уже в VII-VI вв. до н.э.

Кочевой образ жизни обусловил также появление жилища на четырехколесной повозке. Тип жилища на повозке появился в конце эпохи бронзы, в начале эпохи ранних кочевников. Для кочующих народов повозки имели первостепенное значение. Повозки – предмет культуры кочевников, идущий от саков, были унаследованы в последующие века кипчаками, ногайцами и казахами и использовались вплоть до XVIII века.

Характерной особенностью жизни степных скифов были культ волка и культ коня. Перед походом саки подвешивали к поясу копыто знаменитого скакуна, по представлению приносившее удачу в пути. Этот обычай сохранился у адаев, байбакты и бериш Младшего жуза.

Из источников известно, что саки в Наурыз ежегодно устраивали грандиозные конные состязания, участники которого принимали облик волка. Этот обычай сохранился у казахов под названием «кок-боры», «кокбар».

По словам Геродота, предметом поклонения степных скифов были наскальные рисунки с изображением копыт коня и ступни человека.

У саков были широко распространены конные состязания, что описано в античной литературе. Климент Александрийский писал: «Кто из саков хочет жениться на девушке, должен вступить с ней в борьбу. Если в борьбе побеждает девушка, юноша становится ее пленником. Только поборов девушку юноша может взять ее под свою власть». Поединок на конях джигита и девушки, как форма брачного состязания, описан в казахских легендах. Марко Поло довелось наблюдать его в Семиречье в XIII веке. Древняя традиция конного состязания между джигитом и девушкой сохранилась до наших дней у казахов под названием «кыз боры» или «кыз куу».

Описанные античными авторами свадебные и похоронные обряды саков во многих деталях сходны с казахскими. У саков существовал обычай предварительного договора, помолвки мальчика и девочки в детском возрасте, по-казахски «күда болу» - союз сватов, закреплявшийся ценными подарками со стороны отца невесты, по-казахски «қарғыбау» - залог прочности договора. У саков существовал обычай брать калым за невесту и обычай тайного посещения женихом невесты перед свадьбой (у казахов урын келу). Левират (у казахов амангерлик) – обычай, широко распространенный среди тюрко-монгольских племен существовал и у саков.

Очевидно сходство похоронного обряда у саков и тюрков: оплакивание с причитаниями (жоқтау), царапание лица (у тюрков бетін жырту), поднятие пика

в доме покойника, устройство поминок. На поминки племенной знати саки приносили в жертву множество коней и других домашних животных, их шкуры вешали на могильном холме. Описание этих обрядов мы находим в записках Ибн-Фадлана (X в.) и у Рубрука (XIII в.).

Сходство обнаруживается и в военной тактике саков и тюрков раннего средневековья. Степные скифы, кочевники превосходно знали территорию, на которой они обитали, и прекрасно ориентировались по звездному небу, что помогало им в тактике ведения боя. По описанию античных историков, саки заманивали врага в пустыню, после этого ничего не подозревавший, брошенный в пустыне враг, погибал.

По описанию Геродота скифы [саки] питались молочными и мясными продуктами, их любимым напитком был кумыс – кобылье молоко. Скифы доили кобылу по несколько раз в день по мере накопления молока в вымени. Для созревания кумыса его подолгу взбалтывали в деревянной посуде. Эти детали быта древних саков сохранились у казахов.

Скифы варили мясо в бронзовых котлах, при отсутствии котла мясом наполняли желудок заколотого барана, закапывали в землю и на этом месте разжигали костер. Этот способ приготовления пищи существует и у казахов, особенно он распространен среди чабанов и охотников.

По свидетельству Аристея, скифские женщины летом собирали ягоды, варили их до образования густой массы, из нее делали лепешки, которые сушили на солнце. Высушенную лепешку из ягод скифы называли аскы. Способ изготовления таких лепешек известен и

казахским женщинам, они называются катыргы (сушеная ягода). Аскы тюркское слово. ас переводится вешать, сушить, а аскы – высушенный продукт.

Сходство традиций и обычаев саков и казахов совершенно не случайно. Казахские племена, обитавшие по берегам Сырдарьи, Каспийского и Аральского морей, в Семиречье, Северо-Восточном Казахстане и на Алтае являются потомками саков.

Об этнической близости казахов к сакам свидетельствует ряд исторических данных и прежде всего сохранившиеся элементы скифского языка, сходство генеалогических преданий, обычаев, традиций и образа жизни. Характерно, что названия ряда сакских племен, упоминаемых античными авторами, в несколько измененном виде сохранились в этнониме казахов: так, у саков – даи, у казахов – адаи, соответственно, каргуны – кердеры, аргиппей – аргынбай, команы – куманы (западные кипчаки) и т.д.

ГУННЫ

Самым крупным племенным объединением, обитавшим на территории Центральной Азии в древности, были кочевые племена хунну-гунны.

Начало истории гуннов по китайским источникам относится к эпохе Яо (2356-2256 гг. до н.э.) при династиях Шань-Гуй-фан, Чжоу-Хянь-Юнь и Хань-Хун-Ну. Гуннов называли шань-жун – горные жуны. В те времена гунны жили на севере и северо-западе от Китая. Древнейшие китайские предания о них называются Шу-цзин. В VIII в. до н.э. при родоначальнике Кунлы, через десять поколений после Кауке гунны переходят к кочевому образу жизни. Последующие десять поколений гунны кочевали между Хангаем и Алтаем. Лето они проводили в горах Алтая и Хангая, а зиму в Ордо-се, Ганьсу и в бассейне Тарима. Китайцы относились к ним пренебрежительно и враждебно, называя жун ди – варвары, шы ди – красные ди, бэй ди – северные ди. Из преданий Шу-цзин следует, что на юге от жунов находилась Индия (Мин), на востоке – Китай, на северо-востоке Корея.

Раздробленный на удельные владения Китай с приходом к власти императора Ши-Хуанди (259-210 гг. до

Павлодарская областная
библиотека
им. С. Торайгырова

н.э.) из династии Цинь становится единым централизованным государством. В эту эпоху появляются подробные сведения о народах, живших к северу и западу от Китая.

В середине III в. до н.э. гунны образовали племенной союз. Основателем союза и первым вождем стал Тумен. Гуннский союз представлял для Китая большую опасность.

Родиной гуннов по китайским летописям считается земля, лежавшая на север от Хуанхэ (область Ордоса). Гунны занимали обширную территорию, расположенную к северу и западу от китайской провинции Ганьсу (Ордос) до Алтая и Тарбагатай. На юге их владения простирались до южных окраин пустыни Гоби и северных отрогов Тянь-Шаня.

Летняя резиденция гуннских предводителей находилась в долине реки Орхон, в горах Ноин-Ула (Восточный Алтай). Зимние ставки находились в Ордосе, бассейне Тарима и в Семиречье. В областях обитания ранних и поздних гуннов сохранились многочисленные гуннские погребения с золотыми сокровищами и предметами обихода, по которым можно получить представление об их быте, хозяйстве и культуре.

Гуннские племена обитали на территориях с разными климатическими условиями, летом – на севере, зимой – на юге. Климат северных земель их обитания был очень суровым: зимою свирепствовали сильные морозы, лето сопровождалось частыми пыльными ураганами. Эта характеристика соответствует климату Монголии, Западной Сибири, Центрального и Северного Казахстана. Борьба между гуннами и Китаем шла глав-

ным образом за территории, прилегающие к верхнему течению р. Хуанхэ, и богатые пастбища Ордоса. Еще до наступления эпохи династии Цинь гунны неоднократно переходили р. Хуанхэ, но китайцам удавалось оттеснять их назад.

Гунны часто вторгались в северные провинции Шень-Си, Хэ-Нань, брали в плен людей и превращали их в рабов. Это заставило удельных китайских князей вдоль северных границ Китая начать строительство преграды, заверченной при Хуан-ди и названной Великой китайской стеной. В 214 г. после победы над гуннами Хуанди захватил Ордос и повелел построить на р. Хуанхэ укрепления.

После смерти Хуан-ди (210 г. до н. э.) гунны перешли через р. Хуанхэ и заняли Ордос. Китайские гарнизоны вынуждены были покинуть пограничные укрепления. С этого времени Китай фактически признал верховную власть гуннов и стал платить им дань. Верховным вождем гуннского союза стал сын Тумена Мао-Дунь или Модэ (209-174 г.г. до н.э.). Из истории Китая Ши-цзи известно, что от родоначальника Шанвай (Шодай) до правления Модэ прошло десять веков.

Модэ выдвинулся в борьбе, происходившей внутри правящей верхушки гуннского союза. Он выступил против своего отца, убил его и захватил власть. Об этой эпохе китайская летопись сообщает следующее: «При Модэ дом хуннов [гуннов] чрезвычайно усилился и возвысился; покорив все кочевые племена на севере, на юге он сделался равным Срединному дому» -- пишет Бичурин (I, с.48). Покорив все племена на севере и на юге, она сделалась равной Срединному царству.

Гуннский союз сохранял свое могущество в течение всего II в. до н.э. Модэ подчинил своей власти все земли от Ордоса до Каспийского моря, от Алтая до Памира. В 209 г. до н.э. гунны покорили племя дун-ху, обитавшее на северо-востоке от гуннов. В 177 г. до н.э. они совершили поход против юечжей, одного из крупных племен Центральной Азии. Покорив юечжей, они овладели всем Восточным Туркестаном и утвердили свою власть над усунями, жившими в Семиречье. Как сообщает китайская летопись, в это время «гунны подчинили себе около 26 окрестных владений». В гуннский племенной союз вошли племена, обитавшие в бассейне р. Сырдарьи и в Семиречье – юечжи, кангюй (канглы), усунь. В составе усуней были племена алапан (албан), субан, икюй (екей), сарыг и др.

Гуннский союз, состоявший из 24 племен, делился на два крыла – восточное и западное. В каждое крыло входило 12 племен, что в последующие века соответствовало делению на «онг-гар» – правое крыло и «сол-гар» – левое крыло. Во главе каждого крыла стояло два вождя, носившие титул «жауке», «дуки» (мудрый) и подчинявшиеся верховному вождю. Верховный вождь гуннов носил титул «тенгри» или «тенгри-кут», шаньюй (в китайской передаче таньюй). Тенгри-кут и вожди 24 племен составляли ядро государственного управления. Каждый из 24 племенных вождей имел в своем подчинении тысячников, сотников, десятников и выполнял функцию исполнительной власти. В распоряжении каждого из племенных вождей находилось 10 000 всадников.

Все важные дела, касающиеся объявления войны, заключения мира и утверждения нового верховного

вождя «тенгри-кут» решались советом из представителей племенных вождей, он же выполнял функции суда гуннского племенного союза. Племенные вожди собирались три раза в год: в Наурыз, в середине лета и осенью для решения межплеменных дел и для совершения обряда жертвоприношений духам предков. Культ предков составлял основу идеологии гуннов. Разграбление могил вождей тенгри-кут считалось самым страшным оскорблением для гуннов и являлось поводом к войне.

Орда Модэ и его войско с из 300 000 воинов были сосредоточены в Иншанских горах в районе Ганьсу и Ордоса (Куэн-лунь, Богдо-ола) (Бичурин, I, с. 114). Здесь находились мастерские для производства холодного оружия – сабель, длинных мечей, кинжалов, копий, лат, сложного лука со свистящими наконечниками стрел, боевых чеканов, секир и т.д. Воины Модэ обучались военной тактике молниеносного нападения на врага, меткой стрельбе из лука на ходу.

К концу III в., в начале II в. до н.э. у гуннов была мощная военная организация с превосходно подготовленным и хорошо вооруженным войском.

В 200 г. до н.э. на берегах р.Хуанхэ произошла вторая крупная битва гуннов с китайцами. В этой битве войско гуннов под предводительством самого Модэ разбило китайскую армию, во главе которой стоял основатель Ханьской династии Гаоди. Гунны в этой битве применили свою излюбленную тактику: внезапное нападение на врага конницы с четырех сторон. При этом гуннская конница на западной стороне состояла исключительно из воинов на белых конях, на восточной – на серых, на северной – вороных и на южной – рыжих конях. Эта победа надолго закрепила власть гуннов над

Китаем. Гунны потребовали у императорского двора ежегодной выплаты дани и в жены гуннскому вождю китайскую принцессу.

Китайский императорский двор, поддерживая с гуннами добрососедские отношения с торговыми и культурными связями, включавшими традиционную тактику задабривания дарами, выдачей китайских принцесс в жены гуннским тенгри-кут, неустанно вел против гуннов подрывную деятельность. Так, китайские принцессы, ставшие женами гуннских правителей, должны были сообщать китайскому двору о государственных, военных и внутренних делах гуннов. Двор тенгри-кута был наводнен тайными агентами из Китая. Деятельность агентов была направлена на разжигание междоусобных распрей, расшатывание гуннского общества. В результате этого сильное гуннское государство начало слабеть. В 169 г. до н.э. от него отошли усунь.

Отношения Китая с северо-западными народами отражены в записках китайского путешественника Чжан-цяня (II в. до н.э.), который в течение 10 лет находился в плену у гуннского вождя. После Чжан-Цянь три года путешествовал по землям усуней, канглы и юечжей. Записки о северо-западных народах, составленные им для императора Ву-ди из династии Хань, вошли в первую официальную историю Китая Ши-цзи.

Из записок Чжан-цяня известно, что гуннская империя сохраняла свое могущество при правлении потомков Модэ Кюнь-Чене (161-126 г. до н.э.) и шаньюя У-Вэй (90 г. до н.э.).

При преемниках У-Вэй (70 г. до н.э.) гуннский союз утратил свое бывшее могущество. В это время гунны вели войну против северных племен у-хуан, динлинов

и усуней. Эти племена стали теснить гуннов, чем незамедлительно воспользовался Китай, заключивший союз с усунями, закрепленный браком китайской принцессы с усуньским вождем. Это позволило Китаю беспрепятственно отправить через территорию бывшей империи гуннов посольство в Парфию.

В результате внутренних раздоров и коварной многовековой политики Китая в 55 г. до н.э. гуннское государство распалось на два самостоятельных племенных союза – южных и северных гуннов. Вождь южных гуннов Хуханье в 51 г. до н.э. признал себя вассалом китайского императора. Северные гунны во главе с Чжичжи в грандиозной битве с объединенными войсками Хуханье и Китая были разбиты. Спасаясь от преследований, они устремились на северо-запад. Первое время после поражения Чжичжи шанью скитался среди киргизов (гяньгунь). Кангюйский владетель принял решение пригласить Чжичжи в Кангюй и предоставить ему восточную часть своих владений. Из Кангюя была послана помощь, состоявшая из нескольких тысяч отборных верблюдов, лошадей и ослов. Однако, до прибытия помощи из Кангюя Чжичжи был схвачен китайскими агентами и убит.

В битве южных гуннов с китайцами принимало участие северо-гуннское племя юебань (жубан). После поражения племя юебань перешло через Тарбагатайский хребет и присоединилось к канглы, обитавшим северо-западнее усуней (район между озером Балхаш и горами Улытау).

Владычество гуннов в Центральной Азии длилось со времени Модэ на протяжении около 800 лет. По генеалогическим преданиям, сохранившимся в китай-

ских анналах, в течение этого времени вождями гуннов были 40 человек. Позднее окрепнув, северные гунны образовали новый союз племен и продолжали вести упорные бои против Китая и южных гуннов. Но северные гунны были разбиты племенем сяньби – союзником Китая. В 90 годах н.э. Китай способствовал усилению племени сяньби, выделившегося из гуннского племенного союза в период его распада на южных и северных гуннов. Сяньбийцы неоднократно пытались овладеть восточными пределами северо-гуннского союза. Традиционная коварная китайская тактика ослаблять один народ с помощью другого завершилась успехом.

В 92-93 гг. до н.э. на земле гуннов произошло великое бедствие. Засуха, гололедица, джуг, сопровождавшиеся падежом скота, подорвали мощь гуннов. В 93 г. до н.э. сяньбийцы одержали победу над ними. Значительная часть северных гуннов покинула восточные районы и заняла территорию между Сырдарьей и Каспийским морем. Гуннское племя юебань осталось на своей территории.

Владения племени сяньби от северных границ Китая до Сибири расширились до озера Балхаш и р. Или. Северные гунны же ушли далеко на запад и обосновались между Доном и Волгой. Согласно источникам, в конце I в.н.э. гунны разбили племя аланов, живших на Северном Кавказе, и в течение последующих трех веков подчинили все племена Причерноморья.

В своем движении гунны увлекли за собой часть усуней, канглы и уйгуров. В 375 г.н.э. они появляются в Европе и нападают на германцев. Сведения о гуннах в Европе появляются в античных источниках, где их называют «западными гуннами». В Восточную Европу

с гуннами пришло руническое письмо. На древних памятниках в Венгрии, Румынии, Болгарии сохранились рунические надписи.

Из армянских источников следует, что гунны [хунк], как жители Танаиса (Дона) и Северного Кавказа, известны со II в до н.э.

Греко-латинские и сирийские авторы повествуют о гуннах со времени их нападения на готов у берегов Черного моря (375г. н.э.). Готы представляли союз древнегерманских племен остготов и вестготов, первоначально обитавших на берегах Балтийского моря. К III в. н.э. они переселились в Причерноморье и на Дунай.

Перед войной с готами гунны заключили с аланами договор о совместном нападении. Вождь готов Эрманарих безуспешно пытался оказать гуннам сопротивление и, потерпев поражение, покончил самоубийством. Готская знать во главе с сыновьями Эрманариха бежала в Западную Европу. Часть готских племен во главе со старейшинами скрылась в Трансильванских горах (Карпаты).

Гунны, преследуя отступавшие части готских племен, остановились в Паннонии, между реками Тисса и Дунай где был образован центр гуннской державы Аттилы.

Стремительное продвижение гуннов на запад внесло огромные изменения в жизнь народов Юго-Восточной Европы. Разгром готских племен вызвал великое переселение народов. Было разрушено много городов Западной Германии и на востоке Франции. В числе этих городов были Страсбург, Мец, Worms, Майнц и др. При осаде гуннами Орлеана на Каталаунских полях Римский полководец Аэций, некогда друг гуннов, со-

брав многочисленное войско из германских племен, сумел нанести сокрушительный удар гуннам. Спустя два года после этого Аттила умер. Как писал Тьерри, имя Атиллы завоевало себе место в истории человеческих гениев рядом с именами Александра и Цезаря.

Поражение гуннов на Каталаунских полях в 453 г. н.э., смерть Аттилы и раздоры среди его преемников привели к распаду государства западных гуннов. Гунны растворились в разных этнических средах – в Юго-Восточной Европе, в степях Кубани и Поволжья, часть их вернулась на родину.

Из китайских летописей известно, что гунны жили в круглых юртах, приспособленных для кочевого образа жизни. Для перевозок юрт и всего хозяйственного скарба использовались повозки, для переправы через реки у гуннов были кожаные лодки, сделанные особым способом. Юрты и колесницы гуннской знати отличались роскошью. Такая колесница была обнаружена в одном из курганов Ноин-Ула.

В курганах Ноин-Ула были найдены золотые и серебряные вещи, изделия из нефрита, зеркала, а также большие зонтики для колесниц и деревянные чашки, покрытые лаком, происходящие из Китая. Особый интерес представляет войлочный ковер, где изображена сцена нападения грифа на лося. Этот ковер по характеру орнамента имеет много общего с казахским сырмаком. Он замечателен также тем, что в нем присутствует эпический мотив, характерный для кочевых народов Центральной Азии.

Согласно китайским источникам, гунны превосходно ориентировались по положению звезд и луны. У гуннов был свой календарь с 12-летним звериным циклом.

Гунны воспитывали детей в воинственном духе. С раннего возраста мальчиков учили сидеть на коне и стрелять из детских луков по птицам и зверькам. Подростков отправляли на охоту за зайцами и сайгаками. В возрасте, когда они были в состоянии носить более тяжелое оружие, отправляли на войну. Человек считался взрослым с того момента, когда ему удавалось убить крупного зверя.

Вооружение гуннов состояло из лука, стрел, меча, сабель и секир, собирательно называвшихся «пять оружий воина». Римский историк Аммиан Марцеллин писал: «Их потому можно назвать самыми яростными воителями, что издали они сражаются метательными копьями, на конце которых вместо острия с удивительным искусством приделаны острые кости, а врукопашную рубятся, очертя голову, мечами и, сами уклоняясь от ударов кинжалов, набрасывают на врагов крепко свитые арканы для того, чтобы, опутав члены противников, отнять у них возможность усидеть на коне или уйти пешком» (Марцеллин, с.236.). В бою гунны были необычайно подвижны и неожиданно применяли обратные набеги, искусно стреляли из лука.

Военное искусство древних гуннов находилось на высоком уровне. В войне с Китаем гунны применяли различные виды холодного оружия: длинные железные мечи, сабли, длинные копья, сложные луки с дальним прицелом и со свистящими стрелами. Гунны превосходно владели искусством ведения войны ночью с применением маскирующей масти коней. Военные традиции древних гуннов были унаследованы древними тюрками.

Античные авторы писали о необычной тактике гуннов. В случае нежелания воевать против Китая в знак покорности посылали китайскому двору «яргак» из шкуры жеребят. Это означало, что гунны безлошадны и не в силах воевать. Описаны случаи, когда гунны, зная о намерении китайцев напасть на них, ставили у поселения лошадь со спутанными ногами и говорили: «Жители царства Цинь» Просим накормить лошадь» Это означало, что они не намерены воевать. (Бичурин, II, с.201)

О быте западных гуннов мы знаем в передаче римских историков. По описанию историка Приска, возглавлявшего римское посольство при дворе гуннов, дворец Аттилы представлял весьма сложное архитектурное сооружение из дерева. Он был обнесен оградой с башнями. Внутри ограды было много других домов. Жена Аттилы занимала отдельный дворец. Между постройками была большая баня, сложенная из камня. Дворец Аттилы стоял на возвышении, он состоял из одного огромного помещения, вдоль стен которого стояли скамьи, посередине находилось ложе Аттилы, к которому вели несколько ступенек.

Во время пиршества, которые Аттила устраивал в честь послов, соблюдался определенный порядок. Гостям подавали кушанья на серебряных блюдах и напитки камос [кумыс]. Пирующим подносились золотые и серебряные кубки с вином, а чаша Аттилы была деревянная. Аттила был окружен родовой и служилой знатью. Его правой рукой и доверенным лицом был Онгисий (онг-киси). Вокруг царицы находилось множество рабынь, которые сидя против нее на полу, вышивали разноцветные узоры на тканях.

Тюркские слова имеют гуннское происхождение. К этому выводу пришли востоковеды Абель Ремюза, К.Ширатори, Шоайберг, Альтхейм, Базен на основании китайских источников.

Мы видим сходство многих гуннских слов с казахскими. Однако, слова эти переданы китайской транскрипцией в искаженной форме. Это прежде всего касается имен и титулов племенных вождей. Так, слово би в китайской передаче ми, т.е. в китайских источниках гуннское Кунби – Кунми, соответственно Унгарби – Унгуйми, Тулеке – Тулехэ, Кулке – Хулхэ, төре – доле, тархан – дагян, дүй – дуйю. В казахской поговорке «мынау бір дүй ғой» (перевод: «он воображает себя великим») есть гуннское слово «дуй» (великий). В другой казахской поговорке «эй дерге ажа жок, кой дерге қожа жок» (нет повелителя, призывающего к порядку), где присутствует гуннское слово ажа – повелитель. Гуннские слова, сохранившиеся в казахском языке, орда – центр, столица, аймак – община, округ, би, бек – владетель, жете – сын, гуннские слова тек, оглан, жете переводятся предок, происхождение. В казахском языке слово «тек» синоним слова «жете», отсюда «теги жаман» и «жетесі жаман» имеют одинаковое смысловое содержание и переводятся «неблагородное происхождение». Из античных и китайских источников известно, что названия гор Алтай, Тарбагатай, рек Лек-Илек, Жем-Эмба, Ор-Оар (у Геродота) – Иргиз, Дайк (у Птолемея) – Жайык, Урал, Или – гуннского происхождения.

До нас дошли древние гуннские слова таруг – пшено, инмай кас – краска для бровей (казахское қас бояу), название шелковой ткани баршын, камка, торгын

– торка, данк (дауклы) – славный, знаменитый, тумен – войско в 10 тысяч. Русское слово кинжал от гуннского кынжар. Гуннское слово кынлук. Ф.Хирт относил к числу самых древних тюркских слов, к их числу относятся слова бори – волк и яргак – зимняя одежда из шкур жеребят шерстью наружу. Слово жаргак есть и у казахов, оно означает вид зимней одежды.

Широко распространенным среди тюрко-монголов было слово «тенгри». Культ Тенгри – доисламская вера скотоводческих народов Центральной Азии. Гуннские правители носили титул тенгри-кут. В грамотах китайскому двору тенгри-кут называл себя «рожденный небом и землей, поставленный солнцем и луной» (Бичурин, I, с. 58).

Из гуннских слов, определяющих родство, в казахском языке сохранились слова: ними – китайская передача слова немере – внук, кенже, кенже – младший наследник отца, жеңге – жена старшего брата.

От гуннов тюрки унаследовали язык, уклад жизни, правовые, свадебные, похоронные обряды, построение войск в форме правого и левого крыла, от гуннов тюрки унаследовали тенгрианское верование, культ духа предков, тотемные, космогонические и астрологические представления.

По верованию кочевников их благополучие зависело от неба. Гунны поклонялись Небу-Тенгри. Гунны встречали восход солнца поклоном, особо почитали дни новолуния. До недавнего времени этот обряд соблюдали казахи, у них была молитва:

*Ай көрдік, аман көрдік,
Жаңа айда жарылқа,
Ескі айда есірке.
Встречаем новолунье в добром здравии,
Новолунье дай нам счастье,
А старая луна прости наши грехи.*

Традиция поклонения восходящему солнцу получила отражение на наскальных рисунках и каменных изваяниях.

Гунны при раскатах грома и сверкании молний кричали и стреляли в небо, женщины в это время, ударяя по ковшу, обходили вокруг юрты с молитвой о спасении «сүт көп, көмір аз». После грозы место удара молнии очищали огнем, обливали кумысом и на этом месте проводили обряд жертвоприношения. При установке юрты гунны обливали порог молоком (у казахов «босағаға ақ күй»), ударяя по ковшу, произносили молитву о спасении «сүт көп, көмір аз» и ставили колышки-жели для привязи жеребят (у казахов «желіге ақ күй») с молитвами о благополучии и изобилии молочных продуктов.

Во время ночных походов древние гунны прекрасно ориентировались по звездному небу.

В жизни древних гуннов наиболее значительным событием был Наурыз – день наступления Нового года. В этот день вожди племен собирались в Орде – ставке правителя и решали важные политические, военные и территориальные вопросы. Баксы – шаманы предсказывали будущее. В идеологии гуннов особое значение имел культ предков, в честь которых в течение года

трижды устраивались тризны-поминки: в Наурыз, в июне и осенью. В эти дни закалывалось большое число лошадей и разного скота, жертвоприношения сопровождалось поклонами Тенгри и Жер-Су и молитвами. Затем начинался народный праздник с конными состязаниями. Осенью гунны устраивали охоту, выявляли лучших стрелков, вели подсчет людей и скота.

Основой хозяйства у гуннов, как и у древних скифов, было коневодство. Они разводили лучшие породы коней. Древнегреческий историк Зосим писал, что гунны «оживут и спят на лошадях».

Отважные воины и их тулпары воспевались в героических эпосах. В мирное время во время народных торжеств конь был одним из его главных участников. Конные скачки были самым большим развлечением гуннов.

Сокровищем у гуннов был тысячелый конь.

Культ коня, почитание скакуна – исторически сложившиеся традиции жителей степи со времен скифов, гуннов, древних усуней, кангюй.

Из древних источников известно, что скифы и гунны в тревожные для себя дни совершали обряд жертвоприношения. В жертву приносили белых (у казахов боз-қасқа) и серых коней (көк-қасқа), быка, барана, буру, причем только самцов. Старейшины племен молились о сохранении родины, воинов и всего народа.

Коневодство было источником мясных и молочных продуктов. Основной пищей гуннов, как и у других степных народов, было мясо, при этом предпочтение отдавалось конине, из напитков гунны любили кумыс. Уже в те времена из конины делали казы, карта, шужук, жая, летом же готовили кумыс. Хорошо прокопченное

жая было одним из предметов подношения китайскому двору, ценившему такие дары. Известно, что лошадь самое неприхотливое животное, не требующее особого ухода, стойкое к сильным морозам. Поэтому, благодаря коневодству, скотоводы в изобилии имели мясные и молочные продукты. Степняки употребляли также баранину и говядину о чем свидетельствует большое число костей этих животных в гуннских погребениях. Из молока коров и овец делали айран, сушеный курт и другие продукты питания. Древнейший курт был найден при раскопках древнегуннских захоронений – Пазырыкских курганов на Алтае.

Как свидетельствуют находки из этих курганов, гунны из шерсти домашних животных делали пряжу, войлочные ковры, подобные казахским текеметам и сырмакам. Гунны владели искусством изготовления войлочных, тканых и шелковых ковров, богато орнаментированных тамбурной вышивкой, аппликацией и инкрустацией в виде мозаики из разноцветных кусков войлока. Такие ковры, как предмет прикладного искусства, у казахов называются тускииз.

Гуннские войлочные ковры хорошо сохранились в условиях вечной мерзлоты в курганах, расположенных в высокогорных районах Алтая, что позволяет определить технику их изготовления.

В гуннских погребениях обнаруживаются украшения, выполненные в традициях полихромного искусства путем сочетания золота и цветных камней. Золотые диадемы от саукеле были обнаружены ЦКАЭ в кургане Караагаш в Жанааркинском районе и в долине р.Нуртай Актогайского района. Замечательные образцы ювелирных украшений, выполненных в технике

древнегуннских, найдены в Мангистау, в Актюбинской области, в Тургайской степи, в Северо-Восточном Казахстане.

Предметы прикладного искусства гуннов с изображением птиц, рыб и других животных, несущие на себе следы почтительного отношения к природе, настолько превосходны, что многие ученые (Хирт, Мюнстреберг, Золтан, Сальмони, Ляуфер и др.) пришли к выводу о влиянии искусства гуннов на китайское.

В горах Алтая, Тарбагатая, Кокмана (Саяны), на берегах Орхона, Иртыша – в местах, где находились могилы предков, гунны ежегодно совершали обряды жертвоприношений в память предков. Во время вторжения китайских войск старейшины гуннских племен поднимались на Гуннскую гору со стороны р. Нань-шуй (Иртыш) и давали клятву – уран освободить родную землю от врага, после этого следовал обряд принесения в жертву белой лошади

Свадебные обряды калым – преподнесение больших даров родителям невесты от родителей жениха, жасау – приданое невесты, урын келу-тайное посещение женихом невесты в ауле ее отца, кыз алып кашу-похищение невесты, отка май куйю – обряд, совершаемый невестой в ауле жениха, и другие сохранились до наших дней у казахов.

От гуннов к огузам, кипчакам, канглы и другим тюркоязычным народам перешел обычай амангерлик – левират, по которому сыновья после смерти отца женились на молодых мачехах, младшие братья – на овдовевших женге.

Похоронный обряд древних гуннов сопровождался оплакиванием усопшего, причитаниями и многократным повторением слова «жок» (нет), был описан

римским посланником Приском и Менандром, присутствовавшим на похоронах Аттилы. От гуннов он перешел к тюркам. В орхонских надписях говорится об обряде оплакивания усопшего с многократным повторением слова йок. Этот обряд унаследовали кипчаки, у казахов приобрел форму обрядовой поэзии жоктау – оплакивание и причитание, сопровождавшееся царапанием лица и рассечением уха. Табари, присутствовавший на похоронах тюркешского бека Курсула, описал этот обряд. Обычай царапания лица – бетин жырту изображен на стене дворца в Пянджикенте, изображение относится к эпохе Тюркского каганата. Этот обычай сохранился в жизни казахов, состояние горя казахские женщины передают возгласом «бетім-ау!» – «лицо мое, что с тобой!».

Усопших гунны хоронили в гробу, над захоронением делали земляные насыпи курганы. Если покойник был из знатного происхождения, то вместе с ним хоронили престарелых членов рода и рабов. Гроб знатного человека украшали золотом и серебром. Китайская летопись гласит: «За телом гуннского вождя следовало большое число рабов, которые обслуживали его, как живого. За гробом шествовали также воины. В полнолуние начинался традиционный ритуал, заканчивавшийся лишь с заходом луны. После этого пленникам отрезали головы, воины получали в награду меру хмельного напитка, сделанного из кобыльего молока».

Одним из похоронных обрядов древних гуннов, унаследованным тюркоязычными народами, было очищение огнем места в юрте, где умер человек. Чистке огнем подвергалось место, где стояла юрта. У казахов эти обычаи назывались арулау, арулаган жер.

Необычный погребальный обряд, распространенный среди древних гуннов, уханцев и сяньбийцев, связан с культом собаки. На откормленную собаку надевали цветной поводок – ала жіп и вели ее за усопшим. Смыслом этого обычая была передача собаке функции охраны души умершего. Находка скелета собаки вместе со скелетом человека в кипчакском кургане на Иртыше говорит о том, что этот обряд был в обычаях кипчаков, которые унаследовали его от своих предков гуннов. С приходом ислама эта традиция изменилась. Собаку не хоронили, а держали за цветной поводок над усопшим, баксы произносил слова, чтобы собака приняла на себя грехи умершего.

Позднее под влиянием ислама обряд подвергся еще большим изменениям, вместо собаки использовали других животных, человек, державший конец цветного поводка, давал клятву о принятии на себя всех грехов покойного. После совершения обряда животное становилось его собственностью.

Гунны были предками тюркоязычных племен, обитавших в Средней Азии. Об их этническом родстве свидетельствует сходство обычаев и языка. Историческое значение гуннов состояло и в том, что они объединили племена в одну мощную силу и своим приходом в Европу подготовили разгром Римской империи.

УСУНИ

Усуни – одно из древнейших племен Казахстана.

Племена усуней и канглы выделились из сакской конфедерации племен в III в. до н.э.. Усуни занимали Семиречье, канглы долины рр. Сырдарья и Талас, с прилегающими районами Каратау и бассейна р. Сарысу.

«Усунь лежит почти в 2 000 ли от Давани на северо-восток. Это кочевое владение, коего жители переходят за скотом с места на место, В обыкновениях сходятся с хуннами», – писал Бичурин. И далее: «Усуньский владетель имел пребывание в городе Чигу» (II, с.150, 258).

Легенда о происхождении усуней традиционна для Востока. Из легенды следует, что после нашествия врага в живых остался младенец, брошенный в поле. Его вскормила волчица. Во время охоты мальчика находит гуннский владетель. Когда мальчик подрос, ему поручают командовать гуннскими войсками. Восхищенный отвагой и мужеством молодого воина гуннский правитель возвращает ему земли предков.

Усуни и кангюйцы стояли на более высокой ступени социального развития, чем их предшественники яксартские саки. Имущественное неравенство усуней

появилось раньше, чем в других племенах. Накопление богатств в отдельной семье изменило устои родовой организации и привело к появлению феодальных отношений. Усуньские владетели и племенная аристократия закрепляют за собой лучшие земельные угодья, ранее принадлежавшие общине, превращают их в свои запретные пастбища (корук), на которых паслись только их многочисленные стада. Устанавливается право наследования.

Усуни под названием исседонов и асиан были известны древним грекам. О семиреченских усунях – исседонах Птолемей писал, как о значительном народе, владения которого занимали обширную область в нагорной Азии. Сведения о древних усунях, как союзе родов, в те времена кочевавших между хребтом Нань-Шань в провинции Ганьсу и рекой Булунцзир, появляются в китайских источниках с конца III в. до н.э. Их земли на востоке граничили непосредственно с землями гуннов, на западе с Ферганой, на северо-западе – с Кангюем. Центр усуней находился на южном берегу Иссык-Куля.

Как и гунны, усунни составляли союз родов и делились на две орды – старшую и младшую. Верховный правитель назывался «кунь-би», «гуньмо». В подчинении гуньмо находились родовые старейшины и военачальники. В основе общественного устройства усуньского союза были зачатки военной демократии с выделением роли военных вождей. Все дела решались сообща с участием представителей родов. Безопасность усуньского союза обеспечивалась объединенными силами племени. Каждая семья должна была выставить не менее одного воина с боевым конем и вооружением.

Китайские источники определили численность усуней в 120 000 семейств, что составляло 630 000 человек. В военное время они могли выставить до 200 000 человек воинов.

Усуни сохраняли независимость до середины II в. до н. э., но с усилением могущества гуннского союза они постепенно утратили свое прежнее значение. В середине II в. до н.э. независимость усуней была нарушена войной. В одной из битв усунни потерпели поражение от гуннов, был убит их гуньмо. После поражения усунни признали над собой верховную власть гуннов. Гуньмо в знак покорности должен был посетить орду гуннского тенгри-кута. Усуни вошли в гуннский племенной союз и составили ядро западно-гуннского крыла. Вхождение усуней в гуннский союз носило лишь номинальный характер. Фактически они сохраняли самостоятельное управление во главе с гуньмо. Гунны не вмешивались в их внутренние дела, они использовали усуней только в качестве своего союзника в борьбе с врагами. В середине II в. до н.э. гунны с помощью усуней изгнали юечжей из Восточного Туркестана. Усуни своей отвагой и храбростью добились благосклонного отношения гуннов, что позволяло им и дальше сохранять свою самостоятельность. В конце II в. до н.э. усунни перестали подчиняться гуннам. Во время правления Легяо-би сыграли заметную роль в отношениях между гуннами и Китаем.

В 108 года до н.э. ставку усуньского гуньмо на берегах р. Или посетил китайский посол Чжан-цян (Чань-Кян). В своем стремлении ослабить могущество гуннов китайцы старались установить дружеские связи с владетелями, земли которых находились запад-

нее р. Сырдарья, путь туда лежал через земли усуней. Задачей Чжан-Цяня было склонить усуньского гуньмо к заключению союза с Китаем с целью возобновления войны с гуннами. Однако усунь к такому предложению отнеслись сдержанно и лишь через год, убедившись в могуществе Китая, они заключили с ними союз.

В 107 г. до н.э. гуньмо, по донесению своего посланника узнав о могуществе Китая и, имея желание освободиться от зависимости от гуннами, решил задобрить императорский двор и отправил в Китай послов с 1 000 лошадей в качестве дара. Чтобы закрепить союз родственными связями, он просил себе в жены китайскую принцессу. Феодалные правители Китая охотно приняли предложение гуньмо. Китайская принцесса была отправлена в год правления Юань-Фыня (107 г. до н.э.), ей были пожалованы китайские колесницы, одеяние и несколько сот чиновников, евнухов и прислуги (Бичурин, II, с.192). Как сообщает китайская летопись, гуньмо, не желая портить отношения с гуннами, дочь гуннского тенгри-кута объявил старшей женой, а китайскую принцессу – младшей. Китайская принцесса, оказавшись в кочевом племени усуней, долго тосковала по своей родине. Ею было сложена песня:

*Выдали меня родственники
В дальнюю страну
Отдали в чужое царство
За усуньского царя.
Живет в круглой хижине,
Обтянутой войлоком,
Питается мясом,*

Пьет молоко

Как вспомню об отчизне

Сердце занывает.

Желала бы диким гусем быть,

Чтобы возвратиться на родину

(Бичурин, II, с, 192)

Император Поднебесной, услышав об этом, отправил посланника с палатками и шелковыми тканями, который передал совет сообразоваться с обычными делами народа, целью двора было желание с помощью усуней уничтожить гуннов.

Китайские императоры в стремлении сделать усуней друзьями и в последующее время выдавали своих дочерей за усуньских гуньмо. Каждую принцессу сопровождали чиновники и слуги (более 100 человек), которые были обязаны научиться языку усуней. В результате такой тактики в 80-х годах I в. до н.э. китайцы достигли успеха, посеяв рознь между гуннами и усунями. В 75 г. до н.э. гунны, выступившие против усуней, заняли часть их земель. Усунский вождь Унгар-би (Унгуйми) попросил у китайцев помощи. В его распоряжение поступило 150 000 конницы во главе с полководцем Чан-Хай. В 77 г. до н.э. Унгар-би с войском в 200 000 человек выступил против гуннов и одержал победу, захватив в плен 40 000 человек и свыше 700 000 голов скота

Во время правления Унгар-би (70-60 г. до н.э.) земли усуней раскинулись далеко за пределы Семиречья. В их подчинении находился весь Восточный Туркестан, которым управлял один из сыновей Унгар-би.

После смерти Унгар-би (50 г. до н.э.) между его сыновьями развернулась ожесточенная борьба за власть и наследство, чему в большой степени способствовал Китай. Усуньские вожди разделились на два лагеря: одни стояли за укрепление союза с Китаем, другие — с гуннами. Между тем, преемником Унгар-би стал его племянник Нар-би (Ни-ми) с титулом куан-ван. Он был сторонником гуннов. Китайские послы по совету вдовы Унгар-би составили заговор против куан-вана с целью его убийства во время пира в городе Чигу (Чие). Раненому Нар-би удалось бежать в степь. Город Чигу на время был покинут усуньской знатью и оставлен в руках заговорщиков. Народ был охвачен волнениями. Недовольством народа воспользовался сын Унгар-би от гуннской царевны Ужейту (Уцзюту). Он оставил усуньскую столицу Чигу и со своими сторонниками удалился в Заилийский Алатау. Здесь, собрав значительное войско, неожиданно напал на Нар-би, убил его и провозгласил себя усуньским гуньмо.

Китайский двор, желая сделать усуньским правителем сына Унгар-би от китайки Юань-Гуйби, выставил против гуннов и Ужейту войско. Однако, после переговоров было решено разделить титул гуньмо на два: старший и младший. Ужейту согласился принять титул младшего гуньмо, титул старшего получил сын Унгар-би от китайки. Земли с обитавшими на них племенами были поделены: старшему гуньмо досталось 60 000 семейств, младшему — 40 000. Южная половина земель усуней с городом Чигу на Иссык-Куле отошла под власть старшего гуньмо, северная часть Семиречья с городом Канграс (китайская транскрипция Хынлос) на р. Или была передана под власть Ужейту.

Новое объединение усуней в один союз произошло во время правления старшего гуньмо Силыби (Цылими). Китайская летопись свидетельствует, что его правление восстановило мир и вернуло страну к состоянию времени Унгар-би. Во время правления Силыби был введен закон, охранявший частную собственность племенной знати. Система запретных пастбищ — «корук» (у казахов «хан жайляу») существовала до начала XIX в.

Последним выдающимся гуньмо усуней был Есеби (Ичими). Из источников известно, что в I году до н.э. он посетил столицу Китая, где в его честь был устроен торжественный прием. С начала новой эры усунь утратили былое влияние. На историческую арену выходят племена из Монголии и Алтая. В I в. н.э. усунь вошли в состав северо-гуннского союза. Во II в. они были покорены сяньбийцами, под властью которых находились до конца IV в.

Политическое господство племени сяньби в IV-VI вв. перешло к жужаням. В конце IV в. жужане заняли древнюю территорию усуней, вытеснив их из равнинной части Семиречья.

Усунь, переселившиеся в горные районы Тянь-Шаня и Памира, сохранили торговые и дипломатические связи с Китаем. Китайская летопись хранит сведения о пребывании усуньского посла в Китае в 425 г., а китайских послов во главе с Дунь-Динем на земле усуней в 436 г. В последующем усунь ежегодно отправляли в Китай послов с дарами, эти отношения были прерваны в связи с образованием Тюркского каганата.

В VI-VIII вв. усунь в числе десяти семиреченских племен входили в состав Западно-Тюркского каганата. В это время они обитали на своих исконных землях в

долинах рр. Чу, Или и озера Иссык-Куль. В орхонской надписи на памятнике Тоньюкуку есть слова: «Мы живем на древней земле усуней».

В монгольское время усунь вошли в состав Дешт-и Кипчака, а затем Ак-Орды. Во время курултая племен усуньские предводители занимали почетное место с правой стороны от коньратов и найманов. Из племени усуней вышли знаменитые бии Майкы (Байку) и Бургул. Майкы управлял правым крылом войск Жюшыхана, затем Бату. Из казахских народных преданий известно о том, что Майкы-би был одним из первых проводников обычного права, создателем правовых норм об яйлаке, кыстаке, территориальных правах племен и т.д. Его выдающуюся историческую роль отражают слова поговорки: «Түгел сөздің түбі бір, түп ата-сы Майқы би».

Усунь с дулатами отошли от Могулистана и вошли в Казахское ханство при Хан-Назаре в XVI в.

В генеалогическом древе усуней исходным был Байшора, от него Усунь, от Усуны Чумай, от Чумая Тобей, затем их потомок Майкы (Байку) бий, современник Чингизхана. История легендарных родоначальников Старшего жуза восходит к древним сакам.

Древние усунь были тюркоязычным народом. Тюркские слова би – знатное лицо, улуг – великий, дүй – великий, тархан – правитель и др. были в языке древних усуней.

По описанию китайских путешественников, усуньские владетели в летнее время жили в «круглой хижине, обтянутой войлоком».

Основным занятием древних усуней было скотоводство. Они разводили овец, крупный рогатый скот.

Огромное значение для них имело коневодство. Как пишут китайские летописи, богатые усунь имели до пяти тысяч коней. Китайцы называли усуньских коней «сверхестественными», «небесными». Подобно гуннам, древние усунь разводили одномастных коней, которым в военное время отводилась решающая роль.

Усунь сочетали кочевое скотоводство с оседлым земледелием, имели широкие торговые связи с Китаем. В обмен на коней и продукты скотоводства они получали шелк, художественные изделия, рис и др.

В Семиречье было много небольших селений и поселений городского типа. Археологами обнаружены усуньские городища у подножий Заилийского Алатау в Талгаре, Аксае, Каргалы, Каменке, на берегу Иссык-Куля город Чигу, на р. Или город Канграс (в китайской транскрипции Хынлос). В городищах обнаружены предметы гончарного, кузнечного и ювелирного искусства. Уникальные по красоте украшения из золота, инкрустированные цветными камнями свидетельствуют о том, что в те времена были мастера гранильного дела и художественного литья. Усуньские мастера владели техникойковки, чеканки, штамповки, гравировки по металлу, резьбы по камню и дереву.

Усуньские мастера изготавливали орудия из железа, необходимые для хозяйства, строительного дела, земледелия, охоты и боевые оружия. Ножны, рукоятки холодных оружий, колчаны, седельные и уздечные наборы, конские сбруи украшались инкрустацией, орнаментом, изображениями животных.

Древние усунь поклонялись огню, небу, солнцу и луне. С этим верованием у них связано много обычаев.

При раскопках кургана в Каргалы была найдена золотая пластина с изображением зверей. На основании таких находок и сведений из источников ученые пришли к выводу о том, что усунь имели отношение к созданию 12-ти летнего звериного календаря.

Древние авторы отмечали одну из особенностей усуней – женщины у них пользовались особым почетом.

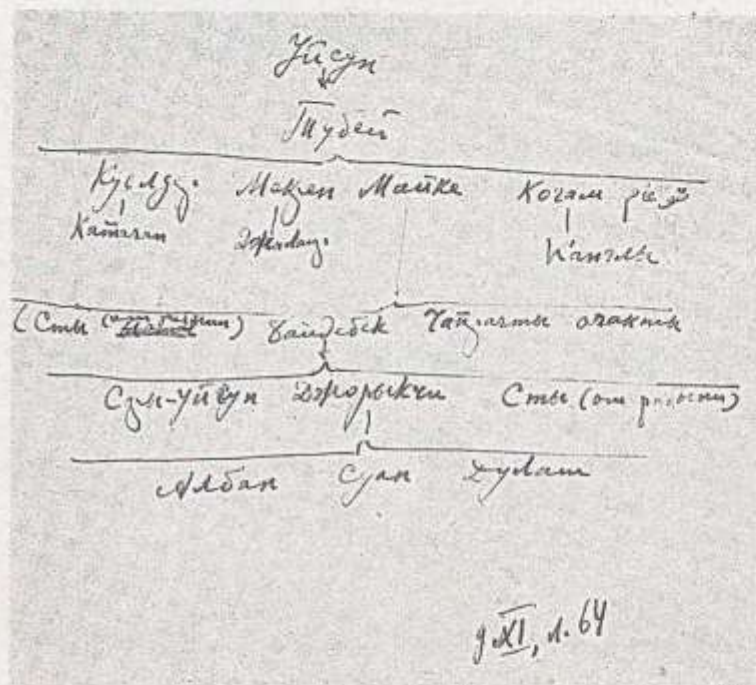
Слово усунь представляет собой синоним Улыжуз – Старший жуз. Племенной состав Старшего жуза: дулат, албан, суан, сары-усун, сргели, ысты, ошакты, шапырашты, шаньшкалы, канглы, жалаир.

Узел этнических и политических проблем объединения племен в единую этническую общность зародился в Южном Казахстане в среде усуней и канглы, в результате чего постепенно формировался политический каркас, вокруг которого шла консолидация племен.

*Родословная казахов Старшего жуза,
записанная Ч.Ч.Валихановым:*

Казах		
Акарыс	Жанарыс	Бекарыс
Байшора	Жаншора	Кара-шора
	канглы, усунь	Алшын
	Тобей	
Абак	Тарак, Куелдер (Мекрен)	Сары-усунь
	Жалаир	Катаган (Шаньшкылы)
Дулат, Шапырашты, Ысты, Ошакты, Сргели, Байдебек		
Жорыкчи		
Албан Суан		

Копия оригинала рукописи А.Х.Маргулана

КАНГЛЫ

Канглы и усунь – древнейшие протоказахские племена.

Происхождение племени канглы восходит к изобретению повозки «канк», о которой существует целый ряд легенд и исторических преданий. По Абулгази повозка появилась в эпоху Огуз-хана. Он пишет: «Во время Огуз-хана жил один превосходный мастер. По своему умению он изобрел колесницу [арбу]. Подражая ему, другие также поизводили арбу для выюка.

Арбу называли канк [канка]. Того, кто возводил арбу именовали канкалы и все канкалийцы его потомки» (Абулгази). «Канк» генетически связан с названием племени кангюй (канглы).

Из источников следует, что повозка канк [канка] была средством передвижения представителей знати. Правители имели повозки из золота [алтун канка] (Рабгузи, с.161)

Повозка была предметом фетиша, а человек в повозке имел исключительно высокое общественное положение. Такого человека называли «канк», что аналогично слову «торе», обозначающему человека знатного происхождения, всегда занимающего почетное место

– тор. У Махмуда Кашгари сказано: «Канглы у кипчаков – имя важного лица» (Кашгари, т. I, с. 280).

Исторические предания о повозке канк сохранились в среде племени канглы. В преданиях подчеркивается главенствующее положение племени канглы. «Канглы елинде хан бар, кәделі елде канглы бар» (у народа канглы есть хан, у благородных народов есть канглы) (Казангап акын). Другая поговорка гласит: «Хан жок болса – канглыдан хан көтер» (когда нет хана, выбирай его из канглы). Особое общественное положение представителей племени канглы подчеркивается словами: «Канглы о своем прошлом говорят, что некогда ездили с ханом на одной повозке». казахских преданиях древнее название «кангка», «кангкай имеет значение «высокий», «высоко стоящий». Словом «кангки» обозначается род, входящий в племя канглы, который делится на ветви кара-кангки и сары-кангки.

Страна Кангха упоминается в Авесте, в эпосе Махабхарата. В Шах-наме Фирдоуси «кангдиз» является ареной деятельности легендарного Сиявуша. С.П.Толстов на основе анализа источников и многолетних археологических исследований пришел к выводу, что кангха Авесты, кангюй [канцзюй] китайских источников, кангдиз из Шах-наме тождественны между собой.

«Название античной конфедерации племен Нижней Сырдарьи и Хорезма в античную эпоху – Кангха (китайское название Кангюй) выступает в средневековье в качестве имени большого союза присырдарьинских тюркских племен – Канглы (более ранняя форма – Кангар: так по сведениям Константина Багрянородного в Х

в именовалась часть печенегов», – писал С.П.Толстов (По древним дельтам Окса и Яксарта, с. 275).

Кангюй в китайских источниках фигурирует, как могущественное и обширное государство. «Кангха, ближайший к «воротам Царских скифов» город авестийского мира, его северо-западный форпост», пишет С.П.Толстов (Древний Хорезм, с. 22). С.П.Толстов подчеркивает совершенно особую роль государства Кангха в истории Центральной Азии: «Кангха Авесты, великое Хорезмийское царство Маркварта и Тарне и Кангюй китайских источников тождественны между собой. Боспор и Иберия, Армения и Парфия, Кангха-Хорезм и Индоскифская империя великих кушанов – вот тот консолидировавшийся к началу нашей эры политический каркас, вокруг которого шла группировка далеких и близких племен Великой Скифии, во многом подготовившая последующие процессы консолидации огромной территории ... в средние века» (Древний Хорезм, с. 342)

Из Тан-шу известно, что среднеазиатские городские царства составляли конфедерацию под именем области Кан, в которую входили Бухара, Вардана, Кабудан, Ташкент, Маймург, Кушания, Кеш, Хорезм, т.е. вся область древнего Кангюя.

В конце II в. до н.э. земли кангюй посетил китайский посол Чжан-цян, в записках которого сохранились сведения о местах обитания, быте, хозяйстве древних кангюй.

Земли кангюй были в среднем течении р.Сырдарья, в долинах рр. Ангрэн, Талас и Сырдарья. Центром был город Канка (Кангка), находившийся в нижнем течении р.Ангрэн. Под властью кангюйцев были владения древ-

него Зеравшана, Самарканда, Бухары и Хорезма. Во времена правления китайской династии Хань кангюй подчинил себе прикаспийские племена аланов и яньцай. Владения племени кангюй доходили на западе до Каспия, на юге они граничили с владениями Большого Юечжи, на востоке с землями усуней, на северо-востоке с гуннами.

Н.Я.Бичурин, ссылаясь на Чжан-Кяня (Чжан-Цяня), писал: «Владение Кангюй занимало степи от Сырдарьи к северу, на которых ныне кочуют Большая и Средняя казачьи [казахские] Орды». Надобно полагать, что казачьи поколения, ныне известные в России под названием киргиз-кайсаков, недавно приняли народное название казак, потому что папские послы, бывшие в Шара-ордо [Каракоруме] у хана Куяка в 1246 г, еще называли их кангитами» (II, с.152).

С.П.Толстов отождествляет «кангха» с поздним «канглы». Он пишет «Имя Кангха, наконец, сохранилось в средние века в именах соседних с Хорезмом кочевых племен – канглы на севере и на северо-востоке (нижняя Сырдарья – Волга) и печенеги – кангар – на северо-западе от Хорезма (Устюрт)». Бесспорно, имя «канглы» является поздним переоформлением тюркским суффиксом более древнего «Кангар» и, как и последний, обозначает «люди Кангхи», т.е. имя средневекового племенного союза восходит к названию древней страны» (Древний Хорезм, с.24)

В.Г.Григорьев, отождествляя канглы с древним кангюй, пишет «Во втором веке до нашей эры одним из крупных ответвлений саков были, очевидно, канглы или кангюй китайских источников. Долины Чирчика,

Ангрена, Келеса до наших дней заселены казахским родом канглы» (Григорьев, с.59)

Ведущую форму хозяйства кангюйцев составляло кочевое скотоводство, оседлая часть племени занималась земледелием. «Кангюйский владетель пребывания имеет в стране Лоюени в городе Битянь...От Лоюени семь дней пути до летнего владетелева местопребывания», – писал Бичурин (II, С.184). Город Битянь находился в среднем течении Сырдарьи. Слово Лоюени по А.Н.Бернштаму происходит от Улуг-ене – Великая мать. Вполне вероятно, это одно из древних названий Сырдарьи.

Берега Сырдарьи и Арала с их скудной в летнее время травой и ядовитыми насекомыми не могли обеспечить скот пищей, Поэтому кочевые племена задолго до новой эры установили меридиональный кочевой путь, зиму они проводили в южных районах на берегах Сырдарьи, а лето в степях Центрального Казахстана с прохладным климатом и обширными, пастбищами. Кочевки кангюйцев простирались до пределов Улытау. Бичурин пишет «Кангюй лежит почти в 2 000 ли* от Давани на северо-запад. Это кочевое владение; в обыкновениях совершенно сходствует с юечжысцами» (II, с.150). Здесь, несомненно, речь идет о меридиональном кочевании между югом и севером. Летней резиденцией владетелей канглы был Каракорум в районе озера Аксакал-Барбие.

«От Давани на север лежит Кангюй, на западе Большой Юечжы, на юго-западе Дахя, на северо-востоке Усунь» (Бичурин, II, с.149). Эти данные помогли

*Китайский ли составляет около 0,5 км

ученым определить места обитания племени кангюй от бассейна р. Талас до низовьев Сырдарьи. Река Талас служила естественной границей между усунью и кангюй.

С середины I в. до н.э., когда северные гунны подчинили территорию Северного Казахстана, часть канглы была под властью юечжи, часть же вступила в гуннский племенной союз.

После распада гуннской кочевой империи сведения о канглы появляются в китайских хрониках уже под названием кан или канг, что, безусловно, те же кангюй, канглы. «Канский владетель – есть потомок кангюйского дома. Переходя с места на место, он не имеет привязанности к оседлой жизни. Со времени династии Хань преемство престола не пресекалось» Эти сведения из китайской летописи заслуживают внимания в том отношении, что они подытоживают почти тысячелетнюю историю Кангюй – Кан, начиная со III в. до н.э. и заканчивая VI в. н.э.

В VI в.н.э. канглы вошли в состав Западно-Тюркского каганата и вместе с огузами составляли самые многочисленные племена. В политической жизни каганата им отводилась весьма значительная роль, в последующем они сумели сохранить ее в государстве Караханидов и Хорезмшахов. Эмиры Хорезмшаха и его наместники в городах Отрар, Сайрам и Жанкент были из племени канглы.

По Абулгази во время нашествия каракитаев 60 тысяч канглы откочевали на Сырдарью. Здесь же обитали кипчаки, видимо, поэтому в арабо-персидских источниках XII-XIII вв. канглы и кипчаков представляют

как один народ. Это отражено также в официальных документах канцелярии Хорезмского государства во времена Текеша и Султан-Махмуда, когда канглы и кипчаки составляли основной контингент их войска и защищали их государство от нашествия каракитаев (1140-1151 гг.), затем монголов (1214-1221 гг.). Во время войны с войсками Чингиз-хана основные силы Мухамед Хорезмшаха состояли из канглы.

По Абулгази перед монгольским завоеванием канглы занимали территорию между Таразом и Алмалыком. По словам Джемаля Карши, родом из канглы, население Алмалыка, Баласагуна и Тараза в XIII-XIV вв. состояло из канглы (кара-канглы, кызыл-канглы, мекрены).

В монгольскую эпоху канглы, усунь, дулаты и другие племена вошли в Восточно-Чагатайский улус с центром в Алмалыке.

Самые крупные поколения алмалыкских канглы: кара-канглы, бадрак-канглы, капсан-канглы и мекрены.

Мекрены до начала XV в. обитали на р. Или в районе Алмалыка. В составе канглы мекрены вошли в Старший жуз казахов. Отождествление Марквартом мекренов с меркитами ошибочно. Рашидеддин писал, что мекрены не монголы и не уйгуры, это одно из семиреченских племен, отпочковавшихся от древних канглы.

Потомки алмалыкских канглы и в наше время живут на территории от верхнего течения р. Или до устья ее левого притока р. Тургень и на север до Алтын-Эмельских гор и Капала. Они сохраняют свои древние родовые названия кара-канглы, кызыл-канглы, сары-

канглы, капсан-канглы, бадрак-канглы. Значительная часть сары-канглы и кызыл-канглы живут под Ташкентом, в долине рр. Чирчик и Ангрэн. Часть сары-канглы и кызыл-канглы, а также кара-канглы и бадрак-канглы живут в Чиликском районе Алматинской области. Территория обитания капсан-канглы – от Алтын-Эмельского хребта на юг до р. Или и на север до Капала. Часть кара-канглы живут в горах Текели.

ОГУЗЫ

Из древних племен свою значительную историческую роль сыграли огузы.

Обширное пространство от низовьев Амударьи и Сырдарьи до Южного Урала в арабской литературе VIII-X вв. называлось «Мафазат ал-гуз» – гузской [огузской] степью.

Об огузах сохранилось немало преданий, из которых следует, что кипчаки, аргыны, найманы и другие народы считают себя потомками древних огузов из племени уч ок.

Раннее упоминание об огузах относится к позднекангуйскому времени (канглы). Из китайских источников следует, что от Хорезма на юго-запад лежит Босы [Персия], на север и северо-запад простирается земля тюркского поколения огузов.

Степи к востоку от Каспийского моря были заняты огузами еще в первых веках нашей эры. В те далекие времена огузы жили также на Алтае и берегах верхнего Иртыша и входили в гуннский племенной союз.

После распада гуннского союза огузы сосредоточились на Сырдарье. Их жайляу находились в верховьях Яика и Тобола, кыстау на Сырдарье, берегах Арала и Каспия. В дельте Сырдарьи жили два крупных

огузских племени бузок (саг-кол – правая рука) и ушок (сол-кол левая рука), здесь обнаружены развалины раннеогузских городов Бузок и Сагдере.

Берега среднего и нижнего течений Сырдарьи с раннего средневековья до монгольского нашествия были густо населены племенами огузов, канглы и кипчаков.

В VI вв. племена огузов, кипчаков, карлуков и тюргешей вошли в Западно-Тюркский каганат, где занимали господствующее положение, в связи с чем Ибн ал-Факих называет их «торт тюрк», по аналогии «торт тулуг будын» – четырехзнаменный народ.

После распада Тюркского каганата в IX в. в бассейне Сырдарьи было образовано государство огузов.

В XI веке огузы уходят с берегов Сырдарьи в бухарскую Нурату, позднее в Хорасан на Амударье.

Огузы покинули берега Сырдарьи во времена, когда жили сыновья Алаша-хана (Алача-хан) Сейлхан и Жаилхан. Сейлхан (Сельджук) стал родоначальником туркмен, Жаилхан (предок Майкы-бия) – родоначальником усуней. Как было записано казахским просветителем Нуржаном Наушабайуглы, «Сейлхан мен Жаилханның [заманында] сегіз арыс түркмен осы арада бөлінді».

После ухода огузов с берегов Сырдарьи их города перешли к кипчакам и канглы.

«Города гузов многочисленны. Они тянутся друг за другом на север и восток», – писал Ал-Идриси (МИТТ, с.229). Наиболее крупными из огузских городов были Дженд, Янгикент [Жанкент], Сауран, Барчынкент, Оксус, Сюткент. В городищах средней и нижней Сырдарьи, начиная от старого Чиназа до впадения в нее

р.Арысь, просматривается планировка городов в виде круга, квадрата, прямоугольника, многогранника. На Сырдарье до наших дней сохранялись великолепные памятники зодчества огузов – Сауранские башни, башня Бегим-Мунара и др. На просторах Большого Тургая, в долинах Тобола и Яика, в бухарской Нурате и Южной Туркмении сохранились многочисленные памятники огузского зодчества дынги (текенің дынғы). Эти памятники свидетельствуют о том, что среди огузов были замечательные зодчие и строители.

Потомки древних огузов сохранились в составе казахов Среднего и Младшего жузов. Происхождение адаев и кете восходит к огузам. Этническая связь с огузами прослеживается и у арғынов, найманов, уаков.

Из орхонских надписей известно, что вокруг сильного племени огузов в VII-VIII вв. объединились многие родственные племена, в их числе три северных племени карлуков, называвшихся уч-огуз и сегиз-огузы – найманы, Восточные огузы назывались тогуз-огузы. В одной из своих ранних работ В.В.Бартольд был склонен отождествлять их с уйгурами; однако позднее ученый пришел к выводу, что тогуз-огузы относятся к огузам.

Топонимы, встречающиеся в бассейне Сырдарьи, предгорьях Каратау, в Центральном и Восточном Казахстане хранят память о древнеогузских племенах: названия Огуз-кент, Узкент, Огуз-жылгасы встречаются на Сырдарье; Огузтау, Огуз-корган, Огузсай, Огузсу – в Центральном Казахстане; название огузского племени чавулдер, входившего в союз уч ок, сохранилось в форме Шаулдер в Южно-Казахстанской области; название древнеогузского племени бекдели, в казахском

произношении богеджели в Каратау; название древне-огузского племени джебей, в казахском произношении джеменей – топоним в Зайсане.

Об огузах напоминают памятники и руины древних городов на Сырдарье, легенды и предания. Предания о Коркуте, Огуз-хане (Огуз-наме), Алпамыше, Казыбеке, Алдар-Косе принадлежат культуре двух народов – туркмен и казахов.

КАРЛУКИ

Заметный след в этногенезе казахов оставили карлуки – одно из исконных племен, обитавших в Семиречье, Тарбагатае и на берегах Верхнего Иртыша. Первое упоминание о карлуках мы встречаем в орхонской надписи и у Сюань-Цзяна (первая четверть VII в.). По арабским источникам верховный правитель карлуков назывался джабгуй, в орхонских надписях – ябагу. Племенное название ябагу встречается у Гардизи. Он приводит традиционную для Востока легенду о происхождении карлуков. Это история мальчика, единственно уцелевшего представителя племени, истребленного врагом. По легенде маленький карлук, прикрытый двумя кусками войлока жабагу (отчего происходит название ябагу) был найден в местности с суровым климатом. Слово ябагу в форме жабагы сохранилось в казахском языке до наших дней, так называется шерсть барана, выстриженная весной. По качеству она напоминает тонкий войлок с одной стороны с ворсом, другая сторона его гладкая. Ребенок, завернутый в жабагы, защищен от холода. Жабагы, как надежный защитник младенца, почитаем в народе. Сложилось представление, что ребенок, выросший в жабагы, становится неуязвимым. Эпоним жабагы стал символом мужества, в последующем это слово

стало обозначать титул племенных вождей карлуков, огузов и других народов. Понятие жабагы широко распространено среди казахов и находится в одном ряду с такими, как бек, султан, даркан.

Карлуки впервые упоминаются в орхонской надписи VII в. и в записках Сюань-Цзяня.

Огуз-наме повествует о том, что карлуки были ветвью племени огузов. Из китайских источников следует, что карлуки произошли из династийного рода западных тюрков. По легендам родоначальницей карлуков была Елик (лань).

В середине VII в. карлуки занимали огромное пространство на юго-запад от Алтайских гор: берега Черного Иртыша, районы вокруг гор Тарбагатай, Чингизского хребта и Джунгарского Алатау до рр. Чу и Талас.

Глава племени карлуков имел титул «жабагы» трех родов.

Восточные карлуки состояли из трех ветвей уч-огуз, в их число входили мэу-ло, чжисы и ташлы. Вместе с ними на Кара-Иртыше обитало родственное им огузское племя чеби (чебни), в казахском произношении жеменей (джебелей). В составе восточных карлуков, обитавших на Кара-Иртыше, в VII в. были племена мэу-ло, джисы и ташлы. Впоследствии карлуки переселились на юг, в Семиречье.

В горах Саура и Тарбагатай сохранились два эпонима койманграк и козыманграк, сохраняющие значение китайского иероглифа мэу-ло (манграк, марка). Слово марка сохранилось в названии озера Маркаколь. От слова манграк происходило название волости Манграковская, бывшей в составе России до XX в.

После падения Западно-Тюркского каганата карлуки в 756 г., выступили против уйгур и объединили под своей властью все семиреченские племена – потомков древних гуннов, усуней и канглы.

В 766 году карлуки образовали в Семиречье Карлукское государство. По сведениям из Худуд ал-Алема, владения карлуков на востоке доходили до Тибета и области тогуз-огузов, на юге граничили с Мавераннахром, на западе – с областью гузов [огузов]. На севере владения карлуков простирались до Тарбагатай, Чингизских и Каркаралинских гор. В этих районах встречаются каменные изваяния карлуков. Одна из вершин Каркаралинского хребта носит название Казылык-тауы, которое по некоторым источникам является синонимом слова «карлуки».

Политическим и культурным центром Карлукского государства в VIII-IX вв. был город Суяб, в прошлом столица Западно-Тюркского каганата. Суяб, находившийся в Чуйской долине, был окружен многочисленными поселениями. Карлукские и чегильские беки жили в крепостях и укрепленных поселениях в долинах рр. Чу, Талас, Арысь. Города Мерке, Кулан, Талас, Сайрам, Баласагун, Тонг, Койлык, Ашпара, Субаникент и др. принадлежали карлукам.

Карлуки занимались скотоводством, земледелием, садоводством, разведением люцерны. В раннем средневековье в долинах рр. Чу, Талас, Арысь процветало орошаемое земледелие с густой сетью ирригационных каналов. В поселениях ремесленники занимались гончарным и металлическим производством, о чем свидетельствуют многочисленные гончарные и металлические предметы, обнаруженные археологами.

Эпос «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» – результат совместного творчества кипчаков и карлуков, главные герои которого Сарыбай-кипчак и Карабай-карлук. Каменная башня «дынг» на реке Аягуз, где по народным преданиям лежат останки влюбленных кипчака Козы-Корпеша и дочери карлукского хана Карабая Баян-Сулу была построена карлуками. В пользу этого свидетельствуют каменные изваяния внутри башни, выполненные в традиции карлуков.

Владение богатыми землями Семиречья, Чуйской и Таласской долин, предгорий Каратау позволили карлукам образовать в конце X в. сильное феодальное государство с властью верховного сюзерена, соправителя и вассалитета. Название государства происходит от имени выходца из племени карлуков Карахана – Верховного кагана караханидов. В случае смерти Верховного кагана его место наследовал соправитель Буграхан таласский. Буграхану были выходцами из среды семиреченских канглы и найманов, среди которых одно из племен называлось бугра-найман. В середине XI в. правителем государства был Тургул Карахан, которого в народе называли Аулие-ата. Его мавзолей находится в г. Таразе. В это время могущество караханидов достигло апогея. Караханиды заняли Мавераннахр и заключили союз с Хорезмом.

Некоторые европейские ученые XIX в. были склонны видеть уйгурские корни в династии караханидов. По этому поводу В.В.Бартольд писал: «Мы не видим уйгуров в государстве Караханидов, а карлуки играли в нем ту же роль, как гүзы [огузы] во владениях сельджуков... Караханиды вряд ли владели настоящей Уй-

гурией, т.е. Турфаном, Урумчи, Хами и т.д. (II, с.288-289).

В образовании государства Караханидов решающая роль принадлежала карлукским племенам чигилей и ягма. Существовало оно до завоевания Семиречья монголами.

По древнетюркским преданиям, записанным в «Худуд ал-Алеме» племя чигилей считается родоначальником тюркских племен, живших на Иссык-Куле и в долинах рр. Чу и Талас. Название чигиль (чеглы, чеклы) встречается в орхонских надписях, а также у Махмуда Кашгари, Рашидеддина, Шарафеддина Йазди. Чигили принимали участие в образовании Восточно-Тюркского каганата, впоследствии чеглы вышли из Каганата и присоединившись к соплеменникам из союза племен он-ок, откочевали на запад. Среди чигилей, живших в одноименном городе, недалеко от Тараза, было распространено манихейство.

По Махмуду Кашгари огузы называли чигилями все тюркоязычные племена, обитавшие от Амударьи до Китая, что определенно свидетельствует о большом влиянии карлукского племени чигилей в государстве Караханидов. По свидетельству везира сельджукского султана Мелик Шах Низам аль-Мульк карлукское племя чигиль занимало территорию от Самарканда до р. Чу. По Ибн ал-Асиру войско государства Караханидов состояло в основном из чигилей. В X-XI вв. местом обитания чигилей оставалась их исконная земля – долины рр. Или, Чу и Талас.

Карлуки одновременно с огузами были первыми из тюркских племен, принявшими в VIII в. ислам.

Господство карлуков в Семиречье и Южном Казахстане продолжалось около пятисот лет вплоть до монгольского завоевания, Последний хан восточных карлуков Арслан в Койлыке принял подданство монголов.

Племя карлуков сохранилось в Старшем жузе. Шекты (чигили чекты) сохранились в составе племени аргын – жогаргы-шекты и томенги-шекты, а также в племени алшын. Шекты встречаются среди башкиров, каракалпаков, они считают себя потомками усуня Майкы бия.

Каменные изваяния в горах Бегазы, Абралы несут на себе следы и кипчакской, и карлукской традиций. Из китайских хроник известно о распространении кочевий карлуков от верховьев Иртыша до Чингизтау и Каркаралинских гор. У Бичурина читаем: «Гэлолу [карлуки] произошло из тукюеского Дома, кочевало от Бэй-гьхин на северо-запад, от Алтайских гор на запад, по обеим сторона реки Пугу-чжень. Много поперечных хребтов» (I, с.347). Пугу-чжень – китайское название Иртыша. Под «поперечными хребтами» имеются в виду горы Тарбагатай, Калба, Чингизтау и Каркаралы. Других горных систем, идущих к западу от Иртыша в широтном направлении нет. Карлуки кочевали до Джунгарских ворот (северо-запад от Бэй-гьхина, т.е. Турфанского оазиса), оттуда они могли совершать ежегодные перекочевки на север до гор Каркаралы и Чингизтау. Древнее название Каркаралинских гор «Казылык», термин, являющийся одним из вариантов этнонима племени карлуков. В казахском фольклоре Каркаралинские горы называются «Казылык-тау». Это дает основание каменные изваяния, в горах Тарбагатай, Чингизтау, Абралы, определять предметами культуры карлуков.

ДУЛАТЫ И ЖАЛАИРЫ

Дулаты (дулу, дуглаты) – прямые потомки древних усуней. Первое упоминание о них находим в I в. н.э. в хронике Хуханьшу.

По родословным преданиям усуней и дулаты с древних времен обитали в Семиречье, составляя один этнический узел – ядро древних семиреченских племен.

По преданиям, которые приводит Мухамед Хайдар Дулати, родоначальником дулатов был Байдебек – один из предков Старшего жуза.

Название дулат происходит от слова дуглат, что означает шлем (дулыга). В составе войск Чингиз-хана было племя доглат – доголак. Слово доголак переводится хромой и связи со словом дулат не имеет. В отрогах Чингизского хребта встречается топоним доголак.

Одним из крупных ответвлений племени дулат были чуми. Эпоним чуми у казахов трансформировался в форму чумай – имя родоначальника одного из племен Старшего жуза. В генеалогическом древе он третий, исходным был Байшора – синоним Улу жуз, от него Усунь, от Усуня Чумай, от Чумая Тобей, за ним Майкы бий – современник Чингиз-хана.

Дулаты вместе с усунями приняли участие в движении гуннов на запад, но позднее, вернувшись на роди-

ну, дулаты вошли в состав Западно-Тюркского каганата. Конфедерация Дулу из пяти племен – чуми, чуйе, чумугунь, чубань (юебан, жубан), чумак представляла одну из основных военных сил каганата значительную военную силу.

Племена Дулу назывались восточными и занимали пространство между реками Или и Чу, во главе каждого племени стоял чжо – китайская передача слова чжор (могучий).

После распада Западно-Тюркского каганата дулаты вошли в состав сначала Тюркешского, позднее Карлукского каганата, затем государства Караханидов.

Дулаты вместе с усунями и другими племенами Старшего жуза были в составе Дешт-и Кипчака.

Большой политический вес дулаты имели в восточной части Чагатайского государства. В середине IV в. Восточный Чагатай отошел от Западного (Самарканд) и стал самостоятельным государством Манглай Субе, которым управляли дулаты. Чокан Валиханов называл их «майор домом», регентами, правившими от имени хана.

Дулаты обладали властью на огромной территории от Аксу и Кашгара в Восточном Туркестане до Ферганы на западе, от Иссык-Куля на севере до местности Сары-Уйгур на юге (Пищулина Юго-Восточный Казахстан..., с.13) Против дулатов неоднократно выступал Тимур.

Словосочетание Манглай-Субе (перевод – идущий впереди, обращенный лбом к пеклу событий) совпадает со словом бесене (бечене) (перевод лоб, лобное племя, племя, идущее впереди других). Эти слова сохранились в казахском языке в значении лоб. Содержа-

ние слов бесене и манглай имеет не этническое, а социальное значение.

Во второй половине XVI в. племя дулатов вошло в состав Казахского ханства.

В наше время дулаты – крупное племя в составе Старшего жуза казахов, обитающее на территории Жамбылской области и в восточной части Южно-Казахстанской области. Дулаты делятся на фратрии жаныс, топай, шымыр и сикым.

Жалаиры – крупное племя, состоящее из 12 фратрий.

В среде ученых существует убеждение, что жалаиры – тюркизированные монголы.

По Рашидеддину жалаиры в древности в количестве семидесяти тысяч куреней (стоянок) жили в Монголии на берегу р.Кэлеурен. По историческим преданиям жалаиры, спасаясь от китайцев, бежали на Алтай в Ергене-Конг, где в то время жили кияты, конграты, найманы и керей-уаки. Со временем численность племен увеличилась настолько, что они были вынуждены спуститься с гор. Жалаиры ушли в Джунгарию.

После распада Тюркского каганата, жалаиры вошли в союз «алты алаш».

Вместе с усунями и другими семиреченскими племенами жалаиры были в состав Дешт-и Кипчака.

В монгольское время одним из влиятельных эмиров был полководец Мукли, возглавивший войско жалаириров. Во времена Койчи во главе войска жалаириров были полководцы Тектай и Алмурза.

В XIII в. племя жалаириров вошло в улус Чагатая. В Ак-Орде выдающимися беками жалаириров были Мон-

кесар и Есен-Тимур, возглавлявшие свои племена в джунгарской степи. История сохранила имена тысячных эмиров Бала-Нойона, Эргай-Кесера, Елеукена и др. Эмиры жалаириров были также послами в Иране, Ираке, Сирии.

К жалаирам относилось поколение дуланкит (туленгут), в наше время живущее по р. Каратал, в районе Джунгарского Алатау.

В XV в. часть племени жалаир ушла на юг, вкращения жалаириров есть среди других народов Средней Азии.

Жалаириры состоят 12 фратрий: акбуюм, андас, арыктыным, байшегир, балгалы, кальпе, мырза, карашапан, кучук, оракты, сиыршы, супатай (потомки полководца Супатая). Поколения ак-буюм (белый шелк), кальпе и мырза являются потомками жалаириров, вернувшихся с арабского востока.

В наше время жалаириры живут по берегам рр. Коксу и Каратал. В названиях фратрий племени жалаир, живущих в Талдыкурганской области, сохранились этнонимы сырманак и чуманак (названия сырдарьинских и чуйских племен в Западно-Тюркском каганате).

АРГЫНЫ

Племя аргын (аргун) – одно из крупных древних племен, входит в состав Среднего жуза казахов. Они живут на обширном степном пространстве от Иртыша до Тургайской степи, от Сырдарьи до северных пределов Казахстана, занимая долины рр. Сарысу, Нура, Ишим до озера Убаган. Местами живут черезполосно, перемежаясь с кипчаками, керееми, уаками, найманами Улытау. Среди аргынов встречаются представители племен Младшего жуза – жагалбайлы, тама, табын и др., осевшие в этих местах в результате различных исторических событий.

До революции аргыны проживали в Семипалатинской, Акмолинской, Тургайской, Омской областях, а также на юге в районе Туркестана и Чиили. На протяжении многих веков племя аргынов занималось скотоводством и земледелием.

Исследование шежире (родословной) аргынов и кипчаков свидетельствует об их близком родстве. По родословной, записанной Г.Н.Потаниным, старший сын Аргына Мейрам, от которого родились Куандык, Суюндик, Бегендык, Шегендык, от младшей жены Каркабат родился Болат-ходжа с прозвищем Каракесек. Внучка Каракесека, рожденная от таракты, возглавила

всех аргынов (аргынның нокта агасы). От третьей жены Аргына родились еще четыре сына: Аксопы с потомками Тобыкты и Канжыгалы, Карасопы (с потомками Басентин и Караул), Сарысопы (потомок Атыгай), Тонбисопы с потомками Сарыжетим и Шакшак (жогаргышекты и томенги-шекты). Детей от третьей жены называют жеты-момын (семь скромных). Ветви тобыкты и басентин составляют восточную часть племени аргын. Басентины живут в долине Павлодарского Прииртышья. Ученые сходятся во мнении, что басентин – потомки древних басымели, занимавших территорию от Иртыша до Джунгарии с центром в Бешбалыке.

У каракесеков была поговорка: «Біз қаракесек шормыз, Тәңірден де зормыз» (мы великие шорцы, выше нас нет никого. Такое самоутверждение возникло в связи с тем, что племя каракесек в XIV в. до конца правления Орус-хана в борьбе против улусов Чагатая, Тимура и Токтамышша представляло основные военные силы Ак-Орды. В поговорке присутствует слово шор. Возможно, алтайские шорцы и шорцы каракесек в древние времена составляли одно племя.

В племя басентин входят потомки трех племен, упоминаемых в орхонских надписях и в китайской хронике: апай от имени родоначальника северных тюркских племен Апанби, бори – представители этого племени были телохранителями тюркских каганов и чуйе (в переводе красный волк). Все три ветви потомков Апанби сохранились до наших дней и проживают на Иртыше – исконной земле северных племен.

Племя тобыкты обитало в горах Чингизтау и на реке Чаган. Территория, занимаемая ими, доходила до Иртыша на востоке, до реки Баканас на западе, до Ая-

гуза на юге. Тобыкты живут также на р.Токраун, к северу от оз.Балхаш.

Племя канжыгалы занимает степное пространство от границ Павлодарского Прииртышья до Акмолинска, на юго-востоке до Баянаульского района, на северо-западе до Кокшетау. Основные места их проживания Ерейментау, Коржынколь, Койтас, Акколь, Шакшан.

Племена караул и атыгай живут в Кокшетауской области, на севере доходят до Петропавловска, на востоке до Иртыша.

Сарыжетым обитают в долине р.Ишим до оз.Убаган, шакшак – в низовьях р.Тургай, до границ с песками Тосункум. Их называют «екі шекті аргын»: жоғарғы шекті – шақшак и төменгі шекты – сарыжетым, тамги племен в виде стрелы острием вверх.

Племя куандык живет в акмолинской степи, в долинах рр. Сарысу, Атасу, Нура, Ишим, в горах Актау, Ортау, Кызылтау, на берегах оз.Тениз и Кургальджин, места проживания племени суюндик Баянаульский район, долины рр.Шыдарты, Уленты, Ащилы, Кызылтау, Балагаш.

Аргыны являются аборигенами этих мест с древних времен. Аргыны были в составе западно-гуннского союза (юебань), позднее вместе с кипчаками и огузами они вошли в состав Западно-Тюркского каганата.

В названии аргын (аргун) сохранился эпоним древнегуннского союза аругтун – чистые гунны. Из источников известно, что в составе гуннских племен было племя с названием акгунн. У гуннов слова ак и аруг – синонимы (перевод – чистый), обозначающие знатное происхождение. Более древнее слово аруг (арык)

сохраняется и в наше время в названии арык-тыным у тургайских кипчаков.

По казахским народным преданиям аргыны и кипчаки родственны между собой. В эпоху Западно-Тюркского каганата кипчаки, огузы, аргыны и карлуки имели общие границы.

Племя под названием аргун встречается и у туркмен. В прошлом они имели претензии на владение Самаркандом. По Валиханову аргыны играли важную роль в Чагатайском улусе. В XIII в. аргыны вместе с кипчаками, канглы, алшынами, усунями, конгратами и найманами вошли в Ак-Орду.

На территории Центрального и Северного Казахстана находится большое число памятников кипчаков, аргынов, кереев, уаков с тамгами этих племен. На юге Казахстана следы этих племен отмечены на Сырдарье и в районе Каратау, т.е. в местах их обитания в древности. В северных районах встречаются названия местностей, связанных с племенами Младшего жуза табын, тама и жагалыбайлы.

НАЙМАНЫ

Найманы – одно из самых многочисленных племен казахского народа. В племени найман численное превосходство принадлежало кара-кереем, бура-найманам, балталы и баганалы (семь волостей), жившим, в основном, в улытауских степях.

По подсчетам М.Тынышпаева в начале XX в. найманов насчитывалось 830 000 человек. Они составляли одну шестую часть всего казахского народа. Сюда не были включены найманы, проживавшие в Омском, Павлодарском и Каркаралинском округах.

Рашидеддин писал: «Племена найманов были кочевыми, некоторые обитали в гористых местах, а некоторые – в равнинах. Места, на которых они сидели... Большой [Екэ] Алтай, Каракорум, горы Элуй-Сирас и Кок-Ирдыш [Синий Иртыш]» (Сборник летописей, с.136-137). Найманы проживали на огромной территории: от Орхона до Верхнего Иртыша, включая горы Калба, Тарбагатай и Джунгарский Алатау.

В X веке после распада Тюркского каганата найманы вместе с карлуками, кереем и другими племенами принимали участие в создании раннефеодального государства Караханидов.

Генеалогическое древо найманов

Найманы (Сегиз-ата)
Окраш (огуз найман)
Толегетай
Сугуржи
Каракерей, Матай, Садыр, Тортул
Балталы, Баганалы, Ергенекты,
Теретазбалы, Бура-найман,
Саржомарт, Кокжарлы

имели письменность, вели торговлю с востоком и западом.

В науке укоренилось мнение, что найманы, керей, дулаты, ногайцы имеют монгольское происхождение эпохе монголов. Первый историк, коснувшийся этого вопроса, Рашиддин, отмечал, что найманы, керейты, киргизы не были монголами. Сами найманы и керей вследствие подчинения их монголам относили себя к ним.

Многие востоковеды относят найманов и керейтов к тюрко-язычным народам. Тюркизм найманов и кереев обоснован И.Дегинем, Ю.Клапротом, Г.Е.Грум-Гржимайло, Н.А.Аристовым, Х. Ховорсом, в наше время чехословацким востоковедом Хау, японским исследователем Мураямой, советскими учеными С.Аманжоловым и Р.Кузеевым. Ученые пришли к заключению, что найманы и керей по языку, титулатуре и племенной номенклатуре – тюрки. Это подтверждается и тем, что найманы в Монголии, говорят на тюркском языке. Найманы и керей говорили на одном языке с уйгурами и имели общее верование – несторианство.

Как было отмечено, найманы жили в долине реки Сегиз-Мурен с притоками (восемь рек). Одна из этих рек, впадающая в реку Катунь, называлась Найман. Сакиз (сегиз) – древний этноним племени найман, встречающийся в орхонской надписи, у Джувейни, Шарафеддина Йазди и др. Найманского Кучлук хана Джувейни называет Кучлук ас-сакизи. Для отражения значения племени ираноязычные авторы употребляли флексию «иан»: кипчак – кипчакиан, орен – ораниан, сакиз – сакизиан, мангыт – мангытиан и т.д.

По казахским историческим преданиям найманы имеют восемь предков. Главный предок – Найман, от него Окреш, от него Тулегетай и Сугуржи, От Тулеге-

тая – Каракерей, Садыр, Матай, Тортул; от Сугуржи – Ергенекты, Теретазбалы, Баганалы и Балталы.

Потомки Ергенекты – Бура-найман, Кокжарлы по происхождению относятся к карлукам и ягма. Первоначально эти племена жили в легендарной долине Алтая Ергене-Конг, окруженной высокими горами и лишь с одной стороны был выход – кон. Топонимика Восточного Казахстана сохраняет память о пребывании здесь найманов и кереев.

В наше время найманы проживают в Восточно-Казахстанской, Семипалатинской, Талды-Курганской, Павлодарской, в Жездинском районе и в г. Жезказгане Карагандинской области, а также на Сырдарье.

КЕРЕИ

Одним из самых многочисленных племен казахского этноса являются керее. Правители племени отличались особой мудростью в отношениях с соседями. Наиболее выдающимся был Тугрул с титулом «онсан-хан», в китайских источниках – Ван-хан. Предания о Ван-хане впервые были записаны проф. Г.Ф.Миллером в 1733 г. со слов потомков старшего сына Ван-хана Тайбуга во время его пребывания в Северном Казахстане и Барабинской степи.

Генеалогическое древо кереев:

Керей Онсан-хан (Ван-хан)

Тайбуга (XIII в.)

Кожа (XIV в.)

Мар (XIV в.)

Жапалак (ябалак) XIV-XV вв.

Энкиш-ага (XV в.)

Бекболат (XV-XVI вв)

Сейдахмед (XVI в) (Сейдак)

Керей шежіресі

Керей
Ожібай
Келіидет
Шәшті бий
Нарзақ бий
Жаман бий
Ашамайлы
Таркын
Асман
Ақсары
Нұруидет
Қытайда
Жақовдәй
Мірза
Келіидет
Қарамаң
Мұрайтман
Қауықай
Алдияр
Мұхаммеджан
Мұхаммед-Құрман

Копия оригинала рукописи А.Х.Маргулана

*Родословная племени кереев, записанная
Г.Н.Потаниным:*

Керей

Ачамайлы   Абак (керей)   Балта (керей)   Таракты   Уак (керей)

от него 12 поколений

Шимуюн

Шерун, Молкы, Консадак, Меркит, Жадик, Жантексей, Жастабан,
Ители, Шубыр-айгыр, Кырык-Мылтынгыр, Каракас, Жанат.

Старший сын Онсан-хана (Ван-хана) Тайбуга был убит в битве с монголами, место его погребения находится на Алтае, на перевале по речке Балгын, против Нарымского хребта. Керей и их сородичи уаки бежали от Чингиз-хана на нижний Иртыш и в Барабинскую степь, где находились их жайляу. Здесь потомки Ван-хана нашли себе новую родину.

Сейдахмед (Сейдак) был одним из попутчиков султана Уразмухаммеда. Вместе с Кадыргали Жалаири был захвачен в плен тобольскими воеводами во время

охоты с ловчими птицами на северном джайляу и представлен московскому царю Борису Годунову.

Слово керей Рашидеддин связывает с тюрко-монгольским словом «хара» (перевод черный). Казахи, как и другие тюрко-язычные народы, темногнедую масть лошадей называют кер ат.

Предки кереев происходят от шато и чуйе, в эпоху Западно-Тюркского каганата обитавших в джунгарской степи. Их потомки встречаются также в племенах Старшего и Младшего жузов. Предки кереев Туйгун, Туян и Шимын (Шимуюн) жили в V в.

После распада Тюркского каганата образовались отдельные ханства огузов, карлуков, кереев, найманов, кипчаков. Часть кереев отошла к усуням, свидетельством этого является появление у усуней и кереев общего родоначальника – легендарного отца Абака.

Из преданий известно, что после смерти Абака родоначальником стала его жена. В это время племя кереев вошло в состав Среднего жуза, часть кереев вошла в Младший жуз (кереиты). Эти предания были записаны Ч.Ч.Валихановым и Г.Н.Потаниным, который отмечал, что керей Среднего жуза по происхождению относятся к древним усуням.

По словам знатоков древних преданий у Усуня было два сына Абак и Тарак – 12 поколений жалаиридов. В племя абак-кереев входят оракты, андас, сийршы, байшегир, мырза, балгалы, кушик, акбуйым, сыпатай, калпе. Родоначальник кереев Абак жил во времена Тюркского каганата.

К X в. керей имели три поколения: абак-керей с тамгой в виде креста +, ашамайлы-керей с тамгой в форме X (древнейшая тамга кереев), уак-керей с там-

гой в виде креста +, сргели и торткара – поколения Старшего жуза с тамгой в виде +. Тамга в виде креста является свидетельством того, что керей были приверженцами несторианства.

Из других поколений к кереем Старшего жуза относятся албаны (албаты), тобеуты (тобе), жарыкчаки. В местах обитания кереев, найманов и уйгуров найдены памятники с надписями на тюркском, армянском и сирийском языках.

В состав абак-кереев входило 12 племен: жастабан, жадик, жан-текей, ители, меркит, шерушы-каракас, молкы, консадак, ашамайлы, шимуюн (по китайски чумугун) и уак-керей.

Кереев китайцы называли хэлей, хэйлей, гэлэ (абак-га гэлэ), что означает северные племена тюрков. В Пекинском историческом музее выставлены предметы кереев XVII-XVIII вв.

Г.Н.Потанин в Алашане и Цинхае встречался с людьми из племен, которые называли себя их хирейта (эке кереит) родом от усуней, в том числе бога хирейта (абак кереит), хархотан, хажирут, бугас.

С ними был знаком и Н.М.Пржевальский, немало удивленный тем, что они говорили на тюркском языке. Из источников следует, что племена абак, ашамайлы (агамай), консадак, шимуюн более древние из тюрко-язычных. Рашидеддин не смешивает кереев с коренными монголами и как найманов, онгутов (уак керей), бекренов (алмалыкских), киргизов обособляет от них. По Рашидеддину керей являются ветвями огузов и карлуков. Среди кереев встречаются жаркынчаки, тобсуны, тункаиты, абаки, албаны (албат) из Старшего жуза.

Сведения о древнейших племенах кереев – абак, ачмай, шимойын (чумугун) обнаружены в орхонской надписи Томсоном. Тамга ачмай (ачамай) X напоминает тамгу багана найманов. Слова ач (ача) и аба сохранились у алтайских шорцев. Керей встречаются у ряда тюркоязычных народов. Но основная масса кереев обитает на своих исконных землях в верховьях Иртыша, в Баянаульском районе Павлодарской области, на юго-западе Алтая. Керей встречаются среди тувинцев и называются убур-керей, в Монголии. Из источников следует, что к кереем относятся племена абак, тарак, тоян, суан (суйан), албан (албат), шимуюн, ачамайлы, уак. Племена кереев абак, тарак, суан, албан имеют общее происхождение с одноименными племенами Старшего жуза. В своем сочинении Джанибек пишет, что предки абак-кереев происходят из племени уак Старшего жуза.

Как отмечено выше, тюркские племена чуйе и шато генетически связаны с племенем кереев, происхождение которых корнями уходит к древним усуням. Из китайской хроники известно, что шато – особое поколение западных тюрков, отошедшее от тюркского племени чуйе (чуюе, красный волк). Чуйе – из десяти племен, вошедших в состав Западно-Тюркского каганата. Шато и чуйе жили в пустыне Шато (джунгарская степь), отсюда происходит название племени шато. В IX в. племя шато напали тибетцы. Преследуемое тибетцами племя откочевало на Алтай к своим соплеменникам шимын.

Шато и чуйе вместе с племенами муюн и агайлу (в казахской транскрипции шимуюн и ачамайлы) жили во владении тюркского кагана Шигая из поколения сянъби. Муюн и агайлу отличались высоким ростом и

большой физической силой. Они были близки к кереем верхнего Иртыша.

Из преданий известно, что предки чуйе-шато Туйхун и Жолакай (IV в. н.э.) спорили по вопросу о том, где обосноваться их племенам, ближе к границе Китая или западнее. Старший брат Туйхун предложил «пусть этот спор решит наш конь». Отведенный на несколько сот шагов конь заржал и устремился на запад. За конем последовали предки абак кереев и поколений шимын (шимуюн) и ачайлу (ачамайлы). Обосновались они на юго-западе Алтая и верхнем Иртыше. Племя чуйе и его ветвь шато вошли в состав конфедерации Чуйских племен он ок.

В составе кереев сохранилось древнее племя меркит, оказавшее вместе с кереем и найманми сопротивление войскам Чингиз-хана. В близком родстве с кереем находятся уаки и онгуты, имевшие в эпоху монголов большое влияние.

Вопреки укоренившимся представлениям керей и найманы не были монголами. В пользу тюркских корней их происхождения свидетельствует источник «Сокровенное сказание», где в перечне монгольских племен нет ни кереев, ни найманов. Найманов, кереев, онгутов, бекренов и киргизов Рашидеддин относит к особой, монголо-подобной группе племен.

О тюркских корнях происхождения найманов, кереев, меркитов и бекренов установлено на основе фактов, найденных в местах проживания этих племен в древности и при изучении памятников письменности и родословных преданий.

Культура племен найманов, кереев, уйгуров была на высоком уровне. Эти племена относились к народам

с письменностью. Бартольд и Пельо писали, что древнеуйгурская письменность перешла к монголам через найманов и кереев. По убеждению ученых, наскальные надписи, встречающиеся в горах Западного Алтая, Саура и Тарбагатая и относящиеся к X-XII вв., сделаны карлуками, найманами и керееми. Из героического эпоса кереев и родственников им уаков, самыми замечательными являются «Каракаска-атты Камбар», «Ер Кокше» и «Ер Косай» – эпосы кереев и уаков, упоминаемые в киргизском эпосе «Манас».

КИПЧАКИ

На протяжении многих веков в Сарыарке обитал могущественный этнос кипчаков. Кипчаки были прямыми потомками западных гуннов из поколения юебань (жубан).

Подробные сведения о кипчаках (кимаках) есть в трудах Кашгари, ал-Идриси, Гардизи, Бейхаки, в анонимном сочинении Худуд-ал-Алем (Пределы мира) и др.

Легенда о происхождении кипчаков повествует: «Один из беков Огуз-хана выступил в поход, взяв с собой жену. Сам он погиб в битве; жена его спаслась... Она была беременна: ... день был холодный ... она родила в дуплистом дереве». Когда об этом узнал хан, он сказал: «Его отец погиб на моих глазах; у него нет заступника» (Родословная туркмен, с.43). Огуз-хан усыновил его и дал имя Кипчак. В переводе с древнетюркского языка слово кипчак – дерево с дуплом.

В китайских источниках Шицзи и Цяньханьшу во II в. до н.э. находим первое упоминание о кипчаках (в китайской транскрипции «кюеше» или «кыйчак»). Из хроники «Наньши» известно, что кипчаки в I в. до н.э. занимали земли на запад от Тарбагатая до каспийских степей.

По данным арабских источников на юге у кипчаков были общие границы с огузами и канглы, на вос-

токе их соседями были карлуки и киргизы, на западе – огузы и печенеги.

Владения кипчаков включали территории современных Центрального, Северо-Восточного и Западного Казахстана. Центры кипчакских владений находились на Иртыше и в Улытауской степи. По подсчетам Ибн Хордадбеха, расстояние от города Тараза до кипчакских владений на Иртыше составляло 81 день пути верблюжьим ходом.

Из источников следует, что на север от карлуков жили соплеменники кипчаков кимаки (по Махмуду Кашгари «имаки»). Во второй половине VIII в. и в первой половине IX в. отмечается кочевание кимаков на северо-запад к Южному Уралу и в северо-восточную часть Семиречья с последующим становлением государства кимаков, где правитель носил высший тюркский титул – хакан.

По Махмуду Газнеvidу кимаки в IX-X вв. в качестве наемников были в составе войска халифа в Багдаде.

По словам Ибн ал-Факих «огузы, токуз-огузы и кимаки – самые сильные из всех тюрков». В XI в. кимакское государство перестает существовать, их преемниками становятся кипчаки.

Одно из ранних сообщений о кипчаках принадлежит Абу-Дулефу – арабскому поэту при дворе сасанидов. В первой половине X в. он путешествовал по земле кипчаков. В своих записках он описывает их быт, летнее жилище, покрытое войлоком. Абу Дулеф пишет, что у кипчаков много золота, драгоценных камней, есть камень [яда], с помощью которого они вызывают дождь.

На земле, начиная от Тарбагатая до Улытауской степи, встречается особый тип захоронений – подбойные погребения с деформированными черепами. В Кенкольском могильнике в верховьях р. Талас А.Н.Бернштамом был также обнаружен деформированный череп. Искусственная деформация была особенностью гуннов. По археологическим данным раннекипчакские могильники подобны позднегуннским.

На исторической арене кипчаки, огузы, карлуки появляются после распада древнегуннского союза в V-VI вв. н.э. В VI в. кипчаки вошли в состав Западно-Тюркского каганата. Упоминания о кипчаках есть в орхонских надписях на памятнике Муюн-Чор и Селенгинском камне.

В VII-VIII вв. при Далобяне, Чуло-хане, Дулу (Толу) и Карахане (Хэли) племенные объединения кипчаков, огузов и карлуков были самыми крупными и могущественными. Впоследствии, кипчаки недовольные Верховным каганом западных тюрков, попавших под влияние Китая, откочевали в Кангюй.

До появления Дешт-и Кипчака эти земли назывались Дешт-и Хазар, гузской [огузской] степью [Мафазат ал-гуз].

В XI веке сырдарьинские огузы ушли в бухарскую Нурату. Ученых занимает вопрос, почему огузы ушли с берегов Сырдарьи? Бартольд, делая попытку объяснить, пишет: «Возможно, что происходившее в XI в. движение огузов на запад и на юг отчасти было вызвано давлением кипчаков с севера; этим же, может быть, следует объяснить упоминаемое арабскими географами занятие огузами в X в. Мангышлакского полуострова, до тех пор безлюдного» (Бартольд, V, с.98).

ҚЫПШАҚ ШЕЖІРЕСІ

ҚЫПШАҚ

АҚТАМБЕРДЫ

АҚҚОБЕК

СҰЛМ АЛЫП

САРЫ АБЫЗ

1. Құлтан Қ. 2. Қытай Қ. 3. Қара Қ. 4. Сары Қ. 5. Сағал Қ. 6. Құба Қ. 7. Құлдуғи Қ.

Қобланды

Тоқтар

Ұзын Көлденең, Бұлтың Торы, Карабалық

Тапабуға Шуманақ

Қожапақ Тау

Есенгельды Қапал

Сырымбет Аталқа

Балуан Сексенбай

Жолшора Жауқашар

Қазыбала Маметек

Наурызбай Итаяқ

Бәйсеке Бәтеш

Кәрім

Копия оригинала рукописи А.Х.Маргулана

Қыпшақ шежіресі
Ақтамберді қарияларының айтуына

Орта күз

Аргын, Қыпшақ, Қосырат, Найман, Кәрей, Ауақ (Өгілім)

I

Сұлым алып

I

Ақ Көбек алып

I

Мұлаталы Сары абыз

I

Құлман қыпшақ, Сары қыпшақ, Найман қыпшақ, Қара қыпшақ.

I

Есім Сейіт

Қобланды

Қобланды

Торы

Орас

I

Арабас

I

Қалқаман

Қалбай

I

Өгей Ендіден, Қуабай

I

Қуамғамбет

Әбен

Сүйкім - Әбен

Бұлық

Сыпырық

Әлімжан

Көтес

Мама соқи

Мұжығай

Есенбай

Қосайлы

Кәріпбай

Көкшасар

Көкбай

Бұқтың ұзын торы, Көлденең, Қара балық

I

Өрсім - Құлас, Көбей, Сидық

Менәлі - Толақ қыпшақ, Құлдуғи қыпшақ

I

Канкелді, Есенкелді

I

Ақбекәй, Қатқұлдық

I

Орғанбет

Әлімжан

Мұжығай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Есенбай

Копия машинописного текста А.Х.Маргулана

В первой половине XI в. после ухода огузов с берегов Сырдарьи кипчаки стали непосредственными соседями государства Хорезмшахов.

Города огузов на Сырдарье перешли к кипчакам. «Происшедшая в XI в. этнографическая перемена выразилась в том, — писал В.В.Бартольд, — что обширная степь, которую географы X в. называют «гузской», по имени огузов, теперь стала называться кипчакской [Дешт-и Кипчак]... К кипчакам, вместе с тесно связанным с ними народом канглы, перешло наследие огузов на Сырдарье и наследие печенегов, вытесненных огузами в Южную Россию, так что их владения заняли огромную территорию с востока на запад» (Бартольд. V, с.98-99).

Основную часть территории Дешт-и Кипчака составлял современный Центральный Казахстан, с древних времен называемый Сарыарка — обширный яйлак, где в средние века феодалы — скотовладельцы со своим елем проводили летнее время. Осенью они возвращались в свои кыстау, в низовья рр. Сырдарья, Талас, Чу, в предгорья Каратау.

Из восточно-кипчакских племен след в истории оставили чаграки (шаграй-кипчак) и орены (орен-кипчак), жившие в низовьях Сырдарьи. В первой половине XI в. они стали союзниками Хорезма и составили основную континент войск хорезмшаха.

Перед монгольским нашествием кипчаки создали сильное политическое образование государственного типа Дешт-и Кипчак. В Дешт-и Кипчаке находили убежище Преследуемые войсками Чингизхана племена найманов, меркитов, керейтов.

Дешт-и Кипчаком в арабской и персидской литературе XI века называют степные просторы к северу от Сырдарьи. Первое упоминание о нем встречается в сочинении персидского поэта Насири Хусрау.

В X-XII вв. в Дешт-и Кипчаке проживали кипчаки, усунь, канглы, алшыны, жалаиры, конграты, аргыны и др. На огромной территории Дешт-и Кипчака было большое число крупных фратрий. В составе западных кипчаков (куба кипчак) были кубанг, кондыгер, берчоглы, канкароглы (канглы), ангшыюглы, борлы, караборлы, торгогыл, карабайыроглы, жузден, котан и др. В составе восточного Дешт-и Кипчака были кимаки, чаграй-кипчаки (голубоглазые кипчаки), сары-кипчаки, кара-кипчаки, орен-кипчаки, аланказы, айдарказ-кипчаки (андараз-кипчак), кужаты, канглы-кожа, карабалак, торыайгыры.

По описанию ал-Идриси, кипчаки владели превосходными пастбищами и проточной водой. Их главный город Хиам был неприступной крепостью (МИТТ, с.22). Хиам — искаженное написание тюркского слова Киян. Так называли крепости, расположенные на большой высоте. Возможно, что название Хиам происходит от названия племени кыят, родоначальником которого был знаменитый Домбаул.

Кипчаки занимались скотоводством, земледелием, горнорудным промыслом, металлургией и различными ремеслами.

Скотоводство, составлявшее ведущую отрасль хозяйства, обусловило полукочевой образ жизни кипчаков, продолживших традицию кочевания древних саков, гуннов и кангюйцев между югом и севером. С наступлением осени они возвращались в свои кыстау.

Махмуд Кашгари на своей карте отметил кипчакские зимовки в районе Каратау, в бассейнах Сырдарьи и Таласа.

Картина перекочевков в Дешт-и Кипчаке описана Ибн-Батутой. При перекочевках длинные ряды повозок (арба, күйме) занимали огромное пространство, создавая причудливую картину движущегося города. В этой веренице могло быть от ста до пятисот повозок. Впереди всех находились повозки владетельных особ.

Анна Комнина пишет, что куманы [кипчаки] и печенеги во время войн использовали повозки в качестве защитной стены. По описаниям путешественников, повозки у кипчаков были большие, у богатых нарядные, обтянутые шелком, сафьяном, кожей.

На протяжении ряда столетий культурно-экономическая жизнь государства кипчаков была сосредоточена в районе гор Улытау, в бассейнах рр. Сарысу, Тургай, Жыланшык, Кенгир, Жезды. В этой культурной полосе особенное историческое значение принадлежит Улытау и Жезказгану, как крупнейшим центрам древней металлургии, население которых занималось добычей и плавкой руды. Медь, железо, золото, серебро, а также цветные камни были предметами торговли Дешти-Кипчака с Римом, Хорасаном, Арменией, Китаем, т.е. со всем цивилизованным миром того времени.

Важную часть экономики Дешт-и Кипчака составляла торговля. Большие партии коней уходили в Индию, Афганистан, Иран. Венецианец И. Барбаро, побывавший в Дешти-Кипчаке в XV в., писал: «Люди, торгующие ими [конями], покупают их во множестве и потом отводят на продажу в другие страны. Перед отъездом моим из Орды отправился оттуда в Персию

целый караван, в коем было до 4 000 лошадей... Мне в странствии моем случалось встречать купцов, которые вели с собой такое множество коней, что вся степь была ими усеяна» (Барбаро, с.34-35)

Кипчаки занимались земледелием, сеяли пшеницу, ячмень, просо и овес, культивировали засухоустойчивые сорта зерновых. Так, посевы пшена конақ тарығ при любых погодных условиях давали неплохой урожай.

При Чингиз-хане Дешт-и Кипчак был поделен на две части: правое крыло с центром в Сарае и левое с центром в Сыгнаке. Одним из предводителей правого крыла был усунь Майкы бий – регламентатор судебных дел, жил XII-XIII вв. В казахских преданиях говорится: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майкы би» (перевод: «у истины одна дорога, она восходит к Майкы бию»). В левое крыло Дешт-и Кипчака входили кипчаки, канглы, аргыны, алшыны, жалаиры, усунь, конграты, найманы, керейты, кусшы, карлуки, буйрыки и др.

Дешт-и Кипчак назывался улусом, который делился на ел – племена, подчиненные улусу: кыпчак ел, найман ел, канглы ел, уйсун ел и т.д. Ел в свою очередь делился на аймаки.

В начале XIII в. завоеванные Чингиз-ханом земли были поделены на уделы его сыновей. Земли Дешт-и Кипчака вошли в улус Жошы-хана. Южное Семиречье с дулатами и район среднего течения Сырдарьи севернее Ташкента с племенами Старшего жуза сргели, шанышкалы (катаган), канглы и часть племени жалаир вошли в Чагатайский улус. Джунгарский Алатау, оз. Ала-Куль, горы Тарбагатай вошли в удел Угедея.

Местами средоточия кипчаков X-XIV вв. были города Сайрам, Сыгнак, Туркестан (Ясы) и Отрар. По берегам Сырдарьи выше Узкента до устья р. Арысь кипчаки обитали совместно с канглы, огузы жили в нижней части Сырдарьи и по берегам Аральского моря. Река, впадающая в Арысь, называлась «Кипчаку». В Центральном Казахстане есть несколько небольших рек, называющихся «Кипчаку».

С наступлением мирных дней после нашествия монгольских завоевателей кипчаки составили основное население Ак-Орды или Восточного Дешт-и Кипчака. В казахских исторических преданиях жители Восточного Дешт-и Кипчака именуются ногайлы, Западного – кондегер кубанг журты.

Кипчаков, переселившихся на запад в южнорусские степи и далее на Дунай, называли куманами, от названия племени кубанг, что означало бледный. Русские называли их половцами. В казахских исторических преданиях западных кипчаков называли кондыгер кубанг журты. К ним относились астраханские и крымские кипчаки. В словосочетании куба-кипчак слово «куба» обозначает не только светлый цвет лица, но и знатное происхождение. Слово «куба» является синонимом слова ак (ак гун, ак найман).

Культурное наследие кипчаков сохранилось до наших дней в виде остатков поселений со следами орошаемого земледелия и большого числа архитектурных сооружений. Обследованные ЦКАЭ поселения отражают быт и хозяйство степняков в период укрепления феодальных отношений и развития торговли в Дешт-и Кипчаке, достигшие своего расцвета в XIII-XIV вв.

Вдоль берегов Иртыша от Усть-Каменогорска до границ Омской области археологами обследована большая серия кипчакских курганов VI-VII вв., где были обнаружены материалы эпохи Тюркского каганата. Среди находок много оружия, предметов бытового обихода, украшений, характерных для того исторического периода. Большой научный интерес представляют военные доспехи, и, в первую очередь, свистящие в полете трехлопастные стрелы, а также конские сбруи и мужские пояса с подвесками, инкрустированными серебром. Такие пояса были неотъемлемой принадлежностью тюркских воинов VI-VIII вв, о чем свидетельствуют каменные изваяния того времени.

Предметы культуры кипчаков, обнаруженные на Иртыше, в урочище Караагаш, в долине р. Нуртай, имеют большое сходство с позднегуннскими.

К кипчакской культуре относятся многочисленные каменные изваяния, встречающиеся в горах Бегазы, Абралы, Улытау, Арганаты, Ерейментау, в долинах рр. Атасу, Нура, Ишим. О сооружениях кипчаков писал Рубрук: «Команы насыпают большой холм над усопшим и воздвигают ему статую, обращенную лицом к востоку и держащую в руке перед пупком чашу. Они строят для богачей пирамиды – остроконечные домики. И кое-где я видел большие башни из кирпичей, кое-где каменные дома, хотя камней там и не находится» (Рубрук, с.80).

Из гуннских традиций, унаследованных кипчаками, был обряд погребения усопшего с конем.

Памятники долины Иртыша по своим признакам близки известным памятникам Алтая и Южной Сибири

Котанды, Кудыргэ, Курай, Туякты. Общим для этих памятников является присутствие конских погребений.

Кипчаки были язычниками, с древних времен поклонялись небу –тенгри, солнцу, луне. Ислам был принят в Дешт-и Кипчак лишь в XII в. Проводники ислама миссионеры распространяли среди степняков легенды о пророке, о его сподвижниках, читали суры из Корана. И все же несмотря на усиленную пропаганду ислама кипчаки долгое время оставались вне его влияния.

Представители мусульманского духовенства искореняли памятники древней языческой культуры. В начале XIV в. бухарские шейхи приняли фетва (решение), где было сказано, что казахи – неверные, поклоняются истуканам и выступили с требованием об уничтожении каменных изваяний. К сожалению, после этого многие памятники кипчакской культуры были уничтожены.

С приходом ислама в языке кипчаков появилось словосочетание алла-танірі. Чоканом Валихановым было подмечено, что с течением времени божество танірі стало атрибутом единобожия. И с официальным принятием ислама продолжала бытовать приверженность степняков древним верованиям, традиция поклонения духам предков.

Племена гуннов, огузов, печенегов и кипчаков, шедшие с востока на запад, несли свою культуру, сказания и легенды Востока, получившие отражение в «Песне о Роланде» и в скандинавской саге Старшая Эдда». Памятники орхонской письменности гуннов были открыты в Румынии, Венгрии, на берегах Дуная и Истры.

Родословная кипчаков насчитывает 92 ветви.

Кипчакские племена живут в местах обитания своих предков на Иртыше, в Тургайской и Ишимской степях, на Сырдарье. В Павлодарском Прииртышье и в Омской области живут фратрии кипчаков: курган-кипчак, кытай-кипчак, мадьяр-кипчак, сагал-кипчак, торы-кипчак (торыайгыр-кипчак); в Тургайской и Кустанайской областях живут потомки кара-кипчаков, курлеут-кипчаков, мадьяры и др. Торы-кипчаки есть также в составе башкирского, узбекского и киргизского народов. Среди топонимов Казахстана есть хребет Торайгыр-кипчак.

Фратрии кипчаков сары-кипчак (блондины), кара-кипчак (брюнеты), куба (половцы), кулан, а также кытай-кипчак, чагыр (чаграк) – голубоглазые кипчаки чагыр (чаграк), чегир (чегирек), айдарказ (андараз-кипчак) и в наше время живут на Сырдарье. Фратрия кипчаков берчоглы сохраняется в составе Младшего жуза казахов.

АЛШЫНЫ

Алшын – название крупной конфедерации древних племен, позднее вошедших в состав Младшего жуза казахов. Племена, образовавшие этот союз, были известны в домонгольское время, некоторые восходят к еще более древним временам. Территория их обитания – ареал Каспийского и Аральского морей. Ведущие племена, вошедшие в эту конфедерацию, алим-улы, бай-улы, жеты-ру. Слово алшын происходит от слова алы, определяющего счастливую сторону альчика. С прибавлением суффикса «ын» образовалось слово алшын – счастливый.

Эпоним алшын был известен еще в домонгольское время. По историческим преданиям Алшын был родоначальником Младшего жуза и современником родоначальников Среднего жуза Котана и Старшего жуза уйсун Майкы бия. Им принадлежала честь избрания своим ханом Алаша-хана.

Н.А.Аристов ошибочно полагал, что слово алшын происходит от имени Алаша. Ученый не учел того, что в слове алшын отсутствует корень слова алаш – ала (пестрый).

В состав Младшего жуза входит крупное племя бай-улы, по древнему обычаю включающее 12 фрактрий – адай, алаша, байбакты, бериш, алтын, жаппас, маскар, таздар, есентемир, черкеш, тана, кызыл-курт. Алим-улы с поколениями карасакал, каракесек, кете, чумекей, шекты (чеклы) и торткара. К племени жеты-

I		Кімі түр, шжіресі	
1 Бекорас			9 Алшын
2 Мақшар			9 Нағарзона
3 Қыдыр	атты Қотан		10 Ақабайық
4 Алымшар	Қарақотық		11 Қ. Абғеті
5 Тіліш	Алшын		12 Шертуға
6 Мәсеті	Қарақотық		13 Мұрза
7 Бөлек	Қарақотық		14 Ақманшай
8 Ақпан	Қарақотық		15 Қарыбек
9 Қабақ		II	16 Тіліс
10 Қарғалға		1 Бекорас	17 Мұрза
11 Түсінді		2 Мақшар	18 Ақсақа
12 Қарыас		3 Тортман	19 Түгі
13 Шағаб		4 Алымшар	20 Тіліс
14 Әсет		5 Қарақотық	21 Тіліс
15 Қотыбар		6 Алшын	22 Ақманшар
16 Әсет		7 Нағарзона	23 Мұрза
17 Шағаб		8 Ақабайық	24 Мұғабай
		9 Тіліс	25 Жолман
		10 Әсет	
		11 Тіліс	
		12 Қызық	
		13 Сүлей	
		14 Ақманшар	
		15 Сүлей	
		16 Сүлей	
		17 Қызық	
		18 Ақманшар	
		19 Қызық	
		20 Қызық	
		21 Қызық	

Копия оригинала рукописи А.Х.Маргулана

ру относятся кердеры, жагалы-байлы, табын, тама, рамазан, кериты и телеу. Многие из этих эпонимов сохранились в топонимике Алтая. Так, бериш – название одного из левых притоков р. Чулыма, впадающей в Обь, и одной из вершин Алтайского хребта.

Одним из крупных и могущественных родов Младшего жуза являются адаи, составляющие самую древнюю часть алшын. В античных источниках встречаются упоминания об адаях под названием даи. В раннее средневековье адаи (адак) входили в союз печенегов и огузов, позднее адаи вошли в конфедерацию племен алшын. Адаи с древнейших времен живут по северо-восточным берегам Каспийского моря.

Тамги ряда племен Младшего жуза похожи на тамги исконных жителей Алтая – найманов и кереев Среднего жуза и шапырашты, сргели, албан Старшего жуза.

Племена алшын в раннее средневековье входили в состав западных кипчаков, огузов и печенегов. По словам Карамзина торки и берендеи (огузы) назывались черкесами. Здесь речь идет о дагестанских черкесах. Между ними и казахскими черкешами Младшего жуза, безусловно, присутствует родственная связь, восходящая к огузам и кипчакам. Арабский писатель ал-Айни писал, что мамлюкские султаны Бейбарс и Калаун были кипчаками из рода берч-оглы (бериш).

Фратрии конфедерации алшын байбакты, бериш-углы, жагалыбайлы, черкеш, тана, рамадан, тама и др. входили в состав кипчакских племен. Другая группа алшын в составе древних Семиреченских племен вошла в союз он-ок Западно-Тюркского каганата. В их числе были чеклы, чумекей, батын, телеу, кериты. Табыны – многочисленное ответвление племени алшын с тамгой шомиш встречаются среди башкиров и каракалпаков. Они считают себя потомками усуня Майкы-бия,

бывшего одним из правителей правого крыла улуса Жошы.

В конфедерацию алшын вошла значительная часть ногайцев, известных с XIV в. В наше время они живут в Нарынской степи, занимаются скотоводством, земледелием, рыболовством, ремеслами. Из архивных документов известно о переселении северокавказских ногайцев в долину р. Яик для консолидации с местными аборигенами.

Из древних племен, входивших в союз алшын, потомки древних абдалов кердеры (кидариты) обитали в низовьях Амударьи и по берегам Аральского моря. В наше время абдалы (эфталиты) сохранились только среди туркмен-огузов и в составе Младшего жуза казахов.

По мнению некоторых ученых абдалы (эфталиты) и кердеры (кидариты) – потомки древних юечжи и массагетов. В X в. Аральское море называлось Кердерийским. По берегам низовьев Амударьи было два города с названием Кидарит.

В топонимике и памятниках, расположенных в Мангыстау, в бассейне рр. Эмба, Сагиз, Уил, Иргиз, Большая Хобда отражены названия и тамги племен Младшего жуза. Вкрапления некоторых древних племен в трех жузах вполне естественное явление. Так, каракесеки Младшего жуза являются ответвлением каракесеков Среднего жуза.

В наше время племена Младшего жуза живут на северо-восточных берегах Каспия, в Мангыстау, в Актюбинской области.

ОБЪЕДИНЕНИЕ ДРЕВНИХ ПЛЕМЕН В ЭПОХУ ЗАПАДНО-ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

На территории современного Казахстана в VI в. н.э. возникло сильное государство раннефеодального типа Западно-Тюркский каганат. Тюрки – прямые потомки древних гуннов, а каганы – потомки гуннских шаньюев (тенгри-кут).

Западно-Тюркский каганат является преемником государства северных гуннов. «Гунны, жившие на востоке, по соседству с персами, которых большинство более привыкло называть тюрками», – писал Симокатта (История, с.36).

О преемственной связи Западно-Тюркского каганата с гуннами шла речь в беседе тюркского кагана Дизавула (по орхонским надписям Остемир каган) с византийским посланником Земархом. Каган говорил не о создании нового государства, а о восстановлении прежнего.

Объединение тюркских племен началось в 535 г. и завершилось к середине VI в., к этому времени была образована огромная империя от Монголии до Черного моря и от Памира и Амударьи до Северного океана.

Основатель тюркской империи Бумынь после победы над жужанями принял титул Ельхан – правитель народа.

Тюркский каганат в самом начале своего образования был разделен на два самостоятельных владения: Восточный – с центром в долине р. Орхон и Западный – с центром в Семиречье. Подобное деление государства на две орды было традиционно и для гуннов и для усуней.

Родоначальником династии правителей Западно-Тюркского каганата был Остемир каган (Истеми-каган).

Военно-демократическая конфедерация племен, их политическое и экономическое состояние привели к образованию могущественнейшего государства Евразии. Тюркский каганат с его мощной армией, способной дать отпор агрессивным намерениям феодального Китая, находился на одном уровне с Ираном и Восточно-Римской империей. Каганат имел торговые и дипломатические отношения с Византией, Ираном, Индией и Китаем. Монументальные памятники – орхонские стеллы с руническими текстами представляют летопись каганата.

Первоначальным местом обитания древнетюркских племен были Алтай и Семиречье. Эти племена еще до новой эры объединяли не только места обитания, но и общий язык.

В числе родоначальников, оказавших влияние на жизнь древнетюркских племен, источники упоминают имя старейшины Апанби. На исторической арене в эту эпоху появляется много крупных и сильных племен: огузов, кипчаков, карлуков, тюркешей, племена, отпочковавшиеся от древних усуней – чуми, чумугун, дулу, чумак; от гуннов – чубан (жубан), чуйе, канглы – бекрены; от кипчаков – алшыны.

В VI в.н.э. гунны, усунь, канглы, дулу (дулаты), юебань (жубан), а также огузы, печенеги, кипчаки, карлуки и др. составляли население Западно-Тюркского каганата. В орхонских надписях эти племена объединены под общим названием «он ок» – десять племен, из которых пять назывались Дулу (дулаты) и пять – Нушиби. Границей между объединениями племен была р. Чу. От Чу на восток и северо-восток, до крайних пределов Джунгарии и Алтая жили племена Дулу (дулатов), от Чу на запад – племена Нушиби.

Конфедерация Дулу состояла из племен чуми, чуйе, чумугун, чубан, (юебан, жубан), чумак.

В конфедерацию Нушиби вошли племена канглы, огузов, карлуков, чигилей (у казахов трансформировалось в слово шекты), тюргешей, обитавших на территории от р. Чу до Каспийского моря и упоминаемые в орхонских надписях VII-VIII вв. В составе Нушиби были также асыг и куспи сохранившиеся в составе киргизов.

Деление племен на Дулу (чуйские) и Нушиби (сырдарьинские) в Западно-Тюркском каганате было продиктовано военно-политическими и экономическими соображениями. Появление Дулу и Нушиби нашло отражение в народных преданиях о чуйских племенах чуманак и сырдарьинских – сырманак. Эти этнонимы сохранились в названии фратрии племени жалаир, живущего в Талды-Курганской области сырманак и чуманак, у кипчаков и аргьнов чуманак.

Племена Дулу назывались восточными и занимали пространство между реками Или и Чу, во главе каждого племени стоял чжо – китайская передача слова чжор

(могучий). Впоследствии племена Дулу под названием дулаты вошли в состав Старшего жуза казахов.

Племена Нушиби назывались «пять западных поколений». Их вождя называли сыгын. Деление племен на восточное и западное было традиционным и соответствовало делению на правое и левое крыло. Каждое отдельное племя, входившее в конфедерацию, носило название ок стрела и соответствовало административному району аймак. В китайской хронике сказано «каждому начальнику дал по одной стреле, от чего они именовались десять ша (шад), он ок (десять стрел)».

В состав Западно-Тюркского каганата входили также семиреченские племена албан, субан, икей, входившие в гуннский племенной союз. Племя икей (икюй) – поколение племени шапырашты (в китайских источниках ша).

80-х годах VI в. к каганату присоединились северные племена кимаков, кипчаков, басмилей, обитавших на Иртыше и в Центральном Казахстане.

Древнетюркские племена, входившие в состав «он ок», сохранились в составе трех жузов казахского народа. В состав казахского народа входят племена с древнейшими названиями. Так, эпоним чуманак соответствует казахскому суманак. По казахским преданиям – это общее название чуйских племен в отличие от сырманак – общего названия сырдарьинских племен.

Эпоним чуманак, как название поколений, встречается у кипчаков, аргьнов и в Младшем жузе, эпонимы чуманак и сырманак – у жалаириров.

Древнетюркские племена жили отдельными крупными узлами. У каждого племени были свои пастбища, луга, земли для посевов. Лучшие земли корук,

находившиеся недалеко от кыстау, принадлежали каганам, тегинам и бекам. Здесь паслись стада только скотовладельческой знати.

Основой хозяйства в каганате, как и до его образования, были скотоводство, земледелие, рудное дело и плавка металлов. Кочевое скотоводство и оседлое земледелие составили единую экономическую основу общества, процессы перехода к кочеванию и оседанию были взаимозависимы. Появление оседлого образа жизни у кочевников отмечается на территории Южного Казахстана. Кочевая система, основанная на сезонном использовании пастбищ и водных источников, оставалась неизменной на протяжении тысячелетий.

В период VI-VIII вв. наблюдается оживление торговых связей между Средней Азией, Восточной Европой и Китаем. Был заложен большой караванный путь, вдоль которого строились караван-сарай и крупные городские центры. Торговый путь шел от Сырдарьи и Сайрама через Тараз, Мерке, Баласагун, Барсхан, перевал Сынтас в Восточный Туркестан. Западный маршрут пролегал через Тургайскую степь, Булгарию к черноморским городам. По этой дороге непрерывно шли караваны.

Богатством каганата были не только обширные скотоводческие районы, но и рудные месторождения Алтая, Центрального и Северо-Восточного Казахстана, где добывались золото, железо, медь и другие металлы. Предки тюрков из рода в род жили на южной стороне Алтая и добывали железо для жужанского хана. Из китайских источников известно, что тюрки, находясь под зависимостью от сяньбийцев, а в последующем от жужаней, в качестве подати обязаны были добывать

для их хана железо. В летописи Суйшу говорится, что император династии Вэй в период с 433 по 439 годы уничтожил целое поколение тюрков и только Ашина с 500 семействами успел бежать к жужаням. Поселившись на южной стороне Алтайских гор тюрки добывали железо для жужаней. Когда Бумынь попросил руку дочери жужанского хана, хан крайне разгневался и послал нарочного передать Бумыню слова отказа: «Ты – мой плавильщик, как осмелился сделать такое предложение?» (Бичурин, I).

Производство металлов было одной из ведущих отраслей экономики каганата. Во время византийско-иранской войны большие партии железа из каганата шли в Восточно-Римскую империю (Пигулевская. Византия на путях в Индию, с.205)

Каганату принадлежали многочисленные города и земледельческие поселения, о чем в VII в. писал китайский путешественник Сюань-Цзянь. Руины городов и следы поселений свидетельствуют о том, что наиболее густо заселенными были долины рр. Сырдарья, Чу, Или.

Государственная организация каганата восходит к древнегуннским и усуньским традициям. Высшая власть в каганате делилась на два крыла – правое и левое. Сановники располагались в строгом соответствии с выполняемыми функциями по правую и левую сторону от кагана. Согласно орхонским надписям места с правой стороны от кагана занимали принцы крови – тегины и шады, с левой – вожди крупных племен тарханы и буюруки. В надписи сказано: «Вы шады и апа (старейшины), стоящие справа, вы тарханы и буюруки, стоящие слева». Среди высших сановников первое ме-

сто занимали жабагу (ябагу), за ними следовали тегины, субасы (сылифа), туманбасы (тумаофа), тарханы. Власть сановников передавалась по наследству.

В Тан-шу дается описание церемонии избрания кагана: «При возведении государя на престол ближайшие важные сановники сажают его на войлок, и по солнцу кругом обносят девять раз. Каждый раз чиновники делают поклон в знак верности».

Как писал Абулгази, цифра девять у тюрков имела магическое значение, означавшее полноту счастья, успехов и благоденствия.

«Тюрки превыше всего чтут огонь, почитают воздух и и воду, поют гимны земле, поклоняются же единственно тому, кто создал небо и землю ... Ему в жертву они приносят лошадей, быков и мелкий скот и своими жрецами ставят тех, которые, по их мнению, могут дать им предсказание о будущем [баксы]», — пишет Симокатта (История, с.161)

У тюрков особо почитался культ волка — символ силы и могущества. По Тан-шу знамена тюркских каганов украшались золотой волчьей головой, а телохрани-тель назывался борі (волк).

По древним мифам и легендам, сохранившимся в китайских и тюркских источниках, волк был прародителем гуннов, усуней, тюрков, монголов, с чем связано появление волчьего тотема — бөрте-шэне, бөрі, көкбөрі, (серый волк), чуйе (красный волк).

Легенда гласит о том, что тюрки происходят от гуннов, родоначальником которых был старейшина, носивший имя Аруг-Шенэ (благородный волк), в китайской передаче — Ашина.

Каганы были из династии ашина и считали свое происхождение божественным тенгри тек, а себя мудрейшими билге. На официальных церемониях, а также во время войны при кагане были символы власти — знамя с золотой волчьей головой, бунчук, грамота и литавры (гу).

До народа повеления кагана доносили гонцы и глашатаи, носившие головной убор с изображением в лобной части дракона, хищных зверей, птиц, символизовавших власть. Эта традиция корнями уходит в древние времена. Вместо предписания на бумаге было изображение стрелы с золотым кольцом и восчаная печать — тамга.

Знаки власти практиковались только внутри государства. При осуществлении внешних связей использовались официальные письменные грамоты. Известно, что такие грамоты были отправлены в 554 г. иранскому шаху Хосрау Ануширвани, а в 568 г. — византийскому двору. Грамоты были из шелка, текст написан на одном из известных алфавитов — орхонском или уйгурском.

Для подчинения подданных своей власти каганы большое значение придавали условностям. Как выражение покорности, вожди племен при встрече с каганом должны были встать на левое колено. В памятнике Кюльтегина сказано: «Имеющих головы они заставили склонить головы, имеющих колени они заставили поклонить колени».

Ядро родоплеменной организации каганата представляла большая патриархальная семья «аркау», в которую входили также и домашние рабы. Патриархальная семья строго придерживалась обычаев отцовского

рода. Это прежде всего касалось вопросов брака, калыма и левирата.

Простой народ в каганате назывался будун или кара будун, соответствующие казахскому бухара или кара сүйек (черная кость), племенная знать называлась ак сүйек (белая кость).

Представители знати носили титулы «каган» и «бек», жена кагана – хатун (ханша). Титул каган впервые появляется в китайских источниках начала IV в., в то время так называли верховного вождя жужаней. С VI в. слово каган встречается в византийских источниках.

Этимологическое значение термина каган, очевидно, восходит к одному корню со словом уган – сильный, могучий, «Уган тенгри» – всесильное небо. За титулами каган и бек следовали титулы ябгу и шад, затем тархан и буюрук, последний означал исполняющий ханских предписаний по сбору ясака (дани) и войск (сю). Из надписей на орхонских памятниках известны слова айгуш, означающий советник, воспитатель, наставник детей знати, тамгачи – хранитель печати, битикчи – секретарь, ялавач – посланник. Из китайских источников известен еще титул фули (бори) – телохранитель. Все они были представителями высшего класса. Иерархию военачальников возглавлял сю-баши – глава войск, за ним следовали тюмен-баши (тумфа) – глава десятитысячных войск, черик-баши (сылифа) и др.

Вооружение воинов (ярак черик) состояло из пяти видов оружия, куда входили: роговые луки со свистящими стрелами, кобе – латы, сунги – копьё, кльш – сабля, селебе – палаши. У казахов есть поговорка «ер

каруы бес кару» (воин вооружен пятью видами оружия).

Будущих воинов с детских лет обучали верховой езде, искусству владения луком, стрельбе из лука в диких зверей.

Из орхонских надписей нам известен ряд терминов, связанных с юридическими вопросами каганата. Из них отметим термины тору (төре) – закон, постановление, решение, йосун – обычное право, тамга – печать, битик – грамота, урду – ставка, бод – престол, время правления.

В китайской летописи Тан-шу приведены законы, принятые при кагане Бумыне (половина VI в.). За хищение наказывали штрафом, в 10 раз превышающим стоимость похищенного. Тяжкие преступления – бунт, измена, смертоубийство, прелюбодеяние с замужней женщиной, похищение спутанной лошади наказывались смертной казнью.

Укреплению мощи Каганата служили выдающиеся военные стратеги и полководцы Далобян (Тарабанг), Хиели (Карахан), Моджо (Боже), Билги-каган (Могилян), его брат Кюльтегин, Тоньюкук и другие. В Тан-шу сказано, что при каганах Хиели (Карахан) и Моджо, войско было настолько многочисленно, что перед ним трепетало Среднее государство. Хиели основал орду на Орхоне под Хангаем, во главе его войска стоял выдающийся полководец Сис-Гюй. Его современник первый правитель из Танской династии Таоцзу должен был считаться с ним и платить Хиели дань в форме больших даров.

В период правления кагана Далобян (конец VI в.) Западно-Тюркский каганат был разделен на два владе-

ния. Тарабан и его потомки Чура и Тулу (Дулу) не хотели оставаться в верховном центре, находившимся под китайским влиянием. Тулу перенес свою орду на западную сторону гор Цэтхэ (Таласский Алатау) и в Сайраме основал центр своего владения, названного Северной ордой. В его владения входили земли карлуков, кипчаков, канглы и огузов Сырдарьи с административными центрами в Таласе, Мынбулаке, Сайраме (Байшункар), в Урда-Кенте на Сырдарье. По договору, заключенному после междуусобной войны с Верховным каганом Хилишем, все земли от р.Или на запад принадлежали Тулу кагану, на восток – Хилишу.

При кагане Шаболио (Шабара) во второй половине VI в. Западно-Тюркский каганат также был разделен на две орды – Южную с резиденцией верховной власти в Суябе на р.Чу и Северную или Малую, имевшую характер вассального ханства с центром в долине р.Или. Шаболио активно выступал против агрессивной политики Китая.

Вассальный владетель Западно-Тюркского каганата Далобян своей военной силой и мудростью превосходил верховного тюркского кагана Шаболио. Это было время, когда каганат завладел всеми торговыми путями, освободив их от влияния Китая, и установил прямые торговые связи с Индией, сасанидским Ираном, Византией и другими странами Восточной Европы.

Китайский двор с целью ослабления могущества каганата инспирировал тайные заговоры. Одним из традиционных методов тактики китайского двора было использование китайских принцесс, выданных замуж за тюркских каганов. Жена кагана и ее свита, состоявшая из тайных агентов, информировали Китай о внутрен-

них дел каганата, инициировали беспорядки, убивали влиятельных деятелей, настроенных против Китая.

В 710 году тайными агентами был убит Моджо (Боже). После его смерти разлагающее влияние Китая усиливается. Отсутствие сильной централизованной власти, появление множества мелких ханов, претендовавших на верховную власть, подорвали могущество Западно-Тюркского каганата. Этому в немалой степени способствовало предательство служилых людей, водивших связи со свитой жен каганов китайского происхождения. Матери отпрысков тюркских каганов нередко склоняли своих сыновей на подданство Китаю. Так, мать Чура-хана Сян-шы запугивала сына неминуемой гибелью, если он не посетит дом Суй и не совершит двух церемониальных поклонов. Отдельные вожди племен и представители знати стали пособниками прокитайской политики под громким названием табачач. Это привело к тому, что кипчаки и огузы вышли из каганата и образовали самостоятельные ханства. За ними последовали карлуки и чуйские племена.

В это критическое для Тюркского каганата время на исторической арене появляется полководец Кюльтегин, поставивший цель очистить каганат от предателей, вернуть отошедшие улусы и восстановить могущество каганата. К Кюльтегину присоединились Могилян (Билги-каган) и Тоньюкук – проводник правовых вопросов в каганате, главный советник Могиляна и Кюльтегина. Он был великим тактиком и мудрым государственным деятелем, любимцем народа.

Могилян, готовясь к войне с Китаем, планировал оградить свою орду стеной и построить храм Будде. Тоньюкук советовал ему отказаться от войны до укреп-

пления оборонительных позиций. Относительно постройки храма Тоньюкук считал, что учение Будды делает людей пассивными, слабыми, уничтожает героический настрой духа народа. Слова Тоньюкука убедили Могиляна.

Полководец Кюльтегин со своим войском проехал по всей территории Восточного и Западного каганата, он видел недовольство племен своими предводителями и пособниками Китая. В «Малой надписи» есть следующие слова Кюльтегина: «На запад я прошел с войском вплоть до Темир-Капыга, переправился через реку Иенжу [Сырдарья], имел сражение с огузами». Из этого следует, что огузы ушли из каганата.

В 731 г. умер Тоньюкук, в 734 г. тайными китайскими агентами был отравлен Могилян, та же участь постигла полководца и правителя каганата Кюльтегина. После этих трагических событий в Восточно-Тюркском каганате господствующими становятся племена тардушей (сеяньто по китайским источникам), политическое влияние получили тогуз-огузы, киргизы, уйгуры, баэрку, толесы, каи, басымели, кидани и другие племена, не имевшие его прежде. Вожди этих племен, претендовавшие на престол, расправлялись с потомками Могиляна и Кюльтегина. Власть переходила то к старейшинам басмели, то к уйгурам и восточным карлукам. В результате междуусобной борьбы, разжигаемой танским Китаем, в 745 году Восточно-Тюркский каганат перестал существовать.

По мере ослабления каганата стали возникать малые ханства: кипчаков, огузов и канглы на Сырдарье, тюргешей с центром в Кулане, карлуков и чигилей с центрами в Таласе и Сайраме.

Управление каганатом на период около 50 лет переходит к тюргешским бекам. Тюргеши, обитавшие в междуречье Чу-Или-Талас, входили в состав конфедерацию он ок.

Племя тюргешей состояло из двух ветвей: кара-тюргеш и сары-тюргеш.

Кара-тюргеши обитали между реками Талас и Чу. Им принадлежали все города средней части Чуйской долины, в том числе и Кулан. Беки кара-тюргешей жили в Таразе и Кулане, тайно лелея надежду захватить у сары-тюргешей Суяб.

Сары-тюргеши были исконными жителями междуречья Чу и Или. Судя по месту обитания, сары-тюргеши, по-видимому, это те же сары-усуни. Следуя степным порядкам, слово усунь было заменено на тюргеш – название племени, господствовавшего в то время. Сары-тюргеши сохранились в составе Старшего жуза под названием сегиз-сары и сары-уйсун.

Объединение этнически близких племен и управление мудрых каганов привело к появлению на исторической арене одного из могущественнейших государств Евразии. Образование Западно-Тюркского каганата было первым опытом и важнейшим этапом в истории объединения протоказахских племен, в значительной степени подготовившего последующую консолидацию племен и образование Казахского ханства

СОЮЗ «АЛАШ»

Эпоха распада Тюркского каганата (VIII-X вв.) предоставила возможность феодальному Китаю вторгаться в районы западнее своих границ с целью завоевания земель и порабощения народов. Против экспансии Китая выступили все племена Восточного Туркестана, Семиречья, джунгарской степи и юго-западного Алтая: найманы, керейты (керей), мекрены (жалаиры, карлуки), канглы, кипчаки, чигили, усунь и др. Необходимость в объединении укреплялась.

Тенденция к политическому объединению проявляется в среде чуйских и сырдарьинских племен, соседствовавших с Китаем. На основе объединения семиреченских племен формируется ядро будущего Старшего жуза казахов.

Необходимость в образовании жузов была обусловлена обширностью территории расселения древних племен. (Бартольд, т. VI, с. 512)

Казахский просветитель Нуржан Наушабайуглы, живший до революции 1917 г., писал, что казахские племена, вошедшие в состав объединения «алаш» продолжительное время обитали на одной территории. При сыновьях Алаша: от Сейлхана (Сельджука) произошли восьмисоставные туркмены, а от Жаилхана –

потомки Майкы усунь. «Сейлхан мен Жайылхан заманында сегіз арыс түркмен болды. Сейлханнан сегіз арыс түркмен болды, Жайылханнан Майкы би ұрпағы тарады». Другой казахский просветитель Урантай писал, что при образовании казахского народа главными были кипчаки, жившие на берегах Жайка и нижней Волге (Урантай, с. 9)

В домонгольское время на основе древней военной тактики деления войск на мынг (тысяча) и жуз (сто) формируется объединение «Уш жуз». Первым предводителем союза «Уш жуз» был Алаша-хан. Родоначальником Старшего жуза был Майкы бий, Среднего – Котан бий, Младшего – Алшын (Алчын). Котан бий и Алшын жили в IX-X в.в. Майкы бий дожил до начала монгольского завоевания.

История «Уш жуз» отражена в преданиях казахского народа. Варианты исторических преданий обнаружены Г.Н. Потаниным в древней рукописи, хранящейся в его архиве при библиотеке Томского университета. Один из вариантов предания был опубликован учителем Омской национальной школы Абдрахимовым в 1894 г. в Казахской степной газете. В предании записано, что в древности протоказахов называли потомками «трех жузов» – «үш жүздің балалары» – деп атайды.

Предания об Алаша-хане повествуют: на Сырдарье казахскими племенами управлял один хан, у которого от первой жены не было детей. Он женился на красавице, взятой в плен, от которой родился сын «ала», что в переводе означает пегий, полосатый. Старшая жена хана, завидовавшая младшей, посоветовала хану избавиться от ребенка, иначе он по достижении совершеннолетия взбунтует его ханство. Хан поверил ей и отдал

приказ отвезти ребенка в такое место, куда не доходят его повеления. Согласно приказу хана ребенок был увезен за реку Сырдарью и брошен в степи во владениях народа кара-ногай. Ребенка нашел и воспитал один бедный человек. Мальчик подрос, стал юношей и собрал вокруг себя джигитов. Вместе с ними охотился, спуская собак и ловчих птиц, устраивал скачки на лошадях. Он отличался красотой телосложения, быстрым умом, был искусен в стрельбе и владении шашкой. Слава о нем быстро разлетелась и дошла до его отца. Отец узнав, где находится его сын, прибыл со свитой к почетным биям своей страны. В то время из сырдарьинского племени «уш ок» самыми влиятельными были бии Котан и Майкы. Хан обсудил с ними, как вернуть сына. Котан и Майкы посоветовали хану послать к нему людей. Хан послушал их. Котан имел трех сыновей: старшего звали Усунь, среднего Булат, младшего Алшына. Разыскивать царевича послали Усуна в сопровождении ста человек. Усунь со своей сотней переехал через Сырдарью и нашел ханского сына. Они были восхищены царевичем и остались с ним. Через два года после этого хан явился к Котан бию и спросил: «Наши люди не вернулись, что будем делать?» Котан послал второго сына Булата в сопровождении ста человек, но и они остались с царевичем. На следующий год хан вновь приезжает к Котану. Хан и Котан были едины в желании вернуть своих сыновей. В этот раз Котан послал своего младшего сына Алшына в сопровождении ста человек. Они нашли царевича, Усуна и Булата и тоже остались вместе с ним. Все триста джигитов объединившись, подняли на белом войлоке ханского сына и провозгласили своим ханом, дав ему имя Алаш. Прибывшего первым Усу-

ня с его сотней он поселил на землях в верхней части течения Сырдарьи до р. Чу, Булата поселил на землях средней части Сырдарьи, Алшына поселил в нижней части Сырдарьи. Отсюда в народе «уш жуз» называют «алаш», а казахский народ происходящим от «алаша», что согласуется с преданием о происхождении казахов от «уш-ок».

Слова «жуз» и «мың» в период Тюркского каганата и позднее были определением объединения племен, как военно-политических сил

Жузы и «Алаш» возникли до появления народа по имени «казах». «Алаш» – это первое объединение протоказахских племен в один политический союз, происшедшее на Сырдарье после распада Тюркского каганата (VIII-IX в.в.). Персонажи, упоминаемые в преданиях, реально жившие исторические лица. Алаша-хан, Котан бий, Усунь, Алшына, Майкы бий были чрезвычайно популярны в народе. О каждом из них сложено много легенд и преданий.

В период появления объединения «Алаш» протоказахские племена занимали свои исконные земли: Старший жуз – земли от среднего течения Сырдарьи до Семиречья и Джунгарского Алатау, Средний жуз – берега Сырдарьи и Центральный Казахстан, Младший жуз – низовья Сырдарьи берега Арала, Северную каспийскую равнину. До монгольского завоевания племена назывались «алты арыс алаш елі» или «алаш мыңы».

Слово «алаш» носило собирательный характер, оно не имело узко-этнического значения. Как писал Кадыргали Жалаири, «алаш мыңы» было самым крупным объединением с многотысячным войском и предводителями. Ведущая роль в объединении «алаш мыңы»

принадлежала племенной знати кипчаков и жалаирав, заметную роль играли беки племени канглы. В монгольское время союз «алаш» сохранился в Восточном Дешт-и Кипчаке в форме «алты арыс алаш елі»

Жузы — особая форма родоплеменной организации, союз племен, осознающих свою принадлежность к одному народу.

Копия оригиналов рукописей А.Х.Маргулана

Ураш, Били, Зосагаров, Мана, Вегин, таваркан,
Курган, протас, Кирги, Канак и Заамиджан на
Кавказе, в Кавказе, в Кавказе, в Кавказе, в Кавказе,
Жузы, Жузы, Кавказ, Жузы, Жузы, Жузы, Жузы,
Жузы, Жузы, Жузы, Жузы, Жузы, Жузы, Жузы, Жузы,
Но дагестанская Кичинская Кичинская Кичинская.
Потомки древних саков I III в. н. э.
Били известны под именем Жузы,
Усуев и Канглы. Это были жузы
Исторические сведения, в составе Кичинской
Били древнейшие жузы Кавказа,
Наследователи южной Доган, Кайи,
Шавалла, Хурма, Бартольд, Ито-
Страндзи, Берингиджа, Менаша-
Халгорана, Ширванорай, Базена
и Аштан Жузы, Салман, это
по Жузы, одичавшие и жузы жузы,
Жузы, Усуев и Канглы были
марки и марки исторические.
В Кичинской Кичинской Жузы Жузы-
ли, это марки III в. потомки древних
Жузы, на жаны потомки Жузы Жузы,
Шавал. Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы,
Жузы, Жузы и Канглы были жузы,
Салман Жузы, Жузы Жузы Жузы,
Жузы Жузы (Жузы Жузы) Жузы.
В Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы,
Жузы, Жузы, Жузы Жузы, Жузы Жузы,
Жузы, Жузы Жузы Жузы Жузы,
В составе Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы,
Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы,
Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы Жузы.

Кулак - Кипчак, Кистай - Кипчак, Сарат -
 Кипчак, Кара - Кипчак, Курбейин и др.
 На Сыр-Дарье больше всего почитают роды
 тюрков Орен-Кипчак, у Кизилки и Бей-
 Шах Орендун, Тасрак-Кипчак или
 Тасрак-Кипчак - Тасрак, Тасрак,
 Кипчак (Мухомор) 1898, Сарат-Кипчак.
 1898. Влияние сырдарьинских кипчаков и османов
 в составлении *Тарихи-и-Кипчак* и *Кипчак-и-Давлат*.
 Кудай-Кипчак (полководец), Кудай-Кипчак,
 Кудай-Кипчак, Бердак, Кашка-Орман,
 Анжиян-Орман, Токсаба, Саркент,
 Даркылы, Кара-Даркылы, Мортонна,
 Карабайыр-Орман, Музден, Кашан

ЗАВЕРШЕНИЕ КОНСОЛИДАЦИИ ДРЕВНИХ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН

Процесс формирования государственности казахского народа начался в XIII в. в Дешт-и Кипчаке, на территории которого жили крупные племена. Процесс политического объединения протоказахских племен в один народ был сложным и длительным и был связан, прежде всего, с формированием казахского этноса. Несмотря на постоянную тенденцию к объединению этнически родственных племен процесс этот сдерживался их экономической разобщенностью, господством сильных племен и другими факторами.

На завершающем этапе процесс консолидации протоказахских племен активизировался в Ак-Орде.

Ак-Орда – феодальное государство, занимавшее обширную территорию от Южного Урала и Алтая до Алакуля, от Сырдарьи до Тобола. Это были земли древних усуней, канглы, огузов, кипчаков, аргынов, алшынов и других племен.

Происхождение названия Ак-Орда связано с живописно разбросанными по степи юртами из белого войлока. Для получения ослепительной белизны кошму для юрт красили белой минеральной краской.

Ак-Орда первоначально возникла в горах Чингизского хребта, где находилась ставка Чингиз-хана (Орда). К середине XIII в. центр Ак-Орды переме-

стился в Сыгнак. Недалеко от Сыгнака располагались сырдарьинские города Сауран, Отрар, Дженд и т.д. На Сырдарье – колыбели городской культуры появились предпосылки для консолидации протоказахских племен в единый народ, образовалось этническое ядро казахского народа.

Уже в середине XIII века после нашествия монголов в Дешт-и Кипчаке стали возрождаться скотоводство, земледелие, горное дело и металлургия. Через сырдарьинские, таласские, чуйские города, Дешт-и Кипчак проходили караванные пути из Европы в Азию. Караванная торговля способствовала восстановлению городов и превращению их в крупные торговые центры.

На берегах Сырдарьи в древности появились первые города и городская культура. Это был благоприятнейший район для культурного и экономического развития протоказахских племен. Здесь располагались зимние кыстау и пастбища, развивалось земледелие. В Центральном и Северном Казахстане, на берегах Тобола и Иртыша находились жайлау, куда с юга кочевали племена. Нахождение осенних и зимних пастбищ на юге и летних на севере явилось решающим фактором для развития скотоводства. Возрождение городов в бассейнах рек Сырдарья, Талас, Чу, Сарысу, в Улытауской степи, где на огромной территории развивалось металлургическое и ремесленное производство, скотоводство и орошаемое земледелие – эти процессы свидетельствуют о возрождении народа в целом.

В 1227 г. преемником Жошы-хана стал его второй сын Бату, который разделил земли Дешт-и Кипчака на три удела: Алтын-Орда, здесь находилась верховная власть улуса со столицей Сарай. Земли от Яика до Крыма Бату оставил себе и брату Токай Тимуру; земли от Яика до Иртыша Кок-Орда были удельным владением

Шейбана; восточная часть улуса от Иртыша и Южного Урала до Иртыша и Алтая – Ак-Орда стали владениями старшего сына Жошы-хана Орда-Ежена (Алчына). До этого он, как старший внук Чингиз-хана, унаследовал ставку в горах Чингизского хребта, где в 1206 г. Чингиз-хан был провозглашен верховным ханом. Еще при жизни Чингиз-хана Орда-Ежен имел удел от Иртыша до Алакуля, на восточном берегу которого находилась ставка Ала-Кимак, принадлежавшая Угедю.

На стадии распада Золотой Орды Абулхаир-хан объединил Ак-Орду с Кок-Ордой в одну орду, которая существовала с 1430 г. по 1468 г.

В источниках говорится, что Батый пожаловал своему брату Шейбани-хану земли между собственными владениями и владениями старшего брата Орда-Ежена, с тем, чтобы местами для жайлау (летних пастбищ) Шейбани-хана были берега рр. Орь и Илек. К востоку от Яика и Уральских гор до Иртыша, берегов Арала и нижней Сырдарьи были их зимовки.

В Кок-Орду вошли племена кусши, карлык, буйрык, тортурук, часть найманов. По анониму Искандера левое крыло, т.е. земли от пределов Тюмени, окрестностей Дженда и Барчынкента были закреплены за потомками отца Баяна, правнука Орды-Ежена, султанами Ак-Орды.

Основным населением Ак-Орды были племена, составлявшие союз шести – Алты алаш.

Родоначальником династии казахских султанов был старший сын Жошы-хана Орда-Ежен. Между Орда-Еженом и казахским ханом Тауке (XVII в.) 16 поколений правителей Ак-Орды (XIII-XV в.в.) и Казахского ханства (XV-XVII в.в.)

Ак-Орда с начала своего существования была независима от Золотой Орды. Политическая независимость проявилась в налаживании внешних связей. Вопреки постоянной вражде улусов Чагатая и Жошы-хана с Хулагидским государством правители Ак-Орды устанавливают дипломатические связи с Хулагидским Ираном, помогая ему военными силами. Так, в 1253 г. Ак-Орда отправляет большое войско во главе с Куле, вторым сыном Орда-Ежена для участия в походе Хулагу в Иран и Багдад. Его маршрут лежал не через земли Чагатая, а через Хорезм. Дипломатические отношения между сударствами укрепились при правителях Койчи, внуке Орда-Ежена и его правнучке Баяне. Койчи был дружен с правителем Хулагидов Аргун-ханом и знатком исторических преданий Газан-ханом.

Выдающимся правителем Ак-Орды был Ерден (Ерзен), современник Узбек-хана. Во время его правления были построены медресе, мечети, общественные сооружения в Отраре, Сауране, Сыгнаке, Дженде и Барчынкенте. Ерден правил 25 лет (1320-1345), его мавзолеей находится в Сыгнаке.

Самым могущественным правителем Ак-Орды был Урус-хан, сын Чимтая. Он находился у власти до 1377 года. Во время правления Урус-хана Ак-Орда стала сильным государством, способным противостоять на юге Чагатайскому улусу и государству Тимура, на западе – Золотой Орде. Основными военными силами улуса Ак-Орды при Урус-хане и Бараке были аргыны-каракесеки с крупными предводителями, одним из которых был Шора. Из среды каракесеков вышла поговорка: «Қаракесек Шорамыз, құдайдан да зормыз».

Распад улусов Чагатая и Жошы привел к ожесточенной борьбе за сырдарьинские города между Урус-ханом и Тимуром, потомками Урус-хана Бараком с тимуридами, Джанибеком и Гиреем с шейбанидами. В своем письме к Улугбеку Барак писал: «Пастбища Сыгнака по закону и обычному праву принадлежат мне, так как дед мой Урус-хан в Сыгнаке воздвиг постройки».

На ранних этапах объединения этническая близость племен привела к образованию объединений в форме уч ок, жуз, мынг, алаш, ставшие символами воинской готовности к защите родины.

Тюркское слово «казах» известно с древности, в те времена оно означало коневод, наездник. Арабские географы X века упоминают о народности в северной Каспийской равнине, которая называла себя «касак». По словам Моисея Хоренского «касаки» жили на Северном Кавказе во времена иранского царя Валариса в 216-197 гг. до н.э. На это впервые обратили внимание Маркварт и географ Вилушти.

Со временем слово «казах» стало переводиться «вольный человек». Это слово в те времена имело не этническое, а социальное и даже политическое значение. Ссылаясь на Шейбани-наме, Валиханов писал, что «имя казак... в то время имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, здравость – соответствовало европейскому рыцарству» (I, с.207)

Словосочетание «казак болу» значило стать казахом, превратиться в казаха, «қазаққа шығып кету». Казахами называли тех, кому нужно было скрыться от властей: политические изгнанники, представители знати, потерпевшие неудачу в борьбе за власть. В Орда-Базаре нашел временное убежище правнук Тимура

султан Абусаид, владетель Самарканда, бежавший в Дешт-и Кипчак – «прибежище султанов». В Орда-Базаре нашел приют не только Абусаид. Здесь скрывались многие представители знати. «Казахами» называли себя Айса улы Амет из династии Урус-хана, Абдразак Самарканди, воевавший с Тохтамышем.

Ч.Валиханов писал: «Киргизская степь не только в прошлом столетии, но даже и теперь служит убежищем среднеазиатским рефюжье; в прошлом столетии здесь скрывались недовольные и обиженные со всех сторон света... кроме множества дезертиров из простого народа здесь укрывались нередко и люди аристократического происхождения».

«Кочевой степняк, для отличия от своих городских родовичей-соседей, узбеков и ногайцев, гордился именем казака – свободного степняка, кочевого человека», – писал Валиханов (I, с.207). Радловым были отмечены черты характера киргиз-кайсаков [казахов]: живость воображения, разговорчивость, военный и рыцарский дух

Кадыргали Жалаири, занимавшийся вопросом происхождения казахов, пишет, что казахский народ сложился в период между временем правления Урус-хана и его потомков Джанибека и Гирея.

В своей рукописи «Қазақтың тегі» (происхождение казахов), хранящейся в Томском архиве, Г.Н.Потанин пишет: «Корень наших казахов от тюрков-огузов учокского племени. Они были народом с одной стороны кочующим, с другой оседлым» (Томский архив Потанина).

В процессе формирования феодальной государственности слово «казах» наполняется этническим содержанием.

Кочевые племена Дешт-и Кипчака имели собирательное название узбек-казахи. В середине XV века в период распада Золотой Орды и Чагатайского улуса часть кочевых племен восстала против хана Абулхаира, стремившегося, как пишут Отеми-хаджи и Абулгази, возвысить шейбанидов, этим унизив всех остальных. В результате восстания произошел раскол между кочевыми узбеками и казахами. После этого наблюдается стремительное развитие исторических событий. Шейбаниды с кочевыми узбеками уходят из Дешт-и Кипчака в Мавераннахр. Результатом этих событий явилось образование новой этнической общности – казахского народа

В долине нижнего течения р.Сарысу, на ее левом берегу, в районе, где расположены развалины древних крепостей Белен-ана и Алатеге*, находится историческое для казахского народа место. Здесь в 1467 г.у Тамгалы-таса состоялся синклит, в котором приняли участие крупные племена трех жузов, не желавшие более подчиняться тирании Абулхаир-хана: от Старшего жуза – усунь, от Среднего – аргыны, каракесеки, кипчаки и найманы, от Младшего – алшыны и табыны. Представителями трех жузов на скале Тамгалы-тас**

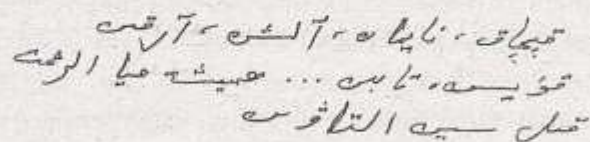
*По легендам связан с именем Алаша-хана

** Скала Тамгалы-тас была осмотрена и описана А.И.Шренком (Архив АН СССР). Была скопирована в XX в. толмачем Атбасарского уезда Х.Бекхожиным, затем А.Кузнецовым. О ней писали К.И.Сатпаев, В.А.Селевин и автор этих строк.

была высечена надпись на кипчакском языке арабским шрифтом об объединении племен в единый казахский народ. Это место официального провозглашения народа по имени «казах».

Надпись об объединении казахских племен в единый казахский народ гласит:

تم بچاقی، نایمان، آلش، آرش
توینسه، تابس ... حسیثه علی الرمث
تمل سیه التاشوسه

«Кипчаки, найманы, алшыны, аргыны (кара-кесеки), усуни и табыны, о дай благоденствие этим шестерым». Против каждого рода выбита тамга.

В надписи прочитываются имена Урус-хана, Куйырчика, Барака – ханов Ак-Орды.

В народе это место называют «Қазақтың ұран шақырып, қазақ біріккен жері».

Накануне образования нового государства появление этнической общности - казахского народа было велением времени. Анализ исторического процесса приводит к выводу о том, что образование Казахского ханства явилось результатом последовательной деятельности правителей Ак-Орды.

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО

При образовании Казахского ханства ключевую роль играло объединение этнически близких с одинаковым хозяйственным укладом жизни, с похожими обычаями и традициями, говоривших на одном языке. Все племена, проживавшие на обширной территории современного Казахстана, до образования Казахского ханства представляли один народ «казахи», что однако не было закреплено в форме единого политического образования.

Монгольское завоевание задержало процесс объединения племен в единый народ до середины XV в., т.е. до распада Золотой Орды и Чагатайского улуса. Консолидация племен и образование Казахского ханства происходят в 1456 г. Это было время правления хана Абулхаира.

Султаны Жанибек и Гирей выполнили историческую миссию, они основали первое государство в истории казахского народа. Объединение племен оказалось способным вынести всю сложность политической обстановки.

Свободными от влияния Абулхаир-хана были две области: Семиречье с долинами рек Чу и Или и северо-восточные берега Каспия с центром в Мангыстау,

где обитали племена Младшего жуза – адаи, кердеры, алим-улы, а также кипчаки, канглы, конграты, аргыны.

Жанибек и Гирей откочевали из владений Абулхаир-хана в Семиречье. Хан Могулистана Исабука отдал им часть владений на р. Чу - Казы-Баши (Кулжа басы), составлявшие западную часть Могулистана (земля дулатов).

Султанов Джанибека и Гирея поддерживали крупные военные предводители, отошедшие от Золотой Орды, улуса Чагатая, государства тимуридов, а также воины, откочевавшие от Абулхаир-хана. Процесс консолидации протоказахских племен был ускорен тем, что симпатии Абулхаира были на стороне кочевых узбеков. Один из казахских акынов был принят Абулхаир-ханом. Акын сыграл ему кюй на кобызе, желая расстрогать хана. Однако Абулхаир предпочитал слушать тамбуристов, что заметил акын:

*Тақсыр-ау ұнатсаңыз Қарашумын,
Ұнатпасаң жай жүрген алашыңмын,
Жолым ақ, қолым таза, өзім халал,
Бөтенше бола аламын қалайша мен.
О, Ваше высочество,
если вы благонамеренны –
я ваш слуга, Если нет любви,
я - простой участник алаша,
О, я чужой для вас.
(Насаб Намен казах)*

С образованием ханства встал вопрос, где должен быть его центр?

В 1441 г. во время встречи султанов Жанибека и Гирея на берегу Каспия с представителями кипчаков, канглы и других племен было высказано пожелание центром Казахского ханства сделать Ургенч, что вызвало большое беспокойство у руководителя Тимуридского государства Шахруха, выставившего охранное войско в Ургенче (1441 г.). В 1448 г. Шахрух расположил охранные войска в Хорезме и на границе с Дешт-и Кипчаком. Шахрухом были даны строжайшие наставления эмирам (темникам) вести наблюдение за передвижением войск Дешт-и Кипчака, в связи с чем несколько эмиров зимовали в Ургенче и на границе с Дешт-и Кипчаком.

Исключительную роль в образовании Казахского ханства сыграл знаменитый поэт Асан-ата, в то время бывший визирем Жанибека. Из казахских исторических преданий известно, что Асан-Кайгы в поисках жер-ұйық прошел по многим местам Казахстана, был в Семиречье, объехал Восточный Туркестан, Алтай и берега Каспийского моря. Асан-Кайгы пришел к убеждению в том, что центр Казахского ханства должен находиться вдали от Абулхаир-хана, на земле усуней, в долине р. Чу, где проживали канглы, кипчаки, аргыны, жалаиры. На север и северо-восток от Семиречья, в горах Джунгарского Алатау, Тарбагатая и Алтая обитали многочисленные племена найманов, кереев, уаков. Расселение племен вдали от хана Абулхаира было аргументом, с помощью которого Асан-Кайгы смог убедить султанов Жанибека и Гирея в правильности своего выбора. Для становления Казахского ханства это

было наиболее мудрое решение. Асан-Кайгы, родившийся в Тургайской степи, умер в Семиречье, в районе оз. Иссык-Куль.

После смерти Абулхаир-хана в Восточном Дешт-и Кипчаке начались народные выступления против его потомков, был убит сын преемника Абулхаира Шейх-хана, остальные во главе с ним бежали из Восточного Дешт-и Кипчака. В результате этих исторических событий Казахское ханство быстро крепнет.

В 1467 г. центр ханства стал город Сыгнак на Сырдарье.

В конце XV в., в целях упрочения Казахского ханства, его правители заключают союз с Могулистаном, продолжавшимся до XVI в. Могулистан, образовавшийся в результате распада Чагатайского государства, объединил тюрков и тюркизированных монголов Центрального и Юго-Восточного Казахстана. Мухаммед Хайдар Дулати объясняет этот шаг со стороны молодого государства желанием оградиться от войны между шейбанидами – потомками Абулхаир-хана и чагатаидами (Вельяминов-Зернов, ч. II, с.143).

В процессе консолидации протоказахских племен особую роль сыграли племена усуней и канглы, на земле которых возник первый племенной союз «он ок». Ядро Казахского ханства составили усунь, канглы, кипчаки, как доминирующий компонент, а также найманы, жалаиры, керей, аргыны, алшыны, конграты, дулаты, уаки. Наиболее древними этническими элементами в составе Старшего жуза были усунь, сары-усунь, канглы, дулаты, шапырашты (икей), абаки, албаны, суаны, мекрены, байшора, шумай; в составе Среднего жуза – аргыны, керей, найманы, кипчаки, этнические обра-

зования коган-чурок, бора, шуйе (чуйе), ак-телес, входившие в племя басентин (древние басымели), древнее племя онгит в составе племени уак; в составе Младшего жуза – абдалы (эфталиты), кердеры, адаи, табыны, телеу. В период образования Казахского ханства перечисленные племена занимали традиционно сложившиеся места обитания: Старший жуз – обширную территорию от среднего течения Сырдарьи (Ташкентский оазис) до Семиречья и Джунгарского Алатау; племена Среднего жуза – Центральный Казахстан, берега Сырдарьи от Отрара до Чиили и Кызыл-Орды; Младший жуз – низовья Сырдарьи, берега Аральского моря и Северную Прикаспийскую низменность.

Первым правителем Казахского ханства стал султан Гирей.

Казахское ханство – феодальное государство с патриархально-родовыми отношениями. Казахским обществом қаум правили феодалы, которых называли алпаут, шонжар. В источниках того времени Казахское ханство называлось Қазақ ұлысы, Қазақ жұрты, крупные племенные образования Кипчак елі, Найман елі, Қоңырат елі и др. Очень древним словом «улус» (в переводе крупный) назывались крупные племена: дулат ұлұсы, бура-найман ұлұсы, аргын ұлұсы, Баракхан ұлұсы, Жанибек ұлұсы и др. В начале XVI в. были Бурундық ұлысы, Касым-хан ұлұсы. Вместо слова улус нередко употреблялся его синоним «юрт»: Бурундық юрты, Касым юрты, Барак юрты. В улусы входили аймаки, в аймаки аулы и қора қопсы – зимние поселения. При встрече казахи приветствовали друг друга словами «ауыл-аймақ, қора-қопсы аман ба?»

Казахское общество делилось на социальные категории. Простой народ назывался кара-бухара (синонимы кара-казак, карашы). Казахская пословица гласит: «Хан қасында қарашы, хан қарашысыз болмас» (перевод – без народа нет хана). Кара-бухара состояла из жарлы (синоним кедей – бедняк). К этой социальной категории относились жылқышы – табунщики, коневоды, қойшы – чабаны, сиыршы – пастухи коров, түйеши – пастухи верблюдов, а также құлдар – рабы и жесирлер – пленные.

Аристократию «аксуйек» составляли ханзаде – потомки ханов и торе – потомки султанов. Определение аристократии аксуйек идет от династии караханидов, это определение сохранилось у потомков семиреченских и сырдарьинских караханидов.

Значительный слой общества составляли алпауты – знать, богатые беки, потомки древних знатных родов. Ел беги (синоним ел ағасы) – правители племен и улыс беги, входившие в орду хана. Предводители войск – батыры, тарханы, а также бии, в руках которых было судопроизводство, входили в число беков. При ханах были верховные судьи, регламентировавшие законы – зан. К бекам относились аталыки – ханские советники, в обязанность которых входило воспитание ханских детей, и карашы беги – беки народных общин, существовавшие в XV-XVI вв.

В окружении хана были придворные жырау. История сохранила имена Супра-жырау, Қазғуган, Құлмамбет (при ханах Шығай и Тауекель), Марқаска, Жиёмбет, Досмағамбет (при хане Есиме), великого Бухар-жырау при Аблай-хане.

В канцелярии ханов служили абызы – представители синкретической религии казахов (тәңірі), духовные советники ханов (бітікші). Известны имена Сары абыза при хане Абулхаире, Тумен абыза Богембай батыра. Духовными отцами советников ханов были представители синкретической религии – танири.

В военное время и во времена внутренних неурядиц ханы пользовались услугами баксы, в вопросах дипломатии – услугами толмачей (переводчиков). Ханскими делами занимался жасаул от слова жасамак – устроитель, организатор. В его функцию входило выполнение ханских поручений по организации всенародных торжеств (шулен), во время которых раздавались ханские подарки, отчего жасаул назывался также шуленгером. Казахская поговорка гласит: «Аз асқа жасауыл болма» – не будь жасаулом малого торжества.

На службе у ханов были сарапшы – оценщики важных государственных дел, а также зекетшы – сборщики налогов.

При дворе хана были асбасшы – главный повар, сабашы – мастер по производству кумыса и другие.

В войске хана служили сайдауы – воины, шерубеки и колбасшы – батыры, предводители войск, которые делились на мың басы – тысячники, жүз басы – сотники, он басы – десятники, қосбасшы, қосағасы – глава походного лагеря.

В составе ханского войска были специальные отряды: туткаул, служивший внутри орды, и караул, охранявший границу. На пограничной линии постоянно находился кара казан-сарбала – воин с семьей. У хана были туленгуты, уланы, шора, нукеры – его охрана и тотукчи – мастера по изготовлению оружия.

Духовенство представляли проповедники ислама кази, ишаны, муфтии, муллы и ходжи. Основы казахского права были освещены в дореволюционной русской литературе*.

Правовую базу Казахского ханства составлял «яргу» – свод законов, принятый в улусе Чагатая и государстве тимуридов. Свод законов, зан включал уголовное право, осуществлявшего наказание за шабу – нападение, талау – грабеж, убийство; военное право – қосын тарту, по которому каждый казак должен был по призыву хана или предводителя принять участие в охране границы; семейное право и частное право, решавшее земельные споры. Юридическая практика включала ереже – мудрое решение бия в соответствии с изречением «қарқылды қак жару» – расщепить волосок на две части и «сөздің түбі бір, түп атасы Майқы бий».

Центром Казахского ханства с резиденциями правителей до XVII в. был город Сыгнак на Сырдарье. На начальном этапе центр Казахского ханства находился на р. Чу и в горах Хантау. Здесь, в долине р. Чу на территории колхоза Актерек сохранились развалины резиденции хана Жанибека. По мере укрепления Казахского ханства в его состав вошли города Сауран, Каратал, Туркестан. В этих городах, охраняемых отрядами «кара-казан», ханы проводили зиму. Их летние

* Рукописи «Свода казахских законов» хранятся в архивах Москвы, Ленинграда, Алматы. Из рукописей, в которых отражены казахские законы, известны записки биев Балтекея и Карымбая, которые упоминаются в «Уставе о сибирских киргизах». «Свод степных законов» собранный в 1822 г., находится в царском архиве. Законы Казахского ханства хорошо отражены в сборнике «Материалы о сношениях России с ханами Малой и Средней Орды».

резиденции находились в долине р. Сарысу, у подножия гор Улытау и Арганаты. Города и крепости были разрушены во время междоусобных феодальных войн и в первой половине XVIII в. во время войны с джунгарами. В своем первоначальном виде сохранился лишь Туркестан, казахи называют его Азрет (в переводе великий)

Период правления Абулхаир-хана освещен в трудах Хондемира, Масгута Кухистани. Источниками об истории образования Казахского ханства служат труды Искандера Мунши «Алем Арай Аббаси», Хафиз Тыныша «Абдулла-наме», Рузбехана «Мехман-наме и Бухара», Мухамед Салих Кара-ходжа оглы «Тарих жадид», «Тарих ал Хафиз ат-Ташкенди», «Тарих кыпчаки» Кужам Кула Балхи, «Мустафат ал-Ахбар» Марджани, «Аноним Искандера», «Шежрат ат-тюрк» Улугбека, Зафар-наме Шарофединна Йазди, Абдразаки Самарканди, «Бабур-наме», «Тарихи-Рашиди» Мухаммед Хайдара Дулати, «Сборник летописей» Кадыргали Жалаири. Много интересных сведений о Дешт-и Кипчаке в исторических записках Отемидж Хаджи кипчаки, в «Родословной» Абулгази. История династии казахских ханов от Урус хана до Касым-хана описана в сочинении Гафари «Нусхат Жахан ара» (1501г.). Междоусобная война между казахскими и узбекскими ханами за владение наследием Золотой Орды и Чагатайского улуса в форме панегирика в пользу Шейбани-хана описана в исторических поэмах «Фатх-наме», «Шейбани-наме» и др.

Несмотря на ожесточенные войны с Абулхаир-ханом и его потомком Шейбани-ханом, Казахское ханство уже во второй половине XV в. значительно окрепло. Владения Жанибека и Гирея простирались от Алтая

и Иртыша до Яика. Государство, развивавшееся под властью сильных ханов, быстро получило признание.

Преемником ханов Жанибека и Гирея, крупным деятелем Казахского ханства был Бурундык, сын Гирея. В конце XV и в начале XVI в. (1488-1509 гг.) Бурундык ведет войну против потомка Абулхаира Шейбани-хана. Его резиденция находилась в Сарайчике на р. Яик. При содействии ногайцев и могулистанского хана Махмуда Бурундык овладевает сырдарьинскими городами. После победы над войском Шейбани-хана было заключено мирное соглашение о прекращении военных действий. Верховная власть в Дешти-Кипчаке переходит к хану Бурундыку.

Как следует из Шейбани-наме, хан Шейбани пытался склонить на свою сторону ногайцев и просил ногайского Муса мырзу помочь вернуть Дешт-и Кипчак. Муса отказался сделать это, поскольку многочисленная ногайская знать была настроена против Шейбани-хана. Шейбани делал неоднократные безуспешные попытки вторжения в крепость Сузак и на Сарысу.

Из источников известно, что в период правления Бурундыка все важнейшие государственные дела решались совместно с Касым-ханом, сыном Жанибека. После смерти Бурундыка Касым-хан стал его преемником (1511-1524 гг.). Уже с 1510 году Касым-хану принадлежали владения бывшей Ак-Орды, включая земли ногайцев в Западном Казахстане и киргизов на востоке. Биограф Касым-хана Гафари писал, что он был самым выдающимся правителем Дешт-и Кипчака. Число воинов в период его правления (сайдаутов, аламанов, шеру) достигло миллиона. Он умер в 1524 г. Ханы Жа-

нибек, Гирей и Касым погребены в пантеоне правителей в Сарайчике.

Касым-хан неустанно защищавший сырдарьинские города, передал во владение своим братьям Сауран – Жадику, Сузак – Махмуду, детям Бурундука – Сыгнак и Сайрам. Не смирившийся с поражением Шейбани-хан постоянно совершал набеги на сырдарьинские города, неоднократно сражался с правителем крепости Сузак Махмуд-султаном, братом Касым-хана. Не добившись успеха, в феврале 1510 года двинулся со своим войском в Улытау. Переход через пустыню в условиях суровой зимы ослабил его войско. По рассказу Хондемира, Касым-хан, превосходивший всех правителей Дешт-и Кипчака умом и храбростью, имевший превосходное войско, во главе которого стоял Буынсыз Хасен, нанес Шейбани-хану сокрушительный удар. Шейбани-хан вернулся в Хорасан, где вскоре умер от рук сафевидов.

Дальновидная политика Касым-хана была направлена на установление дружеских отношений с Восточным Туркестаном, с киргизами и ногайской ордой, которые были против Шейбани.

В 1513 году Касым-хан принял предложение Котебека, владетеля города Сайрама и двинулся в город Тараз. Здесь в долине р.Талас, где в древности проходили курултаи, состоялась встреча с кашгарским ханом Абусагидом и заключен союз. Дружеские отношения были установлены и с киргизами.

Касым-хан, как и его предки – владетели Ак-Орды, был приверженцем религиозного синкретизма – абыз. Соединение древнего верования Тенгри с исламом нашло отражение в своде законов «Қасым ханның қасқа жолы». В нем Касым-хан поддержал стремление наро-

да сохранить древние обычаи. Против взглядов Касым-хана выступило среднеазиатское духовенство, один из оппонентов которого Тарих Кипчаки Балки нашел у Касым-хана убежище.

Достойным преемником Касым-хана стал его сын Акназар (1524-1537). Во время правления Акназара к Казахскому ханству присоединилось крупное племя дулатов, после распада Восточного Чагатай образовавшее государство Манглай Субе и обитавшее в южной части Семиречья и в Восточном Туркестане. При Акназаре был также присоединен Ташкентский округ, где жили племена Старшего жуза сргели, ысты, катаган (шанышкылы) и значительная часть племени канглы. Деятельность Акназара была направлена на укрепление союза с киргизами и на присоединение яикских ногайцев, представлявших одно из крупных племен Младшего жуза.

История присоединения ногайцев к Казахскому ханству описана в русских источниках. В 1557 году правитель астраханских ногайцев Исмаил сообщил царю Ивану Васильевичу: «Мои племянники от нас отстали ныне. За Яиком приложились к казацкому царю». По свидетельству Данила Гучина, в первой половине XVI в. «казахи и ногайцы жили вместе и вместе давали отпор врагам». Чубин же писал «кайсаки полные хозяева страны. А сказывают, что государь казацкий сильный и калмыки ему предались. Шах Мамай, Юсуф и иные мырзы кои с ними вместе кочуют, стоят в заставе за Яиком, многие живут на р.Жем [Эмба]. А казаки, государь, добро сильны, они воевали Ташкент».

Акназар был замечательным политиком и талантливым дипломатом, выдающимся правителем Казахского ханства, что было отмечено в русских источниках и за-

писках английского путешественника Дженкинсона. Следуя примеру своего отца, Акназар укрепил дипломатические отношения с Россией, установленные еще при Касым-хане, путем организации торговли в Москве и дипломатической службы. При Акназаре был заключен мир с Мавераннахром и Хорезмом. Боярский сын Борис Доможиров, возвратившись из ногайских улусов в Москву, писал: «Царь казацкий Акназар находится в мире с царем и великим князем в Москве, а также в мире с Бухарой и Хорезмом, имел досуг и возможность сноситься с Москвой и другими».

Во второй половине XV в. Казахское ханство в целях укрепления своей власти установило дружеский союз с Восточным Туркестаном, продолжавший до XVII в. при Ишим-хане. Первый союз был заключен при Жанибеке в 1445 г. во время правления в Восточном Туркестане хана Иса-Буга. В 1513 г. Касым-хан заключил военно-политический союз с могулистанским ханом Абусагидом. Однако дружеские отношения с Могулистаном прерываются при кашгарском хане Рашиде, задумавшем завоевать Южное Семиречье и вытеснить из Кашгара казахов и киргизов. Акназар со своим войском дал ему отпор, но союз между Казахским ханством и Восточным Туркестаном был прерван.

Акназар был убит кашгарским ханом во время охоты в Джунгарии, на р. Эмиль (Тарих Чорас). После его гибели в ханстве начались волнения, султаны в борьбе за власть воевали друг с другом. Правителем был провозглашен Таир-хан, человек крайне грубый. Беки и воины шерубеки не подчинились ему, в результате Таир-хан, у которого оставалось не более тысячи воинов, вынужден был откочевать к киргизам. Следую-

щими правителями были провозглашены его братья: сначала хан Тогум (1537-1538 гг.), затем хан Буйдаш (1538-1560). Из-за прихода к власти слабых правителей для Казахского ханства наступили тяжелые времена.

Возрождение Казахского ханства начинается в середине XVI в. в период правления сначала хана Шигая, затем Тауекеля при выдающемся предводителе войск Ондане (Узын окты Ундан). Хан Шигай был потомком султана Жадика, сына Жанибека и брата Касым-хана.

Шигай—деятельный и умный правитель быстро восстановил прежнюю мощь ханства. При нем были установлены дружеские отношения с Бухарой. Шигай был погребен в древнем пантеоне около Бухары, в Кумискенте.

Сильным правителем Казахского ханства был Тауекель, сын Шигая. Его современником был хитрый и коварный бухарский хан Абдулла, которому хан Тауекель покровительствовал. Так, Тауекель помог Абдулле в ликвидации смуты, поднятой Баба султаном. Несмотря на это, Абдулла имел территориальные претензии, его интересовали земли между Самаркандом и Ташкентом, где жили казахи Старшего жуза. Казахские племена, жившие в Ташкентском округе, выступили против Абдуллы хана, в результате чего ханом города Ташкент был избран казахский султан Джанали. Из источников следует, что между жителями Бухары и казахами, между Самаркандом и Ташкентом на протяжении месяца шли грандиозные схватки. Войско Абдуллы-хана потерпело поражение, несколько султанов, большая часть эмиров и военачальников погибли, уцелевшие воины бежали в Бухару. В результате этой войны казахи сохранили свои территории, был заключен договор

с условием, что самаркандские войска Абдуллы больше не предпримут военных действий против Ташкента, входившего в состав Казахского ханства. Но Абдуллахан не хотел смириться с поражением. Он собрал новое войско во главе с Кулбабой Кукельтешом, самым известным полководцем того времени. Однако, планам Абдуллы-хана не суждено было сбыться. Абдуллахан вскоре заболел и умер.

После войны споры за Ташкент надолго затихли. Бухарский хан Имам Кули признал за Казахским ханством права на Ташкент и его окрестности, где жили племена Старшего жуза (Искандер Мунши). Еще в 1569 г., русский посол Семен Мальцев, выполняя задание Московского государя, прибыл в Ногайскую орду, откуда сообщил, что, начиная от Акназара до ханов Джолыма и Шигая, Ташкентом правили 20 султанов из Казахского ханства, в числе которых были сыновья Акназара — Джанали и Динмухамед и хан Турсын. В статейном списке посольства Бухарии дворянин Иван Хилков (1620-1622) сообщал, что «Турсын ташкентский — хан кайсацкий, владение Турсын султана — город Ташкент, люди из него кочевые, а в казачьей орде меньше царевичи, а Турсын был большой, и по их закону царство дошло до него». По сообщению Абулгази, ташкентский хан Турсын был главным врагом бухарского хана Имам Кули. Абулгази жил у Турсын-хана в Ташкенте, что не позволило ему иметь беседу с Имам Кули.

В конце XVII в. и в первой половине XVIII в. Ташкентом правил Толебий. После упразднения Казахского ханства (при хане Вали) в первой четверти XIX в. Ташкент был передан под управление Кокандского

ханства. В XVI-XVIII вв. все города бассейна р. Сырдарьи входили в Казахское ханство. В их защиту вставали Урусхан против тимуридов, Жанибек и Гирей – против Абулхаира, Касым-хан и Бурундык против Шейбани-хана, Акназар против шейбанидов, Тауекель и Шигай против Абдуллы-хана.

Великим государственным деятелем Казахского ханства был Есим-хан, сын Шигая (1606-1640). Из источников известно, что Есим-хан сконцентрировал свои усилия как на внешних, так и на внутренних делах ханства. Есим-хан неоднократно посещал Восточный Туркестан. В результате его деятельности претензии джунгаров и феодального Китая на Восточный Туркестан уменьшились.

При Есим-хане центром Казахского ханства стал динамично развивавшийся торговый город Туркестан. Другой центр находился в Ташкенте, в котором правил казахский хан из Старшего жуза Турсын (1598-1628), имевший большое войско из катаганов (шанышкылы), сргели, канглы и ысты (1598-1623). Ташкент и сырдарьинские города Узкент, Отрар, Сыгнак, Сауран, Туркестан, Сузак, Сайрам находились во владении Казахского ханства.

С целью мирного и прогрессивного развития Казахского общества Есим хан ввел свод законов – заң, в который были включены прогрессивные законы, запрещающие калым и разрешающие выдавать девушек замуж только после достижения совершеннолетия (кәмелетке келген). Свод законов Есим-хана «Есім-ханның ескі жолы» сохранял свое значение до времен Абулхаира и Аблая. Законы эти значительно опережа-

ли развитие общества. Молодежь восприняла закон об отмене калыма с благодарностью. Казахи старшего возраста были крайне недовольны им, что явствует из поговорок того времени. Одна из них гласит: «Қалынсыз қатын құтырған, бағусыз мал бақырған».

Другом Есим хана был Абулгази, автор «Родословной тюрков». В 1625 г. Абулгази был изгнан из Хорезма и нашел убежище у Есим-хана в Туркестане. В рассказе «Қазаққа кеттім» Абулгази повествует о том, как он прибыл в Туркестан и три месяца был гостем Есим-хана. В один из дней в Туркестан прибыл правитель Ташкента Турсын-хан. Есим-хан представил гостю Абулгази: «Это сын Ядгар-хана Абулгази. Они у нас в гостях не были, а наши у них бывают часто. Превосходно, если он будет на службе у вас». Турсын хан ответил: «Будет так, как вы говорите». Абулгази в Ташкенте прожил два года. В это время Есим-хан находился в Восточном Туркестане для подавления смуты. В отсутствие Есим-хана Турсын совершил ряд непростибельных действий и оскорбил его семью. Вернувшись из Восточного Туркестана Есим-хан убил Турсына и истребил катаганов, служивших ему.

Последним верховным правителем Казахского ханства был Тауке-хан, внук Есим-хана. Он правил с помощью наместников: в Старшем жузе Толеби, в Среднем жузе Казбека и в Младшем жузе Айтекеби. Для Казахского ханства это было время невиданного подъема. Три великих бия были авторами «Жеті жарғы» – Степного уложения, куда были включены новые законы о войне, о пленных, о семейном союзе, соответствовавших требованиям времени. Основой «Жеті жарғы»

было обычное право казахов, заложенное Майкы бием в XII-XIII вв.

После смерти Тауке-хана династия выдающихся казахских ханов прервалась. В каждом жузе появляется свой правитель келте хан (мелкий хан).

Заключение

Тенденция к сближению древних казахских племен в один народ присутствовала на протяжении всего исторического времени. Однако процесс этот сдерживался экономической разобщенностью племен, господством сильных племен и другими внешними и внутренними факторами. В разные эпохи племена соединялись и распадались, входили в разные государственные образования, поглощались другими этническими группами, ассимилировали приходившие извне этнические элементы.

Начало этого процесса относится к истории древних скотоводов саков, гуннов, усуней, канглы. Предпосылки для сближения племен появились в среде чуйских и сырдарьинских племен, соседствовавших с Китаем. Здесь вокруг узла этнических проблем формировался политический каркас.

Кочевое скотоводство составляло экономическую основу жизни протоказахских племен. Занятие скотоводством обусловило один уклад жизни, близкие обычаи и традиции, психофизические характеристики и соответствующий им стереотип поведения обитателей степи.

Образование Западно-Тюркского каганата было первым опытом и важнейшим этапом в истории объ-

единения протоказахских племен, в значительной степени подготовившего последующую консолидацию племен и образование Казахского ханства

После распада Западно-Тюркского каганата на основе древней военной тактики деления войск на мынг (тысяча) и жуз (сто) формируется объединение «Үш жуз».

В преданиях тех времен протоказахов называли по-томами трех жузов – «үш жүздің балалары».

Жузы явились особой формой родоплеменной организации, союз племен, осознающих свою принадлежность к одному народу. По своему существу жузы явились прообразом федерального устройства будущего государства.

Протоказахские племена занимали свои исконные земли: Старший жуз – земли от среднего течения Сырдарьи до Семиречья и Джунгарского Алатау, Средний – берега Сырдарьи и Центральный Казахстан, Младший – низовья Сырдарьи берега Арала, Северную каспийскую равнину, долину р Яик.

В домонгольское время тенденция к сближению племен заметно усиливается, в это время появляется союз племен «Алаш». Основными этническими компонентами союза «Алаш» были кипчаки, огузы, канглы, аргыны, алшыны, найманы, керей, жалаиры. Их называли «алты арыс алаш елі», «алаш мыңы».

Кочевые племена Дешт-и Кипчака имели собирательное название узбек-казахи.

Тюркское слово «казах» в древности означало коневод, наездник. Со временем слово «казах» стало переводиться «вольный человек». Оно имело не этническое, а социальное и даже политическое значение. Словосоче-

тание «қазақ болу» значило стать казахом, превратиться в казаха, «қазаққа шығып кету». Казахами называли тех, кому нужно было скрыться от властей: политических изгнанников, представителей знати, потерпевших неудачу в борьбе за власть. В процессе формирования феодальной государственности слово «казах» наполняется этническим содержанием.

В середине XV века в период распада Золотой Орды и Чагатайского улуса часть кочевых племен восстала против хана Абулхаира, в результате которого произошел раскол между кочевыми узбеками и казахами. После этого кочевые узбеки уходят из Дешт-и Кипчака в Мавераннахр. Результатом этих событий явилось рождение новой этнической общности – казахского народа

В долине нижнего течения р.Сарысу находится историческое для казахского народа место. Здесь, в 1467 г. у Тамгалы-таса состоялся синклит предводителей крупных племен трех жузов, не желавших более подчиняться тирании Абулхаир-хана. От Старшего жуза – усунь, от Среднего – кипчаки, аргыны (каракесеки) и найманы, от Младшего – алшыны и табыны. На скале Тамгалы-тас была высечена надпись на кипчакском языке арабским шрифтом об объединении племен в единый народ: «Кипчаки, найманы, алшыны, аргыны (каракесеки), усунь и табыны, о дай благоденствие этим шестерым. «Против каждого рода была выбита тамга. В народе это место называют «Қазақтың ұран шақырып қазақ біріккен жері».

Образование Казахского ханства явилось результатом тенденции сближения протоказахских племен, пронизывающей весь ход истории, их консолидации и появления на завершающем этапе этнической общно-

сти. По велению времени на исторической арене появляется необходимый компонент государства единый казахский народ.

Образование Казахского ханства явилось результатом последовательной деятельности султанов Ак-Орды, Джанибека и Гирея, основателей Казахского ханства.

Список использованной литературы

- Абель-Ремюза. Азиатский вестник. 1825
- Абу-л-гази. Histoire de Mogols et des Tatares par Aboul-Ghasi Behadour Khan. publiee par Le Baron Desmaisons, t.I, Texte. St.-Petersbourg, 1871.
- Абулгази. Родословная туркмен. Изд. А.Н. Кононова. М.-Л., 1958.
- Авеста. Избранные гимны. Перевод И.М. Стеблина-Каменского. Душанбе, 1990
- Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или. Алма-Ата, 1963.
- Акишев К.А. Курган Иссык. М., 1978
- Ал-Идриси. Нузхат ал-муштак фи ихтирак ал-афак. МИТТ. М.-Л., 1939
- Ал-Истахри. МИТТ, I, 1939.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959
- Арриан. Поход Александра. М., -Л., 1962
- Аристов А.Н. Опыт выявления этнического состава кирш-казахов и кара-киргиз. Живая старина. III-IV. СПб., 1894
- Аристов А.Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб, 1897
- Барбаро И. Путешествие в Тану. Библиотека иностранных писателей о России. Т. I. СПб, 1836.

Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в до-монгольский период. ЗВОРАО. Т. VIII, 1894.

Бартольд В.В. О колесном и верховом движении в Средней Азии. Записки

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943.

Бартольд В.В. Сочинения. Т. I, II. ч. V. М., 1963-1968..

Бернштам А.Н. Кенкольский могильник. Л., 1940

Бернштам А.Н. Основные этапы культуры Семиречья и Тяньшаня. Советская археология. XI, 1949

Бернштам А.Н. Чуйская долина. М., -Л., 1950.

Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. Л., 1951

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. I-III, М.-Л., 1950

Богатая киргизская свадьба. Тургайская газета, 1895, №2, №10; Оренбургский листок, 1897, №50

Будагов Л.З. Сравнительный анализ турецко-татарских наречий. Т. I. СПб, 1869

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. I-V. Алма-Ата, 1961

Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях и царевичах. Ч. 1-3. СПб, 1863-1866.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи VII-V вв. до н.э.. М., 1973

Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968

Гардизи. Зайн ал-акбар. Извлечения. В.В. Бартольд. Сочинения, т. VIII. М. 1973.

Григорьев В.Г. Келесская степь в археологическом отношении. Известия АН Каз. ССР. 1948,

География Грузии. Тифлис, 1904. С. 52.

Геродот. История. Ленинград, 1972

Гесиод. Родословие богов. См. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. I

Голубовский П. Об Узах и Торках. ЖМНП, 1884.

Гомер. Илиада. XIII.

Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. Л., 1950

Грязнов М.П. Из далекого прошлого Алтайского края. Барнаул, 1950

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967

Даулетшах. Издание Бруна,

Джанибек. Адат казакия. Казань, 1909

Джувейни. Извлечения из «Тарих-и-джехангуша» МИТТ

Donner Jur l'origine de l'alphabet ture. Helsingfors, 1896, p. 14

Ибн Рузбихан. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). М. 1974

Ибн Фадлан. Путешествие ибн-Фадлана за Волгу Пер. И.Ю. Крачковского. М.-Л., 1939

Иностранцев К. Хунны и гунны. Л., 1926

Казангап акын Песня об Есиме. Архив Института литературы и искусства АН Каз. ССР. Инв № 952

Латышев С.К. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. 1, вып. 3.

Левшин А. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1-3. СПб. 1832.

Кеппен П.И. Древности Северного Понта. 1928

Қазақ ертегілері. Т. I. Алма-Ата, 1957

Киргизские поминки. Сибирский вестник. 1892, № 114.

Комнина А.А. Алексиада. М., 1965

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972

Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам. А., 1972.

Кузнецов А. О надписи Тамгалы-Тас в Атбасарском уезде. Записки Семипалатинского подотдела РГО. Вып. 16. Семипалатинск, 1925

Кюннер Е.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.

Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV в. в долине реки Нура. Труды ИИАЭ АН Каз.ССР. Т.7. Алма-Ата, 1959

Marquart J. Uber das Volkstum der Komanen. Berlin, 1914

Марцеллин А. История. Киев, 1908, вып. 3.

Марцеллин А. О гуннах. См.Латышев. Известия древних писателей греческих и латинских в Скифии и Кавказе

Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.-Л., 1939.

Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк.Тошкент, 1960, Т. 1,

Менандр. В кн. Византийские историки. СПб, 1861

Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I-II. М.-Л. 1937-1941

Мирза Хайдар Дуглат. Тарихи-и Рашиди. Рукопись СПб филиала Института востоковедения РАН.

Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата, 1974

Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.

Наушабайуглы Нуржан. Магзумат казакие. Казань, 1903.

Pelliot. Notes sur le Turkestan de W.W.Barthold. Toung Pao, vol. XXVII, 1930

Пигулевская Н.В.. Византия на путях в Индию. М.-Л., 1951, с.205.

Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-XVI веков А. 1977

Плано Карпини. История монголов. Пер.Малеина. СПб., 1911

Плиний. Естественная история

Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания и легенды Живая старина. Вып. III-IV, 1916

Потанин Г.Н. Архив в библиотеке Томского университета. Дневник путешествия 1876 г.

Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. СПб, 1881-1883

Потанин Г.Н. Очерки по истории алтайцев. М.-Л., 1953 с.4.

Потанин Г.Н. Тангутско-тибетская окраина Китая и центральная Монголия. Т. I. СПб., 1893

Прииск Панийский. Сказания. Перевод Г.С.Дестуниса. СПб, 1861

Продолжение древнероссийской библиофики. Т. VIII.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алма-Ата-Москва, 1935

Рабгузи. Казань, 1899. с.161 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.II. Вып. I, 1895.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I-IV, СПб., 1893-1911.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т.I, кн. 1-2. М.-Л., 1952.

Родословная туркмен. М.-Л., 1958.

Рубрук В. Путешествие в восточные страны. Перевод А.И.Малеина. СПб, 1911.

Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. М.,-Л., 1953

Селевин В. Результаты Бетпак-Далинской экспедиции САГУ. Ташкент, 1931.

Симокатта Ф. История. М., 1959

Сыма Цянь. Исторические записки. М., 1972

Тарих-и-Бейхаки. МИТТ, т.I, М.-Л., 1939

Thiery Am. Histoire d'Attila et de ses successens jusqua cetablissement des Hongrois en Europe, suivie des legedes et traditions. Т. II. Paris, 1856.

Толстов С.П. Города гузов (историко-топографические этюды) СЭ, 1947, №3.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.М.,1962. С,23-24.

Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.

Ибн-Фадлах

Тизенгаузен Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб, 1884; Архив АН СССР, ф. 23, д.6.

Тынышбаев М. Материалы к истории казак-киргизского народа, стр. 63.

Урантай Корумбай. Кипчпки, Насихат ал-казакие. Казань, 1900, с.9

Фирдоуси. Шах-наме

Хилков И. СПб, 1849.

Ховорс Х. История монголов. Т.I, 1889.

Худуд ал-алем. Minorsky V. Hudud al-Alam «The Regions of the World». A Persian Geography 372 А.Н. 982 A.D/ London, 1937

Шәкәрім Кудайберды оглы. Түрік, қырғыз, қазақ һам ханлар шежіресі. Оренбург, 1911.

Шарафеддин Йазди. Зафар-наме. Ташкент, 1972

Юдин П.А. Церемония ханских выборов у киргизов. Русский архив, 1892. №4.

ТАРИХИ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІ

Жазу көп заман ішіндегі мәдениет тарихының аса бір жарқын түрі, жазу болмаса дүниенің өткендегі тарихын, оның мәдениет белгісін, өнерін, сәулет өркендеуін, әдебиет шығармасын білу, әрине, зор қиындыққа түсер еді. Есею, өркендеу, ой-сананың ілгері басуы, ғылыми көзқарастың биікке өрлеуі, қоғам тіршілігіне күш беру – көбінесе ой мен жазуға байланысты. Осыларды еске түсіргенде, жазудың келіп шығуы осы күнгі білім қазынасының қайнар бұлағы, ой жүйесінің сарқылмас кеніші.

Сахарада қолданған жазулардың ізіне түсіп көрсек, ертедегі қазақ тайпаларының, түрік тілдес елдердің жазу үлгісі өте ерте дәуірден дәстүр болғаны байқалады. Оның ең биік сатыға жеткен кезі, әсіресе, V-VIII ғасырлар кезі, Жетісу мен Ертіс, Орхон, Енисей өзендері бойында топталған тас жазулардың осы күнге дейін сақталып, олардың ғылыми бір ғажайып жүйеге түсіп, осы күнгі қызықты дәуірде ғылымның таусылмас мирасына айналған түрі. Бұл жазулар сол кезде жасаған тайпалардың ұмытылмас ізі, олардың өсу дүниесіне келтірген ашық үлгілері. Орхон жазуы

бойынша қыпшақтар түрік қағанатын елу жыл билеп отырғаны айтылады. (*Моин Чор*).

Орта ғасырларда қия тасқа, болмаса құлпытасқа түсірген әдемі жазулар, эпиграфиялық белгілер, Қазақстан сахарасында өте көп болған. Олар әрбір түпкірлерде, өзен бойында, Қаратау, Ұлытау, Маңғыстау сияқты өлкелерде мың-мыңнан кездесіп отырады. Олардың тасқа түсірген іздері бізден бұрынғы III-I ғ, I-V ғ, VI-IX ғасырлардың арасын көрсетеді. Кейін шыққан жазулар ойғыр, не араб әріптерімен түсірілген ескі қыпшақ, қаңлы, қарлық тілінде, не одан тарап шыққан қазақ, не басқа түрік тілінде ұшырасып отырады. Бір өкінішті жері, бұл Қазақстандағы тас жазулар әлі күнге ғылым саласына кірмей, осы күнге дейін белгісіз болып келеді.

Түркологтардың Совет комитетінің VI-шы пленарлық жиылысында тасқа түсірілген эпиграфикалық жазуларды зерттеп, суретке түсіріп, басып, альбом шығару мәселесі қойылған болатын. Онда Совет өлкелерінің көп жері қамтылған, бірақ Қазақстандағы тасқа түсірілген Орхон, ойғыр, араб әріптерімен жазған сөздер, эпиграфиялық жазулар туралы бір ауыз сөз айтпаған.

Егер Қазақстан өлкесінде топталған көп құлпытастағы эпиграфикалық жазуларды топтап, фотоға, суретке түсіріп, альбом жасап көпшіліктің алдына тартса, ол ашылған бір кітапханадан кем болмас еді. Тарихи заманнан, неше ғасыр бойы үсті-үстіне топталып келе жатқан «Көк тастағы», «Құлпытастағы» эпиграфикалық жазулар – қазақ халқының білімді, ой-сананы, жазуды жақсы көргенін, оған аса ынта қойғанын аса жарқын түрде суреттейтін бір ашық

дәлел. Осы ғажайып деректерді тағы толып жатқан қазақ жазуларын еске алып отырып, қазақтарды «Младописменный» халық, болмаса «жазуы болмаған ел» деп атау ешбір анықтыққа келмейтін, үстіртін айтылған пікірлер дер едім.

Ғалымдардың барлауынша археологиялық зерттеудің нәтижесінде Қазақстан сахарасында бес түрлі жазудың іздері сақталған. Оладың ең ескі түрі Орхон жазуынан көп бұрын шыққан, соған ұқсас келетін таңба сияқты жазулар. Олар осы өлкені ерте кезде қоныстанып, әрі көшіп, әрі егінмен шұғылданған, түркі тайпаларының ескі түбі – сақ, ғұн, үйсін, қаңлы жұрттары екені көрінеді. Географиялық бір өлкеге ғана сақталып, және жазудың бір жүйеде қалыптасуы, әрине, оны шығарушы осы Қыр Сахараны көп заман қоныстаған, ерте кездегі тарихи ұлы қауымдар, солардың мәдениет белгісі екені байқалады.

Бұдан көп заман кейін, осы жазуға ұқсас, соған жалғаса келетін, V-VI ғасырларда ол жазудың жаңа түрі тәртіпке түседі. Оның ескі түрі алғашқы шығып өркендеген мәдениет орталығы Түрік қағанаты астана еткен Жетісу өлкесі, содан ол Ертіс бойына Орхон, Енесай, Селенгі өзендеріне жайылады. Бүгінгі ғылымда «Орхон жазуы» деп аталатын бұл жазу IX ғасырға дейін өмір сүрді. Бірақ оның тарихи дәстүрі қыпшақ, карлұқ, жағмаут (Иағма), Шекті (Чегил) тайпаларының мүсін тастарында кейінгі ғасырларға дейін кездесіп отырады. Ең соңғы Орхон жазулары тек Күншығыс Түркістанда (XI-XII ғғ.) кездесіп отырады.

Орхон жазуының соңын ала, кейін соғдақ елінен ауысқан ойғыр жазуы белең алады. Бұл кезде христиан дінінің әсерімен, кейбір түркі тайпалары (Оғыз, Кере-

ит, Найман, Меркіт, Өңгіт-Уақ, Ойғыр) Сирия жазуын талисман етіп, онымен діни кітаптар, қабір тастарын, кальендарын жазып отырады. Ең соңында арабтар билеген заманнан бастап (VIII ғ.), совет дәуіріне дейін халықтың ой-санасына ықпал еткен араб жазуы.

Ең ескі дәуірде қазақ сахарасын қоныстаған тайпалардан белгілі жазу қалдырған елдер ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Бұлардың жазумен түсірген заңдары да болған (Багурин...). Олардың мекендеген қонысы ұланбайтақ кең дала, олардың ішінде ең әдемі сұлу жерлері Алтай, Хангай (Когман), Саян таулары, Монғолия, әдемі өзендері Енесай, Орхон, Ертіс, Іле, Орталық Қазақстан, Күншығыста, кейін Қытай елі тартып алған Кансу, Өр Төс бойлары, Као-Чан (Күншығыс Түркістан), Тәңірі таулары (қытайша Тянь-Шань), Жетісу, Сырдария, Арал теңізінің бойы, бүкіл Орта Азия төңірегі. Біздің заманымыздан екі ғасыр бұрын (177 ж.) ғұндар Жайық бойын Каспий теңізіне дейін, одан да әрі барды. Осы айтылған өлкелерде ғұн дәуірінен қалған мәдениет белгілері орасан көп. Олардың ішінде көзге ерекше түсетіндері алтыннан, күмістен, қоладан жасаған әдемі дүниелер. Халық шеберлері жасаған ғажайып көркем өнері. Бір үлгімен жасаған бұл сұлу өнердің көбірек жолығатын жері – Алтай, Орталық Қазақстан, Жетісу, Талас өзенінің бойы, Қырғыз жерлері, Арал теңізінің жалғасы, Каспий төңірегі, Солтүстік Кавказ, Қырым, тағы басқа жерлер. Қытайлар күшпен тартып алғанға дейін ғұндардың мәдениет орталығы болған жерінің бірі – Кансу, Өр төс өлкесі болған еді.

Ең ескі дәуірдегі ғұндар біздің заманымыздан екі мың жыл бұрын, Шан-Инь, Жоу заманындағы Қытай тарихында «Ху» деген атпен белгілі болған. Олар

мал бағушы, кен қазушы, көптеген мықты тайпалар. Олардың күшейіп, ұлы биікке шыққан кезі біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын. Олардың ұрпағынан шыққан мықты қолбасшысы, ел билеуші Түмен, оның баласы Бөде (Мөде). Бөде «оғыз ханның дастанында суреттелген оғыз ханның бір аты, ол ғұн ұлысын орасан күшейтті. Оның ерлік ісі Қытай тарихында әдемі айтылған. Бөдеден кейін ғұн елін басқарған Жабғу тәңірі (161-126жж. б.з.бұрын), ұлы әскер басы, ықпалы күшті дана кісі. Олар Күншығыс пен Күнбатыстағы көптеген тайпалардың тарихи дәуірден келе жатқан туыскандық байланысын біріктіріп, ұлы бір күш жасады. Оларды Қытай үкіметі тең түсірді, екінші ғасырларда Қытайды өзіне бағындырып, оларға жыл сайын салық салып тұрды. Ғұндарға ұлы күш берген елдер – ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олармен туысқан қыпшақтар (кюеше), қырғыздар, қай-оғыздары, ойғырлар, тағы басқа тайпалар. Ғұн заманындағы тарихи уақиғаларды есінде сақтаған қырғыздар, қыпшақ, қаилар.

Ғұн мен үйсіндерді ерлік ісі – бар өмірін Қытайға қарсы жұмсауы, олармен көп заман соғысып өтуі, оларға қарсы мықты үкімет жасауы, қауымға күшті тәртіп кіргізуі. Осыған байланысты олардың кеменгер адамдары, атакты әскербасылары, шешен билері де аз болған жоқ. Үкімет басқаруда олар ең ескі жазуды қолданды.

Қытай анналдарының суреттеуінше, ғұндар сол кездегі ең ұлы мемлекеттердің бірі болды, Қытай елімен тең таласып, олардың тарихи дәуірден ұлы жауы саналды.

Бар өмірін Қытаймен соғысумен өткізген ғұндар олармен әлденеше рет кездесті. Ең жойқын соғыс

әсіресе біздің заманымыздан 214 жыл бұрын Қытай әскерін бастап шыққан Мын-Тяньмен соғысу. Бұл соғыс болардың алдында Қытайда қорқынышты әңгімелер көбейіп, «бізді Ху елі жоймақшы» (цан будет погублен Ху) деген сезіктену болады. Осының ықпалында Қытайдың патшалары (Цинь-Ши-Хуанди, т.б.) өзінің ұзын камалын тұрғыза бастайды («Китайские императоры для ограждения себя от Ху построил долую стену»). Бірақ бұл камал ғұндарға ешбір әсер еткен жоқ, олардың күні артыла берді. Дегенмен, 214 жылғы соғыста ғұндар жеңілді. Оларды қытай әскері Өр төстен, Инь-Шань тауынан қуып шығып, бостырды. Ғұндардың аса жақсы көрген орталығының бірі «Күміс тау» (Инь-Шань) – мал өсірудің, егін салудың шүйгін алабы, алтын, күміс, қола шығарудың кені. Қытай тарихының айтуынша, шекарада тұратын бір қарт ғұнның қария сөзі бойынша Күміс тауды Қытай әскері тартып алғанда ғұндар топ-тобымен ботадай боздап, Күміс таудан шыққысы келмейді, ақырында Қытай әскерінің қудалауымен шұбырып, не Жетісуға, не Алтай тауындағы туыскандарына босып кетеді.

Бұдан соңыра, біздің заманымыздан Жетісуға қалың әскер жіберіп, әскерін қырып босқа қайтты.

Ғұндардың Күнбатыс пен Солтүстікті билеген жерлерінде мәдениет орталығы болған жерлері Жетісу, жоғарғы Ертіс бойы, Орхон өзенінің жағасы (Монғолия), Арал теңізінің бойы. Біздің заманымыздан бұрын бір ғасыр бұрын Қазақстан мен Орта Азия елдерін билеген ғұнның атакты кеменгер адамы (тәңірі Күт) Шижи деген әскер басы. Оған үйсін қаңлы, қыпшақ, қаиы (оғыз), қырғыз, ойғыр елдері қарады. Оның мәдениет, саясат орталығы Шу, талас өзендерінің бой-

ында болды. Қытай тарихының айтуынша, Шижи осы Жетісу өлкесінде ұлы үкімет құрып, өзінің астанасын Талас өзенінің жағасында тұрғызды. Алым-салықты Күнбатыс еліндегі көп тайпалардан алып тұрды.

Осы кезде ғұн үкіметін басқаруға Шижи мен оның інісі Қоқанье таласады. Бұл соңғысы Қытай үкіметін жақтап, соған жағынғысы келеді. Оған Шижи мен ғұнның атақты билері бар күшімен қарсы тұрады.

– Бұл не деген сөз, біздің жауынгер әскерінен аз ба? Біздің дәстүріміз бойынша халықты өздері ғана басқарады. Қытай қанша мықты болғанымен ғұн елін тегісімен жұма алмайды.

Осы кезде Шижи күнбатыс мықты тайпалардан күн алып, үкіметін Жетісуда бекітеді.

Аса бір көңіл қоятын жарқын нәрсе, Шижи кезінде Шу, Талас өзендері бойында ұлы мәдениет орталығы құрыла бастауы. Бұл ғажайып оқиға Қытай тарихында өте көркем түрде сипатталып, кең жайылған, жібек қағаздарға қаланың суреттері түсіріліп, ол бүгінге дейін сақталып келген. Ол мәліметтердің бейнелеуінше, Талас қаласы ерте кездегі Самарқанд сияқты ұлы қаланың бірі болған. Бірақ аянышты жері, қаланың ғұн дәуіріндегі түпкі іргесі қазылмай, сол күйінде бүгінгі жаңа қаланың астында қалып қойған. Талас қаласы туралы жазылған байтақ мәліметтер еуропа тіліне көптен бері аударылып келеді. Оны біздің ғалымдар да әр уақыт есіне түсіріп отырады. Олардың ерекше қарауынша «Семиречье славилось своими городами, центрами ремесла и торговли западнотюркского каганата». Гомердің қытай тарихынан көруінше, Қытай әскері ұзақ уақыт жол шегіп, неше мың миль өткен соң

Шижиның астанасы Талас қаласына жетті. Шижиның қолында бірнеше Рим жалдама әскері бар еді.

Қытай анналдарын зерттеуші А.Херманның архивтен тауып көруінше, Шижиның екінші бір астанасы Шу өзені болған (біздің заманымыздан бірінші ғасыр бұрын). Оны ең алғаш жазған Сыма-Цянь былай дейді: «Шу бір үлкен мемлекет, Күнбатыста, Қытайдан көп алыс жерде, маңайы шөл өлкеде тұрады. Онда тұрушылардың заңы, әдеті мал бағушы жүндер». Жүн деп, ескі Қытай жазуларында ғұндардың ескі аталарын атайды. Олар қытайдың өшпенді жауы. Бұл тарихи бейне Махмұд Қашғари келтірген уақиғаға дәл келеді. Ол кісі айтқан ғой – «Ескендір Зұлқарнайын (Македонский) заманынан бұрын жасалған ескі қаланың бірі Шу қаласы». Оны салдырған Шу деген ел басқарушы (ғұн). Бұл сөздің құрылысына ерекше мән берген В.В.Радлов былай деген: «Древнейшая крепость Шу близ Баласагуна (более позднего), построенный царем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такое время, когда городов Сайрама и Баласагуна еще не было. У казахов вместе звука Ч заменился звук Ш и река Чу называется Шу. Очень вероятно, такие же произношение было тогда у тех тюрок, которые жили на берегах Чу».

Бұл сөзді В.В.Радлов бойынша В.В.Бартольд қостайды. Ол кісінің барлауынша, ерте кездегі Чу өзені бойында жасаған түріктердің сөйлеуі бүгінгі қазақтардың сөйлеуімен бірдей болған. Демек, «Шу» деп аталған ел басқарушының аты «Шижи» атының аңызға айналған бір түрі болуы ғажап емес.

Қытай тарихының айтуынша, «Шижи построил свою столицу и организовал шелковую дорогу от ки-

тайских пограничных западных территорий, которая вела через столицу Шижи к Антиохии и Маргиане» (Мерв). Оның тағы да барлауынша, «Шижи Орта Азияда үлкен үкімет құрып, Талас өзені бойында өзінің астанасын тұрғызды. Талас қаласын ең алғаш жасаған ғұн тайпасының зор тәңірісі – Шижи. Алатаудың теріскей бетінде, Талас өзені бойында біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын тұрғызды. Үкімет орталығы осы Талас қаласында болып, ғұндар жаз күні Орталық Қазақстанды жайлап қайтып жүрді. Қытай тарихының үзбей айтатыны «Шижи Қытайлардың ұлы жауы. Біздің заманымыздан 36 жыл бұрын Қытай Жетісуға жойқын әскер шығарып, Шижины құртпақшы болады. Әскерді басқарушы Чень Тан қалың қолмен Шансиден шығып, мыңдаған шақырым жер жүріп Талас қаласына жетеді. Бұл арада жойқын соғыс болады. Шижи Қытай әскерін мұнараның басына шығып атады. Бірақ не керек, Қытай әскері Шижиның Сарайын өртеп, өзін қолға түсіреді, өлтіріп, басын кесіп Қытайға алып кетеді.

Шижи мен Қытай әскерінің бірнеше күн аянбай соғысқан бұл ғажайып оқиғаны келістіре жазған ғалым, доктор Дайвендек. Ол Қытай анналдарын толық зерттеумен бірге олардың мұрағатында сақталып жатқан Талас қаласы туралы көп суреттер, карталар табады. Суретті карталарды жылтыр бетті жібекке түсірген. Олардың беттері, жиектері толығынан Талас қаласының, ондағы сарайдың түрін суреттеуге арналған. Қытай әскері бұл қаланы қалай қоршап алғаны топтаған суреттермен анықтауға арналған. Дайвендектің айтуынша, бұл жібек карталар, суреттер Қытайдың патшалар мұрағатында сақталып келген. Сондай жібекке, алғашқы түсірген Күншығыста Түр-

кістандағы көп жазуды, суреттерді, карталарды, көп жинаған белгілі ғалымның бірі – француз зерттеушісі Едуард Шаванни. Ол кісі де Қытайдан алыс жердегі елдерді бағындыруға шыққан Қытай әскерінің суретін көрсетеді. Соның ішіндегі бір ерекше сурет бұзыла бастаған мұнараның суреті. Қытай жазуында оны «Дуноу» деп атаған, бірақ дұрысында Қазақстандағы атақты мұнара «Дың» болуы керек.

Осы келтірген бай, әдемі жазуларды тереңірек ойлап қарасақ, Талас пен Шу қаласы ту ескі ғұн, үйсін дәуірінің өзінде атақты қалалардан саналып, мәдениеттің көркем байтақ орталығы болғаны көрінеді. Сондықтан олар тарих бетінде, жер бетінде көп мәдениет белгілерін қалдырған. Шу қаласы кейін IX-XIII ғасырларда жаңа атпен Баласағұн аталып, оның жойқын қалдығы сол күнге дейін Шу өзені бойында «Ақтөбе» деген атпен ақталып келеді.

Демек, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар Қазақстанның көп жерінде ерте дәуірдегі қала мәдениетін бірінші рет жасаған әйдік ұлыстар екені көрінеді. Академик В.В.Радловтың қытай тарихынан пайдаланған хабары бойынша, – «в середине III в. до н.э. многие тюркские племена соединились в одно могущественное государство, которые китайцы называют государством Хун-Ну, достигшим в царствование Моде (Боде) наибольшего значения (209-179). Они распадаются на тюрков западных и восточных, враждующих друг с другом, которые соединились вместе лишь благодаря походам Боде. На севере жили кипчаки, каиы, кыргызы и Дин-Ланы (Теленгиты). В числе Западных тюрков китайцы называют Усупь к югу от Балхаша, далее на запад канглы (кан-гю) до Амударви, к юго-западу

от них до Каспийского моря юз-джи. Бода покоряет все эти племена» (В.В.Радлов. Об уйгурах, 125. F.Hirth. Uber Wolda – Hunnen). Олардың қалдырған қола мәдениетінің ізі Жетісуда, Талас өлкесінде, Сырдария алабында, Арал теңізінің жағасында топ-тобымен кездесіп отырады. Дионский Периегеттің хабарлауынша, «ғұндар Каспий теңізінің алдында тұратын скифтермен қатар Арал теңізінің бойын қоныстайды». Қытай тарихының барлауынша, олар тегісімен Күншығыс түркітерінің ұрпақтары, қытай тарихында оларды Хун-Ну (гунны) деп атайды (В.В.Радлов, Уйгуры, 102-103). Олардың көпшілігі Арал теңізіне, қаңлыларға одан да әрі көшіп келген ғұндар (жубандар) (В.В.Радлов, Ху, 128). Бұларды бергі кезде толығынан зерттеген совет ғалымы С.П.Толстов. Ол кісінің көрсетуінше, Қытай анналдарының хабары бойынша біздің заманымыздың бірінші ғасырларында ғұндардың екінші бір мәдениет орталығы Арал теңізінің жағасымен, Сыр мен Амударияның төменгі тараулары. Ол өлкедегі қауымдарды басқарған кісінің атын Қытай тарихы Хуни деп көрсетеді. С.П.Толстовтың салыстыруынша, бұл Хуни Византия тарихында кездесетін ХунҒа дәл келеді, Орта Азияда жасаған Кидарит (Кидар) ғұндардың патшасы. Кидар сөзі X ғ. кездесетін кердері сөзімен тығыз байланысы бар. Олар XIII ғ. дейін Хорезмнің күншығыс теріскейінде, Амудария мен Арал теңізінің жағасында жасаған ел. Кейін Кердері Кіші жүз қазақтарының білімді, саналы тайпасының бірі болды.

Кердері ту баста Амударияның төменгі жағасында болған ғұндардың қаласы. Кердері қаласын бірінші рет айтқан арабтың географы Ибн Хордаубех (IX ғ.). Ал-

Истахридің суреттеуінше, Кердері қаласының жанынан үлкен арық өтіп жатқан. Мақдисидің барлауынша, Хайталда (ескі ғұндардың бір аты) екі Кердер қаласы болған, біреуі – Кердер, екіншісі – Кердерен-хас. Якуттың жазуында (XIII ғ. 25-жылдары) Кердер Хорезмнің шеткейінде тұратын түріктердің бір өлкесі. Оларда қыстақтар өте көп, бағатын малы да сансыз көп. Бірақ Кердеріні сынап, Афрсияп заманынан қалған ерлік менменді асып тұратынын әңгіме етеді.

Кердер ғұн дәуірінде шыққан қала екенін П.И.Лерхта келтірген. Ол кісінің зерттеуінше, бұл қаланың аты Приск Панийский жазған ойлардағы ғұндардың бір атасы Кидариттен алынған дейді. Лерхтың бұл анықтауын Н.И.Веселовский де қостаған.

С.П.Толстов осы келтірген мәліметтерді толығынан сипаттап, Амударияның төменгі екі жақ бетінде бір атпен айтылған екі қала болғанын айтады. Оның бірі Амудың оң бетінде, Шымбай қаласына таяу тұрғанын оны Кердері деп атаса, енді бірі Амудың сол бетінде, оны Керуен-хас деп атаған. Бұл екі қаланың атын С.П.Толстов Кіші жүз ортасында әлі күнге сақталған деп анықтайды. Оның таңқалатын жері, бұл Кердері тайпасы осы күнге дейін сол араны қыстақ етіп келеді.

Оның үстіне Кердері тайпасының аты ерте заманнан бері қарай Амудария жағасының байтақ бір өлкесі, «Дешті Қыпшақ» деген сөз сияқты. Арабтар бұл өлкені, Хорезмді жаулап алғанда, Кердері өз еркіндігін берік ұстап, жеке бір ел болып отырды. Якуттың Кердеріні сынап, оның асқақтығын Афрасиаппен салыстыру мұны ашық көрсетеді.

Демек, Кердерілер Арал теңізінің жағасында мыңдаған жыл отырған ескі ғұндардың қалдығы.

С.П.Толстовтың байқауынша, Арал теңізі мен Сырдария ғұндары ту баста Жетісудан жағалап келді. Ғұндардың ұлы мемлекеті жойылып біткен соң (біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын), қаңлылар (Кангюй) Күнбатыс ғұндармен бір қауым жасап, бірлесті. Олар Талас қаласында отырып Шижы бастаған ғұндардың ең мықты одағы болды.

Бұл ғұндардың Шүйгін қоныстары Күншығыс, Орталық, Күнбатыс Қазақстан өлкелері «Часть хуннов оставалась в Киргизских степях и эти Хунны (Гунны), жившие еще в IV и V вв. в стране к северу от усуней носят у Китайцев название Юебань (Субан), которые по культуре стояли выше других племен. В Китайских известиях о них мы впервые встречаем легенду о волхвах (баксы), умеющих вызвать дождь и бурю; тот же легендарный мотив – колдовство объяснялось действием камня яда (жада тас), т.е. нефритом, мы встречаем в рассказах истории Средней Азии до XV в. включительно.

Субандардың, не суандардың мәдениет сатысы өзге тайпаларға қарағанда өте жоғары болған. Бұлар кейінгі түріктер, демек қытайлар түріктерді ғұндардың ұрпағынан деп санайды. Олардың айтуынша, субандардың әдеті, ғұрпы, тілі – ұйғырдықімен бірдей. Олардың өзгешелігі аса тазалығы, күніне тамақ ішкен сайын жуынатын болған.

В.В.Бартольдтың тексеруінше, «Из среды субаней (субанов) вышли (амударинские) хиониты классических писателей и иранского священного писания Авесты, дошедшие до границы Персии и упоминающиеся в IV и V вв. как враги персов, то как их союзники с римлянами».

Бұл хиониттерді тағы да эфталит деп атайды, өздерінің жергілікті тайпа аты абдел (абдал), болмаса «ақ ғұндар». Олар ту баста Жошылармен туыстас тайпа болып, патшасының атын Кидар деп атаған. V ғасырда жазған Рим жазушысы Приск Абдалды эфталит деп атап, «Кидарит ғұндары» деп келтірген. Грек пен Рим жазушылары айтқан тәрізді үнді хабарларында да эфталитты ғұн деп атаған. Жошылар мен абделдер Амудария жағасын ерекше сүйген елдер. Абделді гректер – эфталит, армян жазушылары – heptal деп атап келді. Бұл атты жергілікті тайпалардың өзінің айтуынша, дұрыс жазған Византия жазушылары, ол ат өзінің тарихи түрін кейінгі заманға дейін сақтап, түрікмен мен Кіші жүз ұлысының абдал тайпасы түрінде келіп жетті. П.И.Небольсиннің байқауынша «казактың абдалы түрікмендер сияқты». Түрікменнің абдалы Қаны тайпасынан, олардың таңбасы жаңа туған «ай» тәрізді. Фиофилакт Сианокаттидың анықтауынша, абдел және эфталит екеуі бір сөз.

Абдал мен Кердерінің ту баста біріккен жері Арал теңізінің бойы, Амудария мен Сырдарияның төменгі жағасы. IV-V ғасырларда оларды «ақ ғұн», «қара ғұн» деп атады. Бұл жер ескі дәуірдегі ғұндардың мәдениетін, өнерін айқындап суреттейтін, оның жоғалып біткен қалаларының ізін топ-тобымен сипаттайтын, таңқаларлық бір өлке. Оны С.П.Толстов «ғұн мен түріктердің батпақ өлкеде сақталған қалаларының орыны» деп сипаттайды. А.Н.Бернштам да солай суреттеген. С.П.Толстовтың терең қарауынша Арал теңізінің бойы ғұн мәдениетін зерттеу үшін аса бір қымбатты өлке, тарих үшін, тіл үшін бұл табылмайтын бір түпкір. Оның анықтауынша, абделдердің V ғасырдағы саяси, мәдени

орталығы Бұхарға жақын тұрған Пайкент қаласы болған. Абдалдардың күшті болған кезінде қаңлы мен соғдактар тегісімен оларға бағынды. VI ғасырда абдал (эфталиты) алғашқыда түрік қағанатына қарсы шығып, сонынан оларға қосылуы. Олардың көпшілігі Арқа сахарасында, Жетісуда жасады.

С.П.Толстовтың зерттеуінше, ғұн мәдениетінен қалған ұлы белгілер, әсіресе, Күйік-қалада, Кескен-Күйік қалада, Жанкентте, Жеті-Асарда көп кездеседі. Олардан шыққан көзе сауыттардың өрнегі Жетісу мен Монғолиядан табылған өрнектерге тіпті жақын, олардың жасалған мезгілі біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын.

Ғұн мәдениетін, оның жарқын өнерін ашық сипаттайтын белгілер, әсіресе, Жеті-Асар қаласының орнынан көп шыққан. Оның ішінде ғұндар дәуірінде қолданған, олардың әдісіне дәл келетін қазан, көзе сауыттар, зергерлік шығармалар. Олар өзінің түр бейнесі жағынан Жетісуда кездесетін Кеңкөл обасынан табылған нәрселерге тым ұқсас, соның ішінде темір қанжар, піл суретін түсіріп қоладан жасаған алқа, III-IV ғасырларда жұмсалған мыс ақша, тағы басқалары.

Жеті-Асар қорымының ішіндегі ең үлкені Алтын-Асар, ерте кезде жасалған ұлы қақпа, берік қамал. Халық легендасы бойынша «оның іші толған алтын» деп, «Алтын-асар» атаған. Мүмкін, Иран хикаясында айтылатын Хұсрау екіншінің (Сасапид) Амударияның төменгі жағынан 12 жыл бойына керуенмен алтын тасытты деп айтуы, осы Алтын-асармен байланысты болуы таңқаларлық нәрсе емес. Алтын-асардың қақпасын, төңірегін бір ғана фартификация тәсілімен тұрғызған. Одан табылған мәдениет белгілері орасан

көп, және әр түрлі формада кездесіп отырады. Қала қақпасының ішінде көз тартарлық етіп салынған мықты тұрақ үйлерінің орны көп жерде кездеседі. Онымен қатар жарты көшпелі ел тұратын жеңіл үйлер, кейде киіз үйге ұқсаған құрылыстардың орны аз жолықпайды.

Сырдарияның төменгі тарауында ғұн дәуірінде жасалған ескі қаланың бірі – Жанкент. Ол Жеті-Асарға өте жақын тұрады. Ол да ғұн дәуірінде шығып, кейінгі түркі тайпалары кезінде Сырдарияның ескі тарауында мықты етіп жасалған, және X ғасырларда өте күшті етіп бекіткен берік қаланың бірі. Түркі тайпалары мұсылман болған кезде (VIII-XII ғғ.) оны Шахристан деп атады. Бұл өлкені бұрын ғұндар билеп келсе, кейін оның тегінен тараған оғыздар, қыпшақтар, қаңлылар, үйсіндер ие болды.

«Огузы – этнические переоформление эфталитов. Гунны внедрились в низовья Сырдарьи из Семиречья... Никакого перерыва в Культурной Истории Сырдарьинских городов между эфталитами (абдал) и огузским периодам их истории усмотреть невозможно. Огузская культура X в. – прямое развитие эфталитской культуры V-VI вв».

Жоғарыда көрсеткендей, абдалдардың бір астанасы – Пайкент (Варахша). Бұхар қаласының түбінде сақталған, бұл ескі орданың ішінен қазып шығарған монументтік қымбатты белгілер, V ғасырдағы сарайдың бейнесі көзді ерекше тартады. Оны жасаушы көшпелі тайпалардан қауымдасқан ақ-ғұндар, болмаса эфталиттер (абдалдар).

Демек, Жеті-асар, Жанкент, Күйік-қала орнында сақталған қымбат белгілер, Сырдария мен Амударияның төменгі тарауларында жасалған ескі

мәдениеттің өркендеуіне ұлы әсер еткен ғұндар, әсіресе, III-IV ғасырларда жасаған ғұндар. Бұл жерде сақталған олардың тарихы, мәдениет белгісі, тілі, жазу түрі тегін емес.

В.В.Бартольдтың зерттеуінше де абдалдардың (эфталиттың) Кушан дәуіріндегі өнері Орта Азияда биік орындалған қымбат кеніштің бірі. Олардың өздерінің рухани тіршілігінде үндістан жазуы кароштиді қолданды, ол жазуды Күншығыс Түркістанда жасаған ғұндар тегіс пайдаланып, оның іздері Хотан, Лоб-Нор көлі маңайында сақталып келді. III ғасырда абдалдардың сұлтандары будда дінін қабылдады, бірақ оған халық көңіл қоймады, ескі тәңірге табынды.

Ұлы ғалымдардың терең зерттеуінше, ғұндар туралы жыл сайын айтылатын ескі байтақ шежірелер, тарихи анналар Қытай тарихында, рим, грек жазуларында орасан көп, олар ғылымға жаңалық кіргізу үшін, Сахара мен Орта Азия үшін табылмайтын қымбат кеніштер. Қытай мен Рим жазушыларының көп жыл ішінде айқындап, толық сипаттауынша, ғұндар мыңдаған жыл ұлы сахараны қоныстаған, Қазақстан мен Орта Азияны көп жыл билеген, өздерінен көп ұрпақ, бай мәдениет қалдырған әйдік ел. Олар белгілі түркі тайпалары үйсіндердің, оғыз-қаилардың, қыпшақтардың, қаңлылардың, найман, керейлердің арғы атасы. Қытай тарихы мұны ашық жазған: «Предки тукюеского дома есть отдельная отрасль дома Хунну (гуннов)». Оны ұлы ғалымдардың бәрі қостаған, «Тюрками считали их предшественников Хуннов, приобретших впоследствии известность в Истории Европы». «Для них и для более поздних племен было характерно деления общества на 24 племенных объединений». Көп ғалымдардың

зерттеуінше: «Хунны были тюрки. С небольшим через 400 лет возникает на месте Хуннской империи новое, бесспорно тюркское государство». Хунны и гунны один и тот же народ – тюрки. Оны Дегин, Абель-Ремюза, Саин-Мартен, В.В.Радлов, тағы Еуропаның басқа ғалымдары мен біздің совет ғалымдары жақсылап көрсеткен.

Орта Азия мен оларды қоныстаған ғұндарды Қытай тарихының білуі біздің заманымыздың III ғасырынан бұрын, содан бері қарай. Ол кез ғұндардың ұлы үкімет құрып, ғасырлар тұқым қуған патшалық жасап, Қытайға қарсы тұрған кезі. Бірақ Қытай анналарының баяндауынша, ғұндардың аталары «Ху» (куу) атымен өте ескі дәуірден белгілі, тіпті біздің заманымыздан мың ғасыр бұрын ян патшалығы кезінен келе жатқан ел. Академик В.В.Радловтың барлауынша, «Местожителство этих древнейших тюркских народов указываются в нынешних провинциях Шень-Си, Хэнан и Гань-Су и в горах лежащих отсюда к северозападу. Хунь-Юй суть предки позднее пишет: при императоре Яоани назывались Хунь-Юй, во время династии Чжеу Хань-Юнь, во время династии Цин-Хун-Ну (гунны).

Ғұндардың тарихын Қытай тілінен француз тіліне аударған XVIII ғ. ғалымы И.Дегин. Ол кісінің көп жерде айтуынша, «түріктердің шығуы – ескі ғұндардан екені анық». Монғол мен түріктердің арасында оншалық айырмашылық жоқ, Монғолияда туған Шыңғыстың елі түріктердің бір бөлігі. Ғұндардың түрік екені сөзсіз, олар кейін түрік аталды, бұлар Қытаймен алысқан мықты үкімет, олардың ізін ала кейін түрік қағанаты дүниеге келді.

Дегинның көп мәліметпен келтірген бұл жарқын ойлары оның соңын ала шыққан Еуропаның атакты Прай мен Гиббонға, тағы басқаларына өте әсер етті.

Ерте дәуірдегі ғұндардың дүниеге келіп шығуына көп ой бөлген француз ғалымдары Абель-Ремюза мен Клапрет.

Қытайлар ғұн мен түріктердің атын әділетсіз бұзып, оларды қорлап, намысына тиетін қылып айтатын болған; оларға әрқашан дұшпандық көзбен қарап менмендік көрсететін. Бір халықтың атын әрбір дәуір өткен сайын өзгертіп отырған. Бір ғана «ғұн» халқының өзін бір кезде Ху, бір кезде Хунь-е, бір кезде Хянь-Юнь, бір кезде Хунну деп атаған. Дегин айтқандай, Хун мен ғұн екеуі бір сөз. Ескі дәуірдегі ғұндар тегісімен түріктер, бергі кезде оның Күншығыстағы бір бөлігі монғол болуы мүмкін.

И.Клапрот Абель-Ремюзаның айтқанын тегісімен қабылдаған, Қытай анналында әр түрлі болып айтылған үш-төрт сөз бәрі бір мағынада, ғұн елінің аты. Түріктердің ғұнмен туысқан ел екенін, олардың арғы атасы екенін Абель-Ремюза өзінің шығармасында айқын көрсеткен.

Күншығыс тарихы мен этнографиясын жүйрік білетін асқан ғалымның бірі – академик А.А.Куник. Бұл ғұлама мен академик В.В.Радловтың, Н.А.Аристовтың, Г.Н.Потаниннің Қазақстандағы ерте дәуірдегі түрік екенін Мадьяр шежіресіне сүйене отырып, ашық, келістіре айтқан. «Түріктердің буындары, – дейді ол кісі – Оңтүстік Россияда ту ғұндар заманынан келеді. Түрік тайпаларының ежелгі ұясы Алтай тауы. Ол жерден тараған түрік қауымдары алдымен Күнбатыс Азияны меңгеріп, одан әрі Қара теңізге дейін барды.

Ғұндардың әскерлері түркі тайпаларынан еді, олардың ескі ізімен кейбіреулері кейін де келіп жетті».

Бұл ғұламаның ашық ойларына ерекше ой бөлген, әсіресе, В.В.Радлов. Бұл екеуі бірігіп, Глубковскийдің жазған «печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар» деген кітапқа тұжырым жазады. Ол екеуі түріктердің ғұн тайпасынан тарағанын сирек жолығатын мәліметтермен анықтаған, оған қарсы болған ғалымдарды сөгіп, білмейтіндігін бетіне басқан. Ғұндардың ең ескі дәуірдегі түрік екендігін көп ашық мәліметтермен келістіре суреттеген ғалымдар Ф.Хирт, Е.Х.Паркер, О.Франке. Н.И.Веселовский мен Н.А.Аристовтың анықтауынша да ғұндардың өсіп-өркендеуі деп түсінген.

Көп ғалымдардың Қытай анналдары бойынша аса көңіл қойып суреттеуінше, ғұндар ең ескі заманнан біздің заманның V ғасырына дейін ұлы үкімет құрған, Қытайдың шекарасынан Күнбатысқа, теріскейге (Алтай, Саян, Ханғай таулар) дейінгі жерді билеген, көп тайпаларды өздеріне бағындырған мықты ұлыс болған. Олардың аса даңқты болған кезі біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын, Бөде тәңірінің басқарған кезі. Бөдені жақсы зерттеген ғалымдар оны Оғыз ханның бір аты деп түсінеді. Бөде мен Оғыз хан туралы айтылған аңыздар біріне-бірі өте ұқсас, екеуінде де сюжетке негіз болған әке мен баланың араздасуы, бірімен-бірі соғысып, әкесін баласы өлтіріп, таққа өзі отыруы, ұлан сахаралағы, көп тайпаларды біріктіріп, ұлы үкімет жасауы, халық ішіндегі тайпаларды 24 жұртқа (әкімшілік) бөліп, оларды басқаруға кеменгер басшыларды (би, бек, дархан) отырғызу. Бұл дәстүр әсіресе, ғұндарда, оғыздарда, қыпшақ, жалайырда (12-

ата) кейінгі заманға дейін сақталып келген. Мөденің дұрыс аты – Бөде. Ғұндардың бір атақты бегінің аты Цюкюй Бө де (Жекей Бөде) – (Б.І, 136). Бұл ат қазақтарда да солай айтылады. Қарқаралы өлкесінде Қойаныштағай тайпасының бір адамы Бөде, оның баласы Серік деп аталған.

Бұдан анықтайтын мәселе, Оғыз қаған аңызын ерте заманда шығарған ғұндар екені даусыз, оны сол кезде қолданған тайпалармен, кейін тағы да жолығатын тайпалардың аты ашық көрсетеді. Оған ғұнның атақты тайпаларының қытайша әр түрлі жазатын Хянь Хоянь (Колан), Киан (қазақша – Киан), Лан, Хайби, Икюй (Қазақша Екей, Жамбыл ақын осы Екейлерден). Ғұн тайпаларының бір аты – Окір (Окар), бұл ат қазақ тілінде сақталған. Қазақтың найман тайпасы найманнан кейінгі атасы Окір (Өкреш) дейді. Олардың шежіресінде Окір-Найман, не Өкреш-Найман ең атақты елге жатады. Демек, наймандардың өзі олардың тарихында ғұндардан тарағаны байқалады. Мұндағы «окір», «өгіз» сөзінің «р» мен айтылатын бір түрі. Наймандар ерте кезде ұлы той жасап мүшел тартқанда «көк бұқа» сойып, елінің қуанышын көкке жеткізгендей көтеретін. Халық музыкасында наймандарда «көк бұқаның күйі» осы күнге дейін айтылады. Монғол дәуірінен бұрын Алтайда бір үлкен ас болып оған найман, керей, уақ, меркіт елі жиналып бас қосқанда топ-тобымен әкеліп қырған «Көк бұқаның» бір мүшесі найманның бір атасы Балталы-бағаналыға жетпей қалады. Оған өкпелеген бағаналының басшысы елін артынан ертіп, Алтайдан Орталық Қазақстанға көшіп келеді. Бұл аңызды бірінші рет жазып алған Г.Н.Потанин, бірақ оның жазуында легендаға айналған «көк бұқаның» орнына «жылқы»

деп атаған. Алтайдағы наймандар оған разы болмай «Киржанға өкпелеген қыңыр найман» деп атайтын болған.

Күнбатыстағы ғұндар арасында грек пен латын жазушыларының хабарында аты кейін қазақ ұлысында сақталған тайпалардың аты кездеседі. Мәселен, дай (Адай), Кидар (Кердері), орхиап (оғыздар), коман (қыпшақтар).

Ғұндардың Қазақстан мен Орта Азиядан күнбатысқа ауғанын көп ғалымдар әдемі суреттеген. Олардың ішіндегі ең атақты тайпалары Алтай мен Орталық Қазақстанды қоныстаған жұбандар (юебань), Арал теңізі мен Сырдария, Амудария бойын мекендеген ақ-ғұн, қара-ғұндар (Абдал, Кердері, Адайлар).

В.В.Бартольдтың, тағы басқа көп ғалымдардың көрсетуінше, «Ғұндарды тегінде түрік деп атайды. Қытайлар өзінің тарихында VI ғ. түріктерді ғұндардың ұрпағы деп көрсеткен».

Ескі түрік тарихын көп зерттеген аяулы ғалымның бірі – Ф.Хирт. В.В.Бартольд сияқты ол кісі де XIX ғасырдың соңында талай жаңалықтар ашты, Қытай анналдарын көп заман зерттеп, оның ішінен түрік тарихына негіз болатын көп нәрсені жарыққа шығарды. Ол кісінің ерекше мән берген күрделі ойы түрік тайпаларының тарихы ғұн дәуірінен басталады. Олардың ғұннан шығуына ешбір талас жоқ. Өйткені түріктердің арғы тегі ғұн екені ап-айқын. Ғұндардың ерекше бөтен ел екенін, Еуропа халқына ұқсамайтын жұрт екенін ашық түрде суреттеген грек пен латын жазушылары. Олардың ішінде ең ертерек кездегі (б.з. II ғ. бұрын) Эратосфен (б.з.б. 194 жылы өлген), оның жазуларын пайдаланған Страбон (б.з.б. 63 – б.з. 19 ж),

Плиний (I ғ.), Помпоний Мелос (I ғ.), Дионисий Периегет (II), К.Л.Птоломей (II ғ.). Эратосфеннен Страбонның алып жазуында екінші Дионисидің хабарлауынша, Каспий теңізінің Күнбатыс алабынан жоғары қарай төрт түрлі халық тұрады. Олар скиттер, ғұндар, каспийлер, албандар. Птоломейдің айтуынша, біздің заманымыздың екінші ғасырында ғұндар Борисфен өзенінің жағасында болған. Армянның жазушысы Мойсей Хоренский (III ғ.) ғұндарды хунк деп көрсетеді.

Эратосфеннің хабарлауынша, ғұндар ол айтқан өлкелерде біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын тұрған. Бұл кезде ғұн ұлысы Орал тауының екі жақ алабын тегіс жауып, Еділден жоғары қарай созылып отырды. Олардың қауымын ақ-ғұн, қара-ғұн деп атаған. Птоломейдің хабарлауынша II ғасырларда ғұндар Каспий төңірегін жақсы көріп, ол жердегі өзеннің атын Данк (Жайық) деп атаған. Олар Еділдің төменгі жағынан бір астана тұрғызып, оны Балаңжар деп атаған. Бергі кезде ол қала хазарлардың астанасына айналады.

Ғұндар тайпасы Күнбатысқа бірнеше ауып барады. Ең соңғы рет барғаны IV-V ғасырлар. Бұл кездегі ғұндар да аса даңқты болып, күшті үкімет, көп әскер жасады.

Оларды қызықты етіп әдемі тілде жазған латын жазушылары, олардың ішінде Аммиап Марцеллин (IVғ.), ал Клавдий, Иордан, Менандр, Приск Панийский, Феофилакт Симокатта. Мұның айтуынша, парсылар өзінің теріскейінде созылып жатқан көп ел ғұндарды түрік деп атайды. Олардың бір өзгешелігі, ел басқаратын адамдарын қадірлеп «қаған» деп атайды. Қаған Рум патшасы Маврикиге елші жіберіп, өзінің күшті ел екенін білдіреді. Жазған хаты былай деп басталады: «Румның патшасына ұлы Қағаннан, жеті жұртты

басқарушы, жеті ықылымды билеуші, әбдел (эфтал) елін өзіне бағындырушы, Еуропаға ауып барған ауарлардың (ғұндар) одағы Істеміс (Стемвис) қаған. Түріктердің есінде сақталған екі ұлы бейнесі бар. Бірінші, ескі дәуірден бері қарай олар ұлы апатқа ұшырамаған, жер сілкінуді білмеген. Екінші – олардың табынатын сәуегей орны аспан мен жер. От, аспан, жер-су, жерге қарап бас ию олардың әдетті ісі. Аспанды «Тәңірі» дейді, оған арнап жылқы, сиыр, қой сойып құрбандық шалады, сәуегейлік жыр шығарады. Олардың арасында бақсы, абыз деп аталатын ойшылары бар, олар ілгеріні болжап аңыздар шығарады. Ғұндардың Еуропаға кейін ауып келген тайпалары бұрынғы ауарларға (ғұндарға) келіп қосылды. Олар тегісмен түрік қағанатына бағынады.

Төртінші ғасырдың соңында, V ғ. басында латын тілінде ғұндардың өмірін, тарихын суреттейтін ерекше карта жасалады. Ол карта қазір Британ мұражайында сақтаулы тұр. Бұл картаға қарағанда латын ғалымдары жалғыз Еуропадағы ғұндарды біліп қана қоймай, олардың шыққан жерінде жасаған ата-тегін де, Орта Азиядағы, Қытай шекарасындағы ғұндарды ашық суреттей білген. Оларды әр уақыт ғұндар-скифтер деп отырады. Картаны жақсылап зерттеген мадьяр ғалымы К.Немет деген кемеңгер ғалым. Ол кісінің зерттеуіне негізгі дерек болған жоғарыда көрсеткен латын жазушылары, олардың ішінде ғұндардың өмірін бізден 200 жыл бұрын жазған Эратосфен – Стрибон, Аполлодар, германдардың қария аңыздары ғұндар туралы айтылатын, ғұндардың бақсылары, тағы басқалар.

Дегенмен, жергілікті ғұндардың көпшілігі IV-V ғасырларда Қазақстанда, Орта Азияда, Алтай

тауының ішінде, бүкіл Күншығыс Түркістанда жасады. Оның үстіне Аділ өлгеннен кейін, оның балалары Ернак Деңізек Орта Азияға қайтып келіп, ол жердегі тайпаларды жаңадан біріктірді (*Бернштам, 210*). Қазақстандағы жергілікті ғұндардың ұлыстары жұбандар, қияндар, кердерілер, абдалдар. Жұбандардың, қияндардың қоныстаған жерлері Алтай, Ертіс бойы, Зайсан, Орталық Қазақстан, Оңтүстік Орал. «Юебань не ушедшие местные гунны, далее на запад не прошедшие». Олар Қазақстан жерінде үзілмей отырып, олардың басшысы Шоңшы Чубань V ғасырда ғұн елінің атынан Қытайға елші жіберіп, сауда мәселесін көтерді. VI ғасырда олар он оқ түрік қағанатының үлкен бір ұлысы болды. «Шоңшы Чубань» аталды.

Арал теңізінің Сырдария, Амудария өлкесін қоныстап, қалада отырған ғұндар – ақ күн, қара күн, абдал (эфтал), кердерілер кушан мәдениетіне үлкен үлес қосып, VI ғасырларда олар Күнбатыс түрік қағанатына қосылды.

Бұл жергілікті ғұндар туралы әдебиет орасан көп. Ұлы сахараны ерте кезде сакпен қатар отырып қоныстаған ғұн тайпаларын, сонынан түрік қағанатына қосылып, олардың жеке-жеке тайпалар болғанын (оғыз, қыпшақ, найман, керей, қоңырат, арғын) ұлы ғалымдар көп деректермен мейлінше терең суреттеген. Олардың ішінен, әсіресе, жеке шығатын Ф.Хирт, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Де Грат, Ед.Шаванн, Ф.Альтгейм, К.А.Иностранцев, А.Н.Бернштам. Қазақстан мен Орта Азияны жасаған ғұндар туралы бірнеше жарқын деректер берген ғалымдар Меншен-Хелфен, Х.В.Бэйли, К.Еноки, Л.Базин, Е.А.Томпсон. Көп жерінде менмендік көрсетіп, империализм көзімен қарайтын ғалым, ол – Е.А.Томпсон.

Қытай мен Рим тарихында ашық сипатталған мәселелер ғұндардың қауым құрылысы, олардың тұрмысы, әдет-ғұрпы, байлығы мал өсіру, кен қазу. Олар ерте кезде Сарыөзеннің бойын, Қансу, Өр төс өлкелерін қоныстап, Алтай, Тәңірі-тау алабтарын жебеледі. Олардың әдет-ғұрпын түркі тайпаларының мезгеуімен бірдей. Олардың сол қалпында осы күнгі түркімен мен қазақтардың бір түрі деп салыстыруға болады. Оларды жаз мезгілінде көшіп, биік таулардың салқын төскейінде жайлап, қыс мезгілінде қалада, ауыл, қыстақтарда отырған, үйлерін көбінесе балшықтан жасап, Сарыөзен бойында ғұндар жерді үңгірлеп қазған үңгір үйлерде (оуто) отыратын болған. Дун-Хуанда сақталған әдемі үңгір үйлердің сақталған түрі солардікі болуға тиіс.

Олардың ең көркем дүниелері – жазғы киіз үйлері, әдемілеп жасаған ордалары, ата-бабасына арнап түсірген жазуы бар құрбан тастары, түйе, өгіз жегіп жүретін әдемі күймелері. Бұлардың барлығы бергі кезде қыпшақта, ноғайда, қазақтарда толығымен сақталып келді.

Ең бір ес қоятын нәрсе, ел басқару ісі, қауымның құрылысы. Ғұндар хандарының атын «Көктен туған, көк жаратқан» деп ат қойып, – «Тәңірі Құт Тәңірі» деп атаған, қытай жазуында «тіңлі көто тан-ху» «Тәңірінің ұлы Тәңірі». Ел билейтін ұлы басшыларын «төрт мүйіз» деп атаған. Олар көбінесе жете, тегін «мүйіз» күшті, алып, хайуан дәу бұқаның мүйізінен алған мезгеу. Ерте заманда «бұқа» ғұндардың бағынатын бір төтемі, оны ардақтап, кісі формдас түрін алтын, күміске де құйып отырған (Ноин-Ула). Ұлы бидің атағы Жуки-данышпан, кемеңгер, білгіш, қазақша – Жауке, енді бірінің атағы

ду-юй, қазақшада «дүй» – ұлы, биік, қазақтар айтады ғой, «мынауың бір дүй ғой» деп. Бергі замандағы сияқты ғұндар көп тайпаларын 24 жұртқа (ұлысқа) бөліп ұстаған. Ғалымдардың оған таңқалатыны: «замечательно, что некоторые черты государственного устройства Хуннов (гуннов) повторяются и в новейшей истории Средней Азии, так число 24 имело значение как в политической жизни Хуннов (24 владения) и в истории огузов на Сырдарье».

Қытай анналдарының суреттеуінше, ғұндар жылында үш рет түлен тартып, ұлы той жасайды, оны «сой» деп атап, асқан жүйрік аттарды жарыстырып, жел жетпейтін түйелерді жүгіртеді.

Жаңа жыл түскенде (бірінші ай) ел басшылары ағылып Тәңірі құттың ордасына жиналады, бәрі бірігіп, ел мәселесі туралы кеңес құрады. Бесінші айда, мал семіре бастаған кезде, аталардың Жер ұйық жеріне жиналып, бабаларына ас береді, аспанға, жерге, аталар рухына табынып, ұлы құрбан шалады. Күзде, жылқы толық семірген кезде орман ішін аралап, жер тәңірісіне арнап құрбан шалады, бәрі қол көтеріп табынады, малдың, адамның санағын алады.

Ғұндар жаратылыстағы барлық көркем бейнелерге бас иді, аспанды, жерді, суды, тау-тасты, ұлы орман ағашты ерекше сүйді, оларды асыра көтеріп қадірледі, көкке мезгеп теңеді. Бұл дәстүр кейінгі түркі тайпаларына, оның ішінде оғыздарға, қыпшақтарға, қазақ, қырғыздарға зор әсер етті, Жер су, Жер ұйық, Тәңірі тау не Хан Тәңірі табынатын отанның көркем бейнесіне айналды. Олардың аса бас иіп табынғаны Алтай көк пен таулары, Тарбағатай күнгедей ұлы биік Тәңірі тау барлығы киелі деп санады. Ол әдемі таулар ғұндардың

ата-бабасының Жерұйығы болған Сәуегей жер, онда ерте кезде мұнара, дың, құлпытастар орнатып, оған барып бас иетін, жазда қызықтайтын, таудың ішіндегі үңгірлерге жазу түсіріп, ұрпақтарға із қалдырған. Орхон, Енесай, Ерті, Іле өзендерін таңсық етті, өзінің ата-бабаларының кеніштерін сол арада тұрғызып, ұлы «дың» жасады. Алтай тауын қытайлар «ғұн тауы» деп атады. Ол жерде ата-бабасына арнаған биік мұнаралар (дың, храм) бар. Жыл сайын ол жерде түлен тартып, ас береді.

Демек, олардың ерекше қасиеттегені ата рухын қадірлеу, оған бас ию, жыл сайын ас беру, аспанға, Тәңірге табыну, айға қол көтеріп бата қылу, шығып келе жатқан күнге қарап табыну, оларға арнап сүтпен, қымызбен құрбандық ету, оны іргеге құю. Бұл әдет тұтасымен қазақтарда сақталды, барлығы тіршіліктің үміті үшін, мал, бас өркендеп ілгері басу үшін істеледі.

Халықтың, Отанның басына ауыртпалық түскенде, Қытаймен қанды майдан соғысқа шығарда, барлық ғұн тайпалары Алтайдың әдемі тауына жиналып, қария сәуегейлер оның биік басына көтеріліп, қолын көкке көтеріп, сәуегейлік сөздер айтып, жыр мен ерлік дәуірін еске түсіреді. Оны естіген халқы ұран шақырып, елімізді, жерімізді Қытайға бермейміз деп анттасады. Алтай тауының Ертіс жақ бауырында жылқыдан боз қасқа әкеліп құрбандық шалып, барлық ел болып анттасады. Боз қасқаны әкелгенде, оның алдынан сәуегейлер, бақсы-жыраулар қарсы шығып, қолын көкке көтеріп, елінің аман болуын тілек етеді. Құрбандыққа көбінесе жылқыдан – айғыр, түйеден – бура, сиырдан – бұқа, қойдан – қошқар әкеп шалады. Ф.Клеердің барлауынша, жылқыдан құрбан шалу тәртібін Еуропа елі түріктерден үйренді.

Ғұндардың әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, мал бағуы тегісімен қазақтікімен бірдей, құда түсу, қалың беру, күйеудің ұрын (жасырын) келуі, қызға әдемі жасау тарту, әменгерлік, тізе бұту, атқа табыну, түскен келіннің атасының үйінде отқа май құюы (от-ана, май-ана). Демек, от – үй ошағының киелі түрі, сақтаушысы, бәрі түркі тайпаларында сақталған. Кісі өлгенде «бетін жырту», «жоқтау айту», ас беру кейінгі заманға дейін келді. Қазақ әйелдерінің «бетім-ай!» – деп жәй отырғанда күрсінуді осыдан шыққан. Мұның бір қызық жері, «бетін жырту» түрік қағанаты кезінде Сарайдың іргесінде суретке де түсірілген. Оны Пенжікент қаласын қазғанда оның қабырғасынан «бетін жыртудың» бір топ суреті кездескен.

Ғұндардың ой-санасына негіз болған бір жүйе – олардың төтем болған хайуандарды қадірлеп ардақтауы. Олардың ішінде ерекше орын алған, әсіресе, көк бұқа, марал, бөрі. Көк бұқа – ең құдіретті төтемнің бірі, ел билеуде оның алапаты, күштілігі өз алдына бір елес болып тұрады. Бұқа төтемінің сипаты алтынға, күміске, қолаға түсірген суреттерінің жиі кездесіп отыруы. Бұқаның ең көркем түрі Ноиы – ұла обасынан табылған – күміс табақтағы сурет. Оның маңдайы, төгілген шаштары адам бейнесінде түсірілген. Бұқаны ардақтаудың негізгі – сайып келе мал өсірудің мегзеуін білдіреді. Ол ақылды, өзі алпауыт жандар, шөбі, суы көп шүйгін жерді күні бұрын біліп, болжап отырады. Латын жазушысы Ермий Созоменнің бақылауынша, «Күндерде бір күн сәйгелден мазасы кеткен бұқа көлді жүзіп өтіп оның арғы бетіне шығады, оның ізімен бақташы бірге шығады. Ол жер созылып жатқан бір шүйгін жер, оны

еліне келіп айтады. Жаңа туған балаларға ер алпауыт болсын деп Өгіз (Өкір) қоятын болды.

Қытайдың ескі жазулары бойынша, ғұндардың жақсы көрген баласына беретін алғыс бата сөзі поэзия түрінде айтылған аса таңсық нәрсе. Онда не деген:

«Ай мүйізді аққошқарым бастаған отарлы қойым сенікі болсын, қамыстай сүйір құлағының жиегінде кара меңі бар мөлдір көзді боз айғырым бастаған ұлан байтақ боз жылқым сенікі болсын, шудалары төгілген, түсінен адам шошитын қара бурам бастаған отарлы түйем сенікі болсын, мүйізі қарағайдай, бөрі келсе оны жармай тыныш таппайтын көк бұқам бастаған кара малым сенікі болсын».

Демек, мұнда мал өсіруді әдемі түрде айтып жеткізумен бірге, ол кездегі малдың түрі, оның ерлік қасиеті орасан күшті болған, оларды бөрі оңайлықпен жей алмайтын болған. Айғырдың, бұқаның, қошқардың бөріге қарсы тұрып айқасуы бергі кездегі қазақ аңыздарында да жақсы айтылып отырады.

Рим жазушыларының ғұндардың ортасынан жазып алған аңызы бойынша, ғұндарға елес беріп, жол көрсетіп отыратын киелі нәрсе – ақмарал. Бір топ ғұн аңшылары Мэотіс батпағынан шыға алмай қиындыққа түскенде кенеттен бір марал келіп, батпақты кесіп өтіп, судың ар жағына шығып тұрады. Оған таңқалған ғұндар маралдың ізімен бірге шығады. Олар шыққан кезде ақмарал орнынан тайып, көз ішінде жоқ болады. Бұл аңыз Рим жазушыларына үлкен әсер етіп, әрбір әдебиет сюжеттерінде еске түсіріп отырады.

Ақмаралды осы күнге дейін қадірлейтін ғұндардың ұрпағы қазақ ұлысы. Жақсы туған қызын әрі ақылды, әрі сұлу болсын деп Ақмарал деп атайды.

Қытайдың ең ескі замандағы шежірелерінің суреттеуінше, ғұндардың арғы тектері (Ху, Жүн, 722 ж.) ылғи ақ бөрі мен ақмаралды тобымен қолдарына ұстайтын болған. Бөрінің ғұндарға ұлы төтем болғандығы олардың ескі аңыздары бойынша, қыздарының бөріге ғашық болуы. Оған мына мысалды келтіруге болады: Ғұн патшасының екі әдемі қызы бар еді, екеуі де адам таңқалғандай сұлу еді. Ғұнның билері оларды Күн Тәңірісі деп атайтын. Ғұн патшасы оларды көкке жақын биікте тұрсын деп елсіз-күнсіз жапан түзде биік мұнара (дың) тұрғызып, сонда жатқызады. Үш жыл өткен соң анасы айтты «балаларды үйге алайық» деп, әкесі оған рұқсат бермеді. Осыдан бір жыл өткен соң, бір картамыс көкжал бөрі күндіз-түні мұнараның түбіне келіп ұли берді, ол арадан кетпей үйшік жасап алды. Сінлі қыз айтты, әкеміз бізді көкпен бірге тұрсын деп мұнда қойған еді, енді бөрі келе бастады. Бәлкі, оның келуінде бір бақыттың елесі болуы мүмкін. Сінлі қыз бөріге шығуды әңгімелеп айта бастаған еді апасының зәресі ұшып, – не дейсің, ол хайуан ғой, ата-анаңның абыройын төгіп қорлайсың ғой! – деді. Кіші қыз оны тыңдамады, бөріге шықты, бір ұл келтірді, ол көп ел болып тарайды.

Тап осы сияқты мұнарада өсірген бір сұлу қыздың легендасы қазақтың ескі сөздерінде де кездеседі. Бірақ ол қыз бөрінің орнына биікте күнмен шағылысып жүкті болады, одан туған кемеңгер баладан атақты ер Домбаул бастаған Қият ұрпақтары көбейіп шығады. Тегінде қияттардың өзі ғұндардың бір атасы. Бөріні төтем ретінде қадірлеу ғұндармен қатар үйсіндерде түрік қағанатында, ойғырларда, оғыз-қыпшақтарда кілең орын алып отырады. «Оғыз наме» жырында бөрі Оғыз

ханға жол көрсетіп отыратын басшының бірі, әсіресе қыстың үскірік айларында боран ұйытқып соғып тұрған кезде бөрі қара жолмен жүргендей сарнатып отырады. Оғыз адасып жүрген кезде оған айғыры ерік бермей еліне тура тартып өзінің тауларына алып келеді. Оғыздың осы айғыр мен бөрі бастаған керуені артында көп керуен түйесі бар Бұланты өзенінің жағасындағы құлпытасқа түйірілген. Керуеннің алдында бүткендей жүгірген алып бөрі, оның соңын ала жүгірген Оғыз ханның алып айғыры. Бұл сурет Орталық Қазақстан кия тастарында ғұндар дәуірінде ап-анық көрініп тұрады.

Бөрінің кісімен дос болған суреті Орталық Қазақстанда (Баянауыл) бір обаны қазғанда табылған «алтын қабақ» атты дөңгелек мыстың бетіне ойып түсірген сурет. «Алтын қабақ» – ілетін тесігі бар, мыстан не алтыннан жасаған нысана, ерте кезде, жастардың той үстінде атысып ойнайтын ойыны. Орталық Қазақстаннан табылған «алтын қабақ» бүгінде Ғылым академиясының Ленинградтағы этнография және антропология мұражайында сақтаулы тұр. Оның бір бетінде кісінің басы мен тұлпардың әдемі мүшесін біріктіріп жасаған, гректер оны кентавр дейді, енді бір бетінде қожасының бөріні еркелетіп отырғанын суреттеген. Бөрі көкірегін жоғары көтеріп, қожасының сылап-сипағанын әуес еткендей болады. Мұны жасаушы қыпшақ шеберлері болу керек.

Ғұн дәуірінде бір үлгімен жасалған мәдениет, өнер белгілерінің орасан көп жолығатын жері Алтай, Саян таулары, Орхон, Ертіс бойлары, Орталық Күнбатыс Қазақстан өлкелері, Жетісу, Талас, Сырдария өзендерінің алабы, Арал, Каспий теңіздерінің бойы, Солтүстік Кавказ, Қырым, байтақ Қырғыз өлкесі.

Олардың алтыннан, күмістен, қоладан жасаған әсем бұйымдары осы айтылған өлкелерде топ-тобымен кездесіп отырады. Ғұн өнерінің Қытайға әсер еткен ескі, әрі жойқын түрі Қансу, Өр төс бойында көп сақталған. Соның ең жақсы үлгісінің бірі – Дунхуань үңгірінің қабырғасында сақталған көркем бейнелер.

Ғұн шеберлері ескі дәуірде жасаған ұлы бейне, әсіресе, алтыннан құйып істеген кісінің алтын мүсіні, бөрінің алтын басы, екеуі де табынатын нәрсе. Қытай анналдарының көрсетуінше, ұрпақтары бабасына бас игенде көкке қарап осы алтын мүсінге табынып отыратын.

Біздің заманымыздан 121 жыл бұрын Қытай әскері ғұндарды жеңгенде көп талаудың ішінде олардың алтын-күмістері тегісімен Қытайдың қолында кетеді.

Ғалымдардың зерттеуінше, ғұн мен үйсіндердің тарихи бай дәстүрін өзіне мирас еткен қазақ пен қырғыздар, Алтай елдері, ғұнның ескі өрнегін бүгінге дейін сақтап келген. Оның ашық дәлеліне зерттеушілер Ноин-Ула обаларынан, Пазырықтан табылған киіз кілемдерді – сырмақ, текемет, түс-киіз, киіз есік, аяққап, бау, тағы басқаларды салыстырып отырады.

Этнографиялық белгілердің ұқсас болуымен қатар, қазақтың жалпы тұрмысы, мал бағуы, оған істейтін ырымдары, жұтқа ұшырап қиындық көруі де ғұндардыкімен бірдей еді. Оның үстіне ғұн мен үйсіндердің тарихи Отанына ие болған бірінші түрік қағанаты, ол біткен соң оның орнын басқан қазақ тайпалары.

Ғұндар Қытаймен жауласып өткен ерте кездегі ұлы мемлекет. Осыған лайықты олардың бір жүйеге түсірген белгілі жазулары болған, ол жазу Орхон

жазуының ең ескі түрі. Мұны бірінші рет VI ғасырдың басында, түрік қағанаты болмай тұрған кезде еске түсірген – будда дінін үгіттеуші елші Сон-Юнь. Ол Лоб-Нар өлкесін қоныстап отырған Тугю-Хун ұлысын басып өтеді – через землю царства тугю-Хун (hun). Ол кісінің айтуынша, тұл Тугю-Хун (түрік ғұндары) жазулары Тоба Вэй жазуларына ұқсас. Тоба Вэй патшалығы заманында (386-558жж.) оларда бітік жазатын қалам ұшы болған, қытай жазуларында пи-тэ деп аталады. Ондай бітік ғұндарда да болды (*Бартольд, V, 3,8,508*).

Көп ғалымдардың жобалауынша, Орхон жазуының шығуы VI ғасыр емес, III ғасыр, не одан көп бұрын. П.М.Мелиоранскийдің байқауынша, түркі түркі тіліндегі руналар III ғасырдан белгілі.

Абель Ремюза мен Г.И.Спасскийдің дәлелдеуінше, ғұндардың жасырын жазатын жазулары, тасқа түсірген жазулары болған. Алтайда, Бұхтарма өзенінде, жоғарғы Ертіс бойында, оның ішінде Зырянов кенінің қасында, Гусиная присталь маңында қия тасқа түсірген Самра бітіктер тегісімен ғұндардікі екені байқалады.

Мадьяр, Румынияда, Балқан тауларында табылған руна жазуларын ол жерге IV ғасырда алып барған ғұндар. Академик В.В.Бартольдтың көрсетуінше, ғұндар түріктің тіл элементтерін, оның ішінде бітік сөзін мадьярдың есінде қалдырғаны көрінеді.

Ертедегі руна жазуларын біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын күмәнсіз пайдаланған елді қытай жазулары Усунь деп атайды. Олардың мекендеген жері Ертіс пен Жайсаң көлінен Күнбатысқа қарай созылып жатады. Алтайдағы рундардың тілі жергілікті елдің өз тілі, мадьярдағы жазулар осы арадағы шығыс елінің тіліне келеді.

Е.Блошенин зерттеуінше, түріктер руна жазуын ғұндардан мирас етті. Бұл жазуды ғұндар біздің заманымыздан III ғасыр бұрын қолданып, негізін арамей жазуының бұрын рунаға ұқсас ескі жазуының бір түрінен алды.

Орхон жазуынан көп бұрын рунаға ұқсас ескі жазу болғанын В.В.Бартольд, С.В.Киселев, С.П.Толстов та айтады. Киселевтің зерттеуінше, «время зарождения тюркской руники обязательно к III-IV вв.», демек, ғұн заманына тиісті.

Томсеннің анықтауынша, өз тілімен ерте заманнан сөйлеп келе жатқан түріктердің VI ғасырдан анағұрлым бұрын жасаған ел, түрік сөзінің өзінде бұрыннан келе жатқан сөз. Бұл сөзбен ерте кезде бүкіл бір династияны (сүле) көрсетпекші болған. Бірақ, В.Томсен мен О.Доннер Орхон жазуының кейбір әріптерін арамей жазуынан шыққанына өте күмәнді болып қарайды.

Ұлы ғалымдардың терең зерттеуінше, ғұн тілі ең ерте дәуірдегі түріктердің ескі тілі. Үйсін мен ғұндардың екеуі де ескі түрік тілімен сөйлескен, ғұндардың тілі Чао-Чюй (ойғыр) тілімен бірдей.

Клапроттың қадағалап қарауынша, ғұндардың түрікпен туыстас ел екенін Абел Ремюза өзінің шығармасында айқындап көрсеткен. Олардың әдеті, ғұрпы Қытай мен Рим жазушыларының суреттеуінше түріктермен бірдей. Ғалым Қытай анналдарынан ғұнның 20 сөзін тауып, олардың түрікше сөйлегенін баяндайды.

Ғұн мен түріктердің бір ұядан шыққанын жарқын түрде көрсеткен ғалымдардың бірі – Нейман. Ол кісінің баяндауынша, түріктер ғұнның негізгі елі, бұлар сол ерте заманның өзінде түрікше сөйлеген.

Қазақ сахарасы мен Орта Азия тарихында кездесетін түркі тайпаларының барлығы ғұндардан тарап өсті. Олардың ең қадірлі ісі – жылқыны әдемілеп бағатындығы, асқан тұлпар атты қадірлеп, оны культке айналдыруы. Бұл әдет қазақтарда осы күнге дейін сақталды. Қытай тарихында ғұндардың тұлпарларын күнінде 1000 ли (500 километр) жүгіретін жүйрік деп атаған. Ондай асқан жүйрік Бөденің әкесі Тұман ханда болған. Күніне мың ли жүгіретін ғұнның тұлпарлары асып түскен ұлы қазына дейді Қытай жазушылары.

Ғұндардың шаруашылығы, тұрмысы, шығуы, тілі сөйлеуі тегісімен түрік екендігін тағы да толып жатқан деректерді көп ғалымдар келтіреді.

Ғұндардың ескі дәуірдегі кісі аттары, олардың сол кездегі сөйлеген сөздерінің бірталайы кейінгі заманға дейін келіп жетті. Академик В.В.Бартольдтың анықтауынша, ғұндардың тілі ең ескі түрік тілінің бірі. Ғұндар екінші ғасырда Орал өзені бойын қоныстап отырғанда, Птоломейдің хабарлауынша, олар ол жерді Даик деп, кейін Мениндр Дайх деп жазады, демек Яик деген сөз. Мүмкін ғұндар кейін айтылатын и не ж-ның орнына д әрпін пайдалануы ғажап емес. Бұл «Яик» сөзін ерте кезде қолданғаны анық, бірінші түрік сөзі деп түсінуіміз керек. Екінші бір өте ерте кезде қолданған сөз «Картасым» (Қардасым). Бұл «қардасым» сөзі ескі дәуірінде айтылған бірінші түрік сөзі. В.В.Бартольдтың зерттеуінше, «Картасым» скиф (сақ) заманында айтылған өте көне сөз сияқты. Күнбатыс ғалымдарының болжауынша, ескі түріктер скифтермен туысқан ел, антик заманында көшіп жүрген ел. Курцияның Александр Зұлқарнаин туралы жазған кітабында Сырдарияның арғы бетін мекендейтін скиф (сақ) патшаларының бір

туысқанын Картазис деп атаған. Оған ой бөлген Нельдеке бұл ескі түрік сөзі «Қардашы» болу керек деп түсінген.

Гутжмід оны «Мүмкін, түрік халықтарының тарихта ең алғаш болғанын сипаттайтын бірінші із» деп көрсеткен.

Академик В.В.Бартольдтың зерттеуінше ең ескі дәуірдегі деректер Герадот тарихында да бар. (IV, 23). Ол әсіресе сол кезде жасаған тайпалардың бірі аргимпейлер (аргымбайлар), түрікше айтылатын әдемі сөз исі (ащы), айранға сүт қосып ішетін ащы сусыны.

Қытайлар түріктерді ғұнның ұрпақтары деп атады. Түріктердің ең ескі сөзі осы ғұн тілінде сақталып келді. Олардың ең ескі дәуірде сөйлеген сөздері біздің заманнан 1022 жыл бұрын жазылған Қытай шежіресінде кездеседі. Ф.Хирттың анықтауынша, бұл сөз «Самое древнее известное тюркские слово» «the oldest Turkish word on record», бұл «кынлук» деген сөз, беріректе айтылуы «кынжар» – қанжар.

Бұл сөз біздің заманымыздан 47 жыл бұрын ғұндар Қытай үкіметімен келісім жасап отырғанда тағы кездеседі, Қытайдың жазуы бойынша цин-лу, ескі замандағы сөйленуі цин-лук не кын-лук – парадный меч гуннов, қазақша айтқанда ғұндардың ұзын селебесі.

Ерте кездегі Қытайдың Чжоу заманында оларға үлкен әсер еткен Қансу, Өр төс, Күншығыс Түркістанда ескі түрік тілінде сөйлеген ғұндар, солардың арғы аталары. Олардың тілінде «иер», «су», «ат» Тәңірі, ажұн (дүние) сөздері айтылатын болған. Мұндай мысалдарды тағы да көп ғалымдар келтіреді.

Қытайдың ескі анналдарын жақсылап пайдалана отырып, ғұн мен ескі түріктердің (прато-

түріктер) тілдерінен көп жаңалықтар ашқан көбінесе ХХ ғасырдың ғалымдары, олардың ішінде Ф.Хирт, К.Ширатори, Л.Базен, О.Менхен-Хельфен, Ф.Альтхейм, Е.Пуллейбланк, Совет ғалымдарынан Ю.А.Зуев, В.В.Бартольд пен П.Пельо Қытай энциклопедиясынан көруі бойынша сәнбилер де түрік тілімен сөйлегенін дәлелдейді. Олардың ойын осы кезде Л.Базин де қарсы алды.

Ғұн тілінен көп жазбалар сақталған жерлер Күншығыс Түркістан, Хотан, Керия, Лоб-Нор көлінің бойы, Дунхуань, Күнбатыста Мадьяр жер. Мадьярлар өзінің туысын ғұнмен, қыпшақпен, пешенекпен байланыстырып, бұл мәселеге ерекше көңіл бөледі. Олардың ғұн туралы тарихи аңыздарын ашық түрде сипаттаған ғалым Кираль-де-Дада. Бұл кісінің болжауынша, Мадьяр жерінде екі түрлі жазу түрі сақталды. Оның ескісі ғұн-скиф жазулары, соңғысы қыпшақ жазулары. Ғұн жазулары руна әріптері сияқты белгілермен жазылған, түрі Орхон-Енисей жазуларына ұқсас. Бұл жазудың ең ескі түрі Nagy Szen-Miklostan табылған алтын көздегі жазу. Түрі Орхон жазуының ескі замандағы түрі.

Ғұндардың герман тілі мен мадьяр тілінде сақталған ескі қария сөздерін жақсы пайдаланған ғалым Ю.Блеер. Ол кісі ғұндар ескі түріктер, мадьярлардың кейбір тайпалары осылардан таралды. Германдардың ғұн туралы айтылатын байтақ қария сөздерін терең зерттей отырып көп жаңалықтар айтады. Аса таңсық нәрсе – «Скелер» туралы Еуропаға мәлім болған ғұндардың ескі аңыздары, олардың шежірелері.

Ғалым ғұндардың түрікше сөйлеген сөздерін мысалға келтіреді, оның ішінде кісі аттары Еллас (елалас). Ернақ, Дінізек, нәрселерден – king lo – қынлы –

(селебе), kutsz – күз – қыз, қыз бала, kul – kischi – күл кіші (слуга), т.б.

Түрікше сөйлеген ғұн сөздерінің бір тобын келтірген ғалым Ширатори екенін біз жоғарыда келтірдік. Ол кісі ғұндарды «күн» (күнну) сөзімен жазады, оның ерекше көңіл қойғаны «Тәңірі» – аспан, көк, біз «көк Тәңірінің ұлымыз» деп айтуы, енді бір ғажайып сөз тоз, тuz қазақша төзім, төзу – дана, кемеңгер, ойшы.

Ғұн сөздерін көп зерттеген ғалымның бірі В.А.Панов. Ол зерттеуші ғұндардың не сөзін Қытай тарихынан тапқан. Олардың ішінде белгілі сөз Чен-Ли, тан-ли (Тәңірі), тоу-ло – турук, тұрақ (стоянка), гу-ту – Құт (счастья), уеп-чи, янги, ян-ши қазақша жеңге – әйел (біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын), Оу-то – одақ, қазақша отау (біздің заманымыздан екі жүз жыл бұрын), ци-лынь-сілік – таза, тап-таза, қазақша сілкіу – тазарту.

Ең таңқалатын нәрсе – ғұндар сол ескі заманның өзінен Еуропа елімен қарым-қатынаста болып, сауда жолын бірінші рет кеңінен ашып, өзінің тарихын, қария сөздерін, шеберлік істерін Күншығыс пен Күнбатыс елінің арасына молынан таратып, мәдениетте ұлы бейне қалдырды. Латын жазуларының суреттеуінше, ғұндар сәулет өнерін де, қол өнерін де жүйрік біліп, грек пен латын мәдениетінің үлгілерін пайдаланып отырған. Оған дәлел ретінде латын жазушылары Да-пай өзені бойында жасаған Еділдің әдемілеп жасаған үлкен Сарайын, оның әйелі Керке үшін жасаған көркем Сарайды ашық түрде суреттейді. Жазушылардың айтуынша, Керкенің Сарайы топталған қолы шебер күң әйелдерімен толы болған. Олар қазақ әйелдері сияқты сырмақтың не кілемнің үстіне жиылып, әдемі шебер

қолдарымен неше алуан сұлу кестелер, бас киімдер, әдемі шапан, тондар, бояумен неше алуан қымбат дүниелер жасайтын болған.

Ғұндардың дәуірі жалғыз тарихта емес, Еуропа елдерінің ұлы эпос жырларында, тарихи легендаларында жарқын түрде сақталған. Олар туралы барлық қария сөздің тобын келістіре жинаған жоғарыда келтірген Веер мен А.Тьерри. Бұл ғалымның көрсетуінше «имя Атиллы завоевало в Истории человеческих гениев рядом с именем Александра и цезаря». Ғұндар туралы әдемі қария сөздерін, әсіресе, Скандинавия жырларында, германның ескі эпос жырларында (Нибулін жыры), латынның, Мадьярдың хикаяларында жиі кездестіреміз.

Ескі заманнан келе жатқан өздерінің қария сөздерін, легенда, мифтерін, қызықты ерлік жырларын ғұндар Еуропа жұртына таратып, оның күдіретті бейнелері «Ұлы Едда», «Кіші Едда» сияқты Скандинавияда айтылатын дүниежүзілік әдебиетке мирас болып, әрі қызықты, әрі көркем, әрі тамсанып айтылатын эпос жырының шығуына үлес қосты. «Ұлы Едда» жырының бас қаһарманы шығыс елінен Еуропаға барған төзімді, кемеңгер елбасшысы, жылқы өсіріп қымыз ішкен, көрмеде мүсін аттар байлаған, ерлікті 12 жасынан бастаған, атакты алып тұлға. Бұл атакты ер, жүйрік бейне, ұлы алып Еділ. «Нибулін» жырында оның айтқан нақыл сөздері, тапқыштығы, ғажайып Сарайда отырғаны, алтын қазынасының керемет мол болғаны суреттеледі. Еділдің Каталаун соғысында болғаны (451 жыл), оның қайтыс болғаны (453 ж.), ол өлгенде ғұндардың тегіс қара жамылып қайғыруы, тұлпар аттың жүгіріп келіп өліп жатқан Еділді иіскеп көзінен жасын төгуі, туысқандарының көп әйел тобы-

мен қосылып жоқтау жырын зарлатып айтуы, атақты сәуегей Бел бидің қабір үстінде сөйлеген сөзі, оба басында отырып сыбызғымен үн қосқан қойшының сыры – осылардың барлығы ескі дәуірдегі ғұндардың түрік-монғол эпосының құдіретті негізін, оның тамсана айтатын легендаларын күшейте, қызықтыра бастағанын көрсетеді. Қазақ, қырғыз Алтай эпосына негіз болған құдіретті нәрсе – қаһарманның қамыққанда түс көруі, толғау сөздер айтуы, осы легенда ғұндар заманынан келеді. Еділ өлерінің алдында түс көріп қатты шошынады, өтетін өмір оның көзіне қолынан ұшып кеткен ақ сұңқар құс болып сипатталады, бақшаға еккен ағаштар тегісімен жапырағы қурап сарғаяды, өшіп сұлағандай болады. Бұл легенда ғұндардан алынып, «Ұлы Едда» жырына кірген, ол қырғыздар айтатын, Манастың түсін, қазақтар айтатын Ерсананың, Орақ ердің түсіне түп-тура келеді.

Ғұн мәдениетінен, оның жазу үлгілерінен көп із қалдырған өлке, әсіресе, Күншығыс Түркістан, Хотан, Керия, Абдал, Лоб-Нор көлінің бойы, оның шығысында тұрған Тунхуан үңгірлері, Өр төс, Қансу бойлары. Бұл атақты өлкелер ғұндардың ота тектеріне ұлы қоныс болып, онда көп тарихи мұра қалдырған алтын Отан.

Бұл таңқалатын өлкелерді, ондағы қымбатты дүниелерді көп жыл бойы зерттеген атақты ғалымдар Аврель Штеин мен Ю.Д.Андерсон.

Аврель Штеин Тағлы-Мекен құмының ортасына кіріп, онда не заманнан құм басып жатқан бірнеше қалаларды қазып, көп жаңалық табады. Ол қалалардың атын жергілікті ойғырлар тарихи заманынан бері қарай келе Дандан-Ойлық, ескі Ниа қаласы, Миран, Лоулан деп атаған.

Дандан-Ойлық бүгінгі Хотан қаласының теріскей шығысында, Керия дариясынан алыс емес, Ниа қаласының қалдығы Ниа өзенінің бойында, Тағлы-мекен құмының орта кезінде, Миран қаласының қабырғасы Лоб-Нор көлінің оңтүстік батысында, ескі өзеннің жағасында, оған таяу Абдал, Лаулан қаласының сақталған жері Лоб-Нор көлінің батыс бұрышында, ерте кезде бірталай үлкен қала болған. А.Штеиннің суреттеуінше, бұлардың көбі біздің заманымыздан кейін V ғасырға дейін жасап келген, демек, барлығы ғұн дәуіріне барып тіреледі.

Аврель Штеин қазып тапқан қымбат дүниелердің ішіндегі ерекше көңіл бөлетін қызықты нәрселерді жазу үлгілері. Зерттеуші ол жазуларды не үнді тілінде емес, не қытай тілінде емес, жергілікті халықтың өз жазуы деп анықтаған. Ол жазулар руна әріптері сияқты, кейде Үндістанның Карошти деп аталатын жазуына ұқсас түрде тізілген. Карошти үлгісімен жазылған ескі жазулар руна жазуына өте ұқсас, Үндістанның тек қана теріскей батыс өлкесінде кездесіп отырады. Оларды бірінші ғасырларда қолданған Кушан үкіметі кезінде үлкен әсер еткен ғұндар. Онымен қатар Ниа қаласының үстіңгі бетінен өн бойына жазу түсірген үш түрлі ағаш қалақ табылады. Қалақтардың түрі сопақ, кейбіреулері төртбұрышты, бір жақ шетінде қолмен ұстайтын сабы бар, жалпақшалау келген қалақша. Жазу екі бетіне бірдей түсірілген, жасалған дәуірі біздің заманымыздың үшінші ғасыры. Тап осы тәрізді төртбұрышты ұстайтын сабы бар ағаш тақтаға түсірілген жазуы С.П.Толстов Топрақ-қала қаласын қазғанда табады, бірақ тілдері басқа болуы мүмкін.

Руна сиякты ескі жазулардың бір тобын Штеин Лоулан қаласын қазғанда табады. Бұл қала Лоб-Нор көлінің жағасында, қытайлардың ғұндарды өзіне бағындырып, оларды бақылау үшін әкімшілік қамалға айналдырған кезі (арғы заман мен бергі заманның бірінші ғасырлары). Лоулан қаласынан Штеин ағашқа, ұзын қағаз бетіне түсірген көп жазулар табады; олар белгісіз жатқан жергілікті тұрғындардың өз тілінде оннан солға қарай жазылып отырған, түрі арамей жазуына ұқсас. Бұл жазулармен қатар Қытай үкіметінің II-III ғасырлардағы әкімшілік құжаттары табылған. Штеиннің байқауынша, Хотан қаласынан бастап Лоуланға дейінгі өлкелер, Тарим бойындағы тұрғындар тегіс бір тіл үлгісімен сөйлеген.

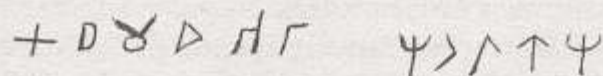
Лоб-Нордан шығып, Күншығысқа бет алып жүргенде, Штеин жөнекей бір діңді (мұнара) көріп, соның ішін қазып көреді. Одан қолма-қол жазу түсірген бір жіңішке ағаш қалақ табады. Жазу арамей (руна) жазуына ұқсас, бір жолмен жоғардан төмен қарай жазған бірінші ғасырдың белгісі. Түрі Талас өзені бойынан табылған руна жазуы бар ағаш қалаққа ұқсас.

Штеиннің анықтауынша, жазумен сызып толтырылған бұл ағаш қалақтар Түркістанның ескі дәуірінде байтақ эфиграфикалық дәстүр болғанын бірінші рет ашып сипаттайды.

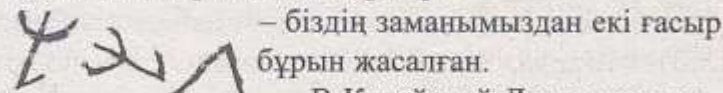
Түрікше руна жазуының ең ескі түрлерін А.Штеин, әсіресе, «Мың будда» (Тун Хуан) үңгірінен табады. Бұл көп тайпалардың мыңдаған жыл ішінде қоныс етіп, жерді қазып үй жасап, оның қабырғаларына әдемі сурет, топталған неше алуан тілде жазулар қалдырған «жер ұйық» – табынатын орын. «Мың будданың» үңгірінен табылған ең ғажайып нәрсе – жер астына

көміп шыққан кітаптардың шығуы, олардың ішінде түрік рунасымен жазылған кітаптар, Манихей дініне бағынатын түрікше, ойғырша жазулар. Солардың арасында ескі түрік тілінде жазылған руна жазулары да кездескен. Оның ең таңқаларлық бір ескі үзіндісі түрік рунасымен жазылған кішкене кітап, жазуы солтүстік елдерде қолданған руна әліппесіне өте ұқсас. Оны қазір «түрік рунасы» деп атайды. Бұл кітапша толығынан ескі қария сөздермен, айлатық – «ерік бітік», болжау, жору, бал ашу үлгілері жазумен толған. Түрік рунасын бірінші рет ашқан марқұм Томсен бұларды қарап шығып айтқаны, бұл «аса бір жарқын ойлар, әрі толық, әрі жақсы сақталған, тамсанып тұратын естелік, ескі түрік әдебиетінің бүгінге дейін сақталып жеткен түрі».

А.Штеин ашқан жазулардың кейбіреуін кейінірек Бойе мен Л.Дойель басып шығарды. Олардың түрі мына сиякты болып келеді:

Ноин-ұлы обасынан табылған көзе сауыттың аркасында осы тәрізді белгілер бар:

 – біздің заманымыздан екі ғасыр бұрын жасалған.

В Китайской Летописи говорится, что буквы письма тюрков походят на буквы народа ху, т.е. древнего названия гуннов.

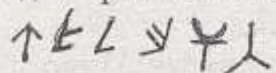
Будда дінін үгіттеуші Сон-Юньнің айтуынша, ғұндардың жазулары Тоба-Вэйдің жазуына ұқсас болған. Олар екеуі де Қытай жазуын керек қылмай өздерінің үкімет жазуы болған. Бұның бір тамаша жері, бұл екі ұлыстың екеуі де ерте заманнан «бітік» – жазу

мен сөзді қолданған. Бұл сөздің (бітік) түбірін бірінші рет ғылым жүзіне кіргізген ғалым К.Ширатори. Бұл сөз ескі заманнан келе жатқан сөз. Қазақтар, Алтай, Сібір елі тастаған ескі жазуларды «Самра бітік» (бітік) деп атайды. Ғұндар бұл сөзді Мадьяр еліне дейін таратқан.

Біз жоғарыда бір мысалда айтқан едік, ойды жазуға түсіретін қамыс құлақ қаламның ұшын Тоба-Вэй мен ғұндар «біте» деп, жазушы бітікшіні «біте-чин» деп атаған. «Бітік», «бітікші» сөздері Орхон жазуларында жиі кездесіп отырады.

Ғұн мен үйсіндерден қалған жазудың көбірек жолығатын жері Қазақстан өлкесі. Оларды ең алғаш ашып, ғылымға енуіне көп еңбек сіңірген белгілі ғалым Г.И.Спасский. XIX ғасырдың басында ол кісі Алтай мен Ертіс бойын, Орталық Қазақстанды жақсы зерттеп, оның архитектура, жазу үлгілеріне ерекше көңіл қояды. Алтай, Ертіс, Бұқтарма өзендерінің бойындағы руна жазуларын терең зерттеп, олардың арасынан Орхон жазуынан көп бұрын қия тасқа түсірілген ескі жазулар табады. Олар түрі Орхон жазуына ұқсап келсе де, бірақ одан ерекшелігі бар екені сезіліп тұрады. Мәселен:

 Ертіс бойында, Павлодар

төңірегіндегі Бабров обаларын (№3) қазғанда, оның ішінен аюдың сүйегіне қиып жасаған ең ескі жазулардың бір белгілері табылады. Осы сияқты ғұн дәуірінде түсірілген, не ескі түркі руна жазулары осы күнге дейін Бұқтарма, Күршім, Қалғұртты өзендерінің бойындағы қия тастарда жиі кездесіп отырады. Оның көбірек сақталған жері, әсіресе, Қалғұртты совхозының орталығына таяу жерде, қия тастың бетіне түсірілген әдемі жазулар. Бұл жазуды жақсы көретін кісілердің хабарлауынша, Қалғұрттының жазу түсірген

кейбір тастары құлап, жерде шашылып жатқаны көрінеді.

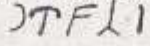
Бұл байтақ ескі руна жазуларын қазақтардан естіп білген академик В.В.Радлов жоғарғы Ертіс бойын Орхон жазуының ең алғаш шыққан орталығының бірі деп таныған.

Ғұн жазуының ең ескі түрінің бірі Байкал теңізінің төңірегінде бір обалардан табылған. Ол обаның жасалу түрі ішін ағаштан қалап шығарған; оның жасалуы арулау үлгісі Алтайдағы Пазырық, Қотанды, Шибе обаларынан аумады. Әрқайсы әр дәуірде салынса да, халықтың ғасырлар бойы сақталып келе жатқан тәртібі, халық салты ашық сақталған. Байкалдағы бір обаны қазғанда оның ішінен жиектері кемтірілген қола өрнегі табылады. Оның өзгешілігі, бетінде алты әріппен жазылған жазу өрнегі бар, түрі Орхон жазуына ұқсап келсе де, одан айырмасы ашық көрінеді. Бұл обаны зерттеген Ю.Талько-Грынцевичтің анықтауынша, обаның бұйымдары бірінші ғасырда жасалған. – Сондықтан, – дейді зерттеуші – «Қытай анналдарының көрсетуінше, бұл ерте кезде жасаған түрік тайпасы болу керек. Олар біздің заманымыздан үш ғасыр бұрын барлық ұлыстарын біріктіріп, байтақ мемлекет құрған ғұндар».

Демек, Орхон сияқты келетін ғұндардың ескі жазулары табылған жерлер Ноин-Ұла, Байкал төңірегі, Алтай, Ертіс, Орталық Қазақстан (Байқоңыр), Үлек, Жайық бойлары.

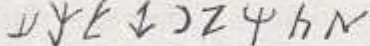
XIX ғасырдың орта кезінде Манғыстауды зерттеуге барған М.И.Иванин тағы да сол сияқты қатар тұрған бірнеше белгілерді суретке түсіріп алады. Оны ғылыми

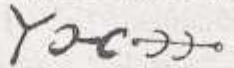
тұрғыда хабарлаған П.Савельев мынадай әріптерді мысалға келтіреді: . Осы формдас жазулар Елек өзенінің бойында, Оренбур облысына қарайтын Прохаров обасын қазғанда соның ішінен шыққан екі күміс табактың бетінен табылған. Жазуды зерттеуші ғалым П.К.Каковцев оны арамей жазуына ұқсас деп анықтаған.

Мұның бір аса тамсанатын жері, тағы сол тәрізді Орхон жазуынан көп бұрын тараған ескі жазудың бір түрі, тағы сол Елек өзенінің бас жағында, Орскі қаласынан тым алыс емес, бір өндіріс орнын қазғанда, жер астынан бұзылмай сақталған көзе сауыт шығады. Оның бетінде де жоғарыда көрсеткендей жазуы бар. Ғалымдар көріп, көзе сауыт біздің заманымыздан IV ғасыр (дұрысы III-IV ғғ.) бұрын болған деп көрсетеді. Оның ең тамашасы – сол кезде Қазақстан өлкесінде, Елек, Жайық бойында қолданған әліппе жазудың ізін қалдырған.

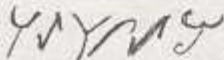
Осы тәрізді жазу Алматы қаласының түбінен, Есік өзені бойындағы сақ дәуіріндегі обаны қазғанда, оның ішінен табылған күміс табактың бетінен табылған. Жазудың түрі Алтайдан, Ертіс бойынан, Елек өзені бойынан табылған жазулармен бірдей.

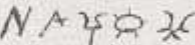

, ептеп Орхон жазуларына ұқсап келеді. Мұндай күміс ыдыстың не көзе сауыттың бетіне жазу түсіріп отыру сақ, ғұн, үйсін заманындағы шеберлердің аса әдеттенген бір ісі. Оны Қазақстан мен Қырғыз өлкесіндегі, Алтайдағы, Оңтүстік Сібірдегі обалар жарқын түрде суреттейді.

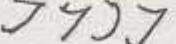
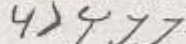
Таңба сияқты ескі жазу белгісі Орталық Қазақстан өлкесіндегі Манақа өзені бойындағы қия таста, не

Байқоңыр өзені жағасындағы жылтыр кара тасқа түсірілген. Оның түрі: Жазудың оң жағы сынып жерге түскен, бірақ қанша қарап ізі табылмады.

Осындай жазулардың Алтайдан, Абақан бойынан табылғандарын С.В.Киселев арамей жазуымен салыстырып, Оларды Орхон жазуының «прототип» деп анықтаған. Ғұн заманында балалар ойнайтын асықтың жонған бетіне түсірген таңба-жазулар Орхон жазуындағы әріптерге ұқсайды.

С.В.Киселевтің суреттеуінше, Орхон жазуынан көп бұрын шыққан, бұл сияқты жазу белгілері үйдің төбесіне жабатын көзе тақталарда сақталған. Оны Абақан қаласынан 8 километр жерде ғұн заманында жасалған Сарайдың түбін қазғанда табылған. Жазудың түрі: . Сарайдың ішінен аңызға айналған сәуегей бақсының суреті кездеседі. Ол оң қолында бөрінің басын түсірген жалау ұстап, сол қолында жылан ұстап тұрады. Сурет ғұн тұрмысын әдемі суреттейтін бейне.

Ғұн дәуірінде қолданған Орхон жазуына ұқсас жазулар қырғыз өлкесінде, Талас өзенінің бас жағынан көп табылған. Олардың ішінде, әсіресе, Талас бойынан табылған ағаш қалақтағы белгілер, әріптері, Баткен ауданы, Ақтөбе қаласын қазғанда табылған әріптер .

Осындай ағаш қалакқа, теріге жазып түсірген ескі жазуларды С.П.Толстов Топрақ қаланы қазғанда жолықтырған. Оның ішінде мынадай әріптер бар: болмаса: .

Ондай жазу белгілердің (бірінші ғасырға жататын) бірнеше тобын Қаратөбе мен Бестөбедегі ескі некропольдерден табады. Оның ішіндегі белгілер:

† X K 7 A I, қатарынан жазылғандары, болмаса:

У+УУУ, яки: У I A > 7 I A УУУ.

Мұндай жазулардың ең бай жері әсіресе, Талас өзенінің бойы. Талас қаласы біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын ғұндардың байтақ астанасы болып, жазуды осы арадан таратты. С.В.Киселевтің байқауынша да Жетісу өлкесін қоныстаған түркі тайпаларының руна жазулары Орхон жазуынан көп бұрын шыққан. Ол кісінің анықтауынша, «можно считать вполне установленным наличие в Семиречье рунической письменности и притом более орхонского типа, чем орхонская».

Из Сериречья «тюркоязычный алфавит широко распространился на восток» до Енисея.

Академик В.В.Радловтың баса қарауынша руна жазуының Күншығысқа тарауына зор әсер еткен әсіресе, жоғарғы Ертіс бойын қоныстаған тайпалар. Олар Жетісуда тәртіпке түскен руна жазуын Енисейде отырған қырғыздарға дейін таратты. Бұл мәдени істің тарауында үлес қосқан тайпалар қыпшақтар, басімелдер, қарлықтар, жағмауыттар (ягма).

Зерттеушілер руна жазуының алғашқы шығуы екі ортамен байланыстырады: біреуі Жетісу (Талас өзенінің бойы), екінші Енисей. С.Е.Малов осыны есіне ала отырып «Енисей жазуы V ғасырдан» деп болжаған. Бірақ Л.Р.Кызласов VII ғасырдан деп анықтайды.

Талас бойынан, Жетісудан, Сырдария бойынан табылған руна жазулары өте ерте замандікі. Яғни ғұндардың Талас қаласында, Сырдың аяқ шеніндегі қалаларда отырған дәуірінде жазылған нәрселер. Олар ғұн тәртібіне байланысты ағаш қалаққа, күйдірмеген кірпішке, мүсін тасқа қиып түсірілген жазулар. С.Е.Маловтың байқауынша, «бұл ағаш қалаққа қиып түсірген әріптер Орхон жазуымен салыстырып қарағанда бүтіндей басқа екені байқалады».

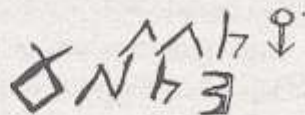
Руна жазуын қиып түсірген ағаш қалақтың табылған жері Талас өзенінің басы, Қырғыз өлкесі, ескі заманда күкірт не ашутас қазып алатын Ачикташ деп аталатын кен орнынан табылған. Жазудың мазмұны жол жүргенде, жұмыс істеп жүргенде сыйынып, жалбарынатын тілектің бір түрі. Бұл ағаш қалақтардың бір тобы бүгінде Қазақстанның Орталық мұражайында сақталып тұр. Олардың жазу үлгісі мына түрде:

Ескі руна жазуынан Алатау төңірегінде табылғаны, Кеген ауданы, Қарқара өзені жағасында биік тас мүсінге қиып түсірген «Ашинақаған» ғұндардың бір кемеңгер қарты, кейін түрік династиясын ұйымдастыруға ірге болады. Ашина ел басқарып отырғанда өзінің Сарайының қақпасына бөрінің басына арнап жасаған алтын туын іліп қоятын.

Мүсін тас түрік дәуіріндегі мүсін тастардан өзгешерек, өте биік, екі метрден артық. Ондай биік граниттен мүсін жасау бір ғана ғұн дәуірінде болған. Оның 4-5 метрлік ең тамаша түрлері, әсіресе, Атасу өзенінің

бойында не Қарқаралы тауларының ішінде кездеседі. Жазудың құрылысы:

Ғұн мен қаңлылардың дәуірінде қолданған руна жазуының бір түрі Сырдария бойында, ерте кезде күнелткен Артық ата қаласының түбінде бір күйдірмеген кірпіштің бетіне түсірілген. Бұл кез ғұндардың Сырдария бойында, Арал теңізі түбінде ұлы мәдениет жасап, «культурно-болотные городища» қалдырған кезі, Шижының Талас қаласын астана етіп, онда ұлы Сарай тұрғызған кезі (*жоғарыдан қара*).

Ғұндардың жазу үлгісі тек тарихи белгілерде ғана сақталып қалған жоқ. Ол Қытай анналдарында айқын түрде суреттеліп отырады. Олардың көрсетуінше, ғұн мен үйсіндердің, қаңлылардың бір тәртіпке түсірген әліппе жазулары, ресми жарлықтары болған. Ол жазуды олар саяси істе, рухани тіршілікте (ағаш қалақ), ыдыс-сауыттарда, құрбандық (табыну) істерінде пайдаланып отырған. Оның бірталайын біз жоғарыда мысалға келтірдік. Ол жазуды ескі Қытай анналдары Ху (Куу) елінің жазуы деп көрсетеді. Демек «Ху» (Куу) ғұндардың ескі аталары. Чжоушу (*глава 50*), Суйшу (*гл. 84*) айтылған: «түріктердің жазулары Ху (Куу) елінің жазуына ұқсас».

Біздің заманымыздан 105 жыл бұрын жазылған бір анналда ғұн жарлығы туралы былай делінген: «Владения, лежащие от Усуни далее на запад до Анвси (Бухара) были близки к Хуннам (гуннам). Если посланник от Хуннов проезжал с Шаньюевым (Ханским) ярлыком то

в каждом владении препровождали его по почте и не смели не давать съестных припасов».

Тағы сол анналда айтылған: «От давани (усуни, фергани) на западе до Анвси хотя говорят различными языками, но в обыкновениях весьма сходятствуют и в разговорах понимает друг-друга». По определению современных ученых «это были разные наречия тюркского языка».

Ғұндардың хаттары көбінесе қақтаған ағаш қалақшаға, не теріге жазатын болған (грамота на дщице, длиной 30 см.). Ең таңсық нәрсе – Қытай үкіметіне арнаған ресми хаттары. Ол хаттарда ғұнның ел басқаратын Тәңірлері өздерін ұлы бейнеде, жойқын алып түрде көрсетіп, «біз көк пен жерден туған, таққа күн мен ай әкеліп отырғызған ғұн Тәңірісі» деп көрсететін болған.

Біздің заманымыздан 192 жыл бұрын ғұнның атакты алып ері Бөде, көрші елге тыныштық бермейтін қанішер Қытай елін сөгіп, оларға жазған хатында былай деген: «Қынжылғыш алжыған кәрі патша, батпақтың арасында туып, жылқы мен сиырдың арасында өскен, талай рет жеріңе бардым, әуес еткенім сенің еліңді білу еді».

Одан бір жылдар өткеннен кейін (176 жылы б.з.б.) жазған хатында Күншығыс Күнбатыстағы тайпалар, Орта Азия, Каспий теңізіне дейінгі жер бізге бағынады. Жалғыз-ақ бір қиянат нәрсе – Қытайдың шекарада тұратын ұлықтары көрші елдің тынышын кетіріп, оларға тілін тигізеді. Бұл біздің татулық туралы жасасқан келісімге тура келмейді. Хуандиді татулыққа шақырып, Тәңірі құтлук деп қол қояды.

Енді бір хатында айтқан: «Егер екі жұрт татулыққа келіп жарасса – олардың елі де қуанышта болады, жігіті де, аты да тыныштық табады». Ең тамаша хаттың бірі біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын, Талас қаласындағы ордасында отырып көп тайпалар атынан жазған Шижиның хаты. Шижи Бөде сияқты атақты ердің бірі, Қытай еліне жирене қараумен аты шығып, оларға қарсылық көрсетіп, солардың әскерінің қолынан өледі. Қытай әскері біздің заманымыздан 36 жыл бұрын Талас қаласында Шижины өлтіріп, басын Боғда ханға тартады. Міне, осындай Қытай үкіметіне қарсылық көрсетіп жазған хаттар ғұн үкіметі құрығанға дейін көп болған. Олар Қытай мұрағатында сақталды ма, не жоғалып кетті ме, оны ешбір ғалым атамайды.

В.В.Бартольдтың зерттеуінше, Иранның теріскей өлкесінде тұратын түрік әскерлері, олардың Сахарада тұратын адамдары араб алфавитінен гөрі өздеріне ертеден дәстүр болған ойғыр жазуын ерекше жақсы көрген. Ескі тайпалардың орда құруынан бастап, баксы, бітікші, абыз дәстүрі бергі қазақ ұлысына дейін келіп жетті. Орыс ханнан бастап (XIV ғ.), бергі XVIII ғасырдағы Әбілхайыр ханға дейін әрбір қазақ ұлысын басқарған хандардың бітікші-абыздары болған. Оны Бұрындықтың Бұхараға жазған хаттарынан, Тәуекелдің Россия патшасы Федор Ивановқа жазған ұлы хатынан, Тәуке ханның 1694 жылы достық туралы Петр біріншіге жазған дәстүрлі хатынан (*Казахско-русские отношения XVI-XVIII вв., с.14, абыз Тәуекел-Мамет*), Қайыпханның 1718 жылы ұлы Петрға жазуынан (*сонда, 28 б.*), Әбілхайырдың Россияны дос көріп, ұлы Петрға хат жазғаны (*28-б.*), Әбілхайыр ханның Россияға қосылуы туралы Анна Иоаннаға

жазған ашық хаты (*1730, с.36, рис.1, Қазақ тексті*), Әбілхайыр ханның Қазақ өлкесінде қала салу туралы патша үкіметінен көмек сұрауы (*1734 ж., 121-122б.*), Ұлы жүз Қодар бидің, Төле бидің, Сатай батырдың, Қангелді батырдың 1733 жылы Анна Иоаннаға жазып, бізді көмегіңізге ал деп өтінуі (*с.102, рис.2, Қазақ халқының тексті*). Орта жүзде ең атақты абыз Түмен бітікші. Ол көбінесе Жәнібек пен Шақшақ Бөгенбай бидің қызметінде болған (*1747ж., 351, 355-б.*). Жалпы айтқанда, абыз (бітікші) жазуды жүйрік білетін, оқымысты кісі (*733- б.*). Сондай абыз Ұлы жүз Төле биде (*484-485-б.*), Абылайда, Әбілмәмбетте, Әбілпейісте де аз болмаған. Ол үшін Абылайдың Екатерина II патшалыққа отырғанда оны ардақтап, өздерінің досы екенін сипаттауы, қазақ әдебиетімен әдемі жазылған (*1762ж., 645-644-б., рис.7, Қазақ тексті*). Сондай бір жүйрік хатты Абылай 1764 жылы Орынбордың генерал-губернаторы И.Реинсдорпка жазады (*693-692-б., рис.8, Қазақ тексті*). Қазақша ең әдемі жазылған хаттың бірі – Найман елін басқаратын Әбілпейіс Әбілмәмбет ұлының хаты (*1762ж., 636-б., рис.6, Қазақ тексті*). Онда Күншығыс Қазақстанда, әсіресе, Семейде, Аягөзде сауда ісін күшейтіп, халықтың мұқтаждық ісін жоғары көтеруді сұраған. Мұндай қазақ білгіштерінің ойымен айтылған әдемі сөздер мұрағатта орасан көп. Оның кейбір нұсқаларын И.Н.Березин хрестоматиясына кіргізген (*Құлан-Қыпшақ Құлатай елінің билерінің хаты. Хрестом.1-2об., 8-8об., 1825; Солтыбай төренің генерал-губернаторға жазған хаты, 1814ж., с. 54; Қамбар сұлтанның патшаға жазған хаты, с. 56; Найман басшыларының Омбыға жазған хаты, с. 57-58*).

Қазақ шежіресінің көрсетуінше, XVI-XVII ғасырдағы ұлы бітікшілердің ең атақтысының бірі Мәстек абыз, Аққозының баласы Сапақ абыз, екеуі де Сүйіндіктен, Сапақ үлкен бақсы, екі тұлымын белінен салбыратып, тау-тасты кезіп, тасқа жазу түсіріп жүрген. Жаяу жүруге ешуақытта шаршамайды, ат пен түйенің жүгіруінен қалыспай боздатып отыратын болған. Сондай атақты бітікшілер Алтайда, Ертіс бойында қоныстайтын Қыпшақ, бәсентиин, Найман, Керей, Уақ (Үнгіт) ортасында көп болған, олардың ішінен ел аузында сақталып қалғандары бәсентиин Өтеміс абыз, Танаш абыз, Мұрат Баубек абыз, уақтардың көп абыздары (*Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы жазулары. Ғылым Академиясының кітапханасы, 98, 99, 105-б.*).

Бұл бітік жазуды, абыз болуды қазақ халқына мирас етіп қалдырған тарихи тайпалар жоғарыда көрсеткен қыпшақтар, қаңлылар, оғыздар, қарлықтар, наймандар, керейлер, оңгіттер (уақ), жағмауттар (яғма, болмаса Жетісудың бура-наймандары), шектілер, барлығы кейін қазақ ұлысына кірген тайпалар. Монғол дәуірінен бұрын бұлардың әрқайсысы өз алдына әкімшілік құрып, орда жасап, қарым-қатынасқа ілгеріде Орхон жазуын пайдаланып, кейін не ойғыр, не араб жазуын дәстүр еткен елдер. Әлішер Навоидің бақылауынша, бітікті әдемі жазған бақсылар, әсіресе наймандар, жалайырлар, керейлер, қоңыраттар ортасында көп болған. Солардың бірі – Сақи бақсы. Ол өзі әрі ақын, әрі қол өнеріне шебер, түрікше, парсыша жақсы жаза білген. Әскерде алып ердің бірі. Кейде кедейлікке түсіп, адамнан безіп, дала кезіп жүрді. Жырында айтқаны:

*Мойныма жаға қылып қарға тақтым,
Түсіп қалмай жүрудің ойын таптым.
(Алишер Навои. Шығарма, Т. IX, 130-б.)*

Ондай атақты бітікшілер Жетісуды, Талас қаласын мекендеген қарлықтар, жағмауттар (яғма), шектілер ортасында аз болмаған (*Th. Hyde, Verterum, presarim et parthorum religion historiae. Oxforol, 1760, c. 281-281*). VIII ғасырда Шу қаласын мекендеген қарлықтардың елге білім тарататын ұстаз бітікшісін Әли Шашақ деп атаған (*Abdulla bin Ahmed al-Maqdisi (XIII ғ.). Дамаск, 1961ж., c. 155*).

Бір өзгеше құжат, осы XX ғасырдың бас кезінде Талас өзені бойынан Мани (Манихей) әсерімен жазылған бір кітаптың мазмұны табылған. Оны жазуға түсірген Жетісу тайпаларының бітікшісі Ағ-Дөкей деген кісі. Кітапта кездесетін сөздер «Арғу Талас», «Шегіл (Шекті) қаласында тұратын алтын арғу Қаша, Шу бойындағы Жаға-Кент, Орда-Кент қалалары», «Орда шегіл қаласының бастығы Тәңірі», «Ұлұғ түріктердің ханы Шегіл-Арслан Елтеріс» (*W.Radloff, Alt-Turkische studien. Изв. Акад. Наук, т. VI, 1912ж., №12, c. 763-778*). Жетісу бақсыларының (бітікші) сүйген ісі тасқа, ағашқа, сүйекке, теріге, киізге (киіз кітап) жазу түсіріп отыруды өзгеше әдет қылған. Жетісу, Тарбағатай, Алтай тауларының ортасында Сары бақсы, Сыншы бақсы, Шашты бақсы, Қызыл бақсы (*A.V.Gabain. Turkische Turfanmexte, X, 10, 18, 177, 455*).

Ойғыр жазуын көп заманнан қолданған елдің бірі қыпшақ пен қаңлылар. Оның жарқын дәлелі, әсіресе, Орталық Қазақстанның ескі күмбездері Жұбан-Анада (IX ғ.), Ботығай кешенінде (Нұра өзені) аса көркем

түрде кездесіп отырады. Бытығай (Ботағай) кесенесін бірінші рет (1830 ж.) суретке түсірген А.Шахматов. Ол кезде кесене бұзылмай, тарихи архитектурасын жақсы сақтап тұрған кезі. Оның ішкі үш қабырғасының жоғарғы биігіне жуан ағаш салдаулардан екі қатар фриз (додеге) қадап, оның бетін қыпшақ тілімен жазылған ойғыр алфавитімен толтырған. Бұл өте үлкен, арнаулы жазу. Бірақ, А.Шахматов дұрыс жазуын түсіре білмегендіктен ешкім оқып шығара алмай келеді.

Қыпшақтардан ойғырша, арабша жазатын бітікші абызды Көкем бақсы деп атаған. Оның аты 1299 жылы жазылған Византия тарихында кездеседі (*Togan, Kipiz, 332*). Енді бірі – Көсе бақсы, арабша әдемі жазушы, қобызын арқасына салып, XIII ғасырдың ішінде Мысырға елші болып барып жүрді. Ондай Мысырға барған қобыздарды ол жердің суретшілері қағазға да түсіріп отырды (Эйхгорн).

Қыпшақтардың араб әрпімен жазатын атакты жырауы – Барақ бақсы. Тақтағу хан кезінде ол Тәбризде отырған Фазан ханға елші болып барып, Рашидеддиннің шежіре жазуына үлкен көмек көрсетті.

Дешті Қыпшақта жасаған жыраулардың ең құдіреттісі – Сары-Салтық, бақсылардың атасының бірі, асқан абы, білетін кісі. Халық оны Сары бақсы, Сары абыз, Сыншы бақсы, Шашты бақсы деп атаған. Мүмкін ол эпикалық жырда аңыз етіп айтылатын «Баба түкті Шашты абыздың» өзі болу керек. Баба түктінің ордасы Қаратаудың теріскейінде «Баба Ата», «Баба Түкті» деген атпен осы күнге дейін сақталған. Махмұд Қашғаридың картасында бұл жерлер қыпшақтардың қыстап отыратын орыны.

Бақсылардың бір ерекшелігі – олар бар өмірінде исламға қарсы болып отырған. Сондай жойқын күрес, әсіресе, XIV ғасырдың 20-30 жылдары. Бұл жылдары исламды таратушы Шағатай ұлысының ханы Тармашыринге қарсы шығып, оны өлтірумен бітеді. Қыпшақ даласын күшпен исламға кіргізуді ойлаған Өзбек ханға бақсылар бастаған халық соғыс ашып, Өзбек хан оларды тегісімен қырады, бір бақсы тірі қалмайды. Өзбек хан Сырдарияның төменгі жағасына Қорқыт кесенесі тұрған жерге құлпытас тұрғызып, онда жазған: «Қорқытқа еріп исламға қарсы болмандар».

Ойғыр жазуын өзіне дәстүр қылған елдер наймандар, керейлер, өңгіт-уақтар, меркіттер, барлығы ерте кезден Қазақ ұлысының тайпалары. Елді орхон ойғыр жазуына үйретуде бұлардың үлесі зор еді. Өңгіт-уақтардың меркіт тайпаларының ғажайып ерлік жыры «Ер Көкше», «Ер Қосай», Керей «Қамбар» жыры осы күнге дейін халық аузында сақталған.

Рашидеддиннің билердің айтуынан жазуынша, найман мен керейлер тарихи заманда саудагерлер, миссионер арқылы несториан (Айса) дінін дәстүр етіп, солар арқылы олардың Армениядағы, Сириядағы дін басқармасымен хат жазысып отырады (*Rashideddin, Сборн. Lemonuceй, I, ч. 1, с. 127; G. Oppert, Derpresbytor Johannes in sage und geschichte. Berlin, 1864, s.89*). Несториан болған керейт жазуларын көп зерттеген француз ғалымдары (*Jaint-Martin, Memories, II, p.280*).

Несториан дінін қолданатын керей мен найманның қыздары тегіс Шыңғыс ханның балаларына шығып, олардың рухани тіршілігіне үлкен әсер еткен. Соның ішінде, әсіресе, Оқтайдың әйелі Торқын-Хатун мен Толының әйелі Сұртоқты-бикем. Бұл Сұртоқты Керей

Он ханның немересі, ықпалы күшті болған. Ол өзінен туған төрт баласы – Мөңке, Күблай, Алауке (Хулағу), Арық-Бұқа білімге тойғызған (*Марко Поло, с. 243; Рашидеддин, I, кн. 2, стр. 72*).

Осындай жағдай наймандар мен керейлер ортасында ерте кезден дағдылы іс болғандықтан бітікші абыздары да аз болмаған. Керей Он ханның ұлы бітікшілері Құтты-Бұқа барлық керей елін жазуға үйретеді (*Рашидеддин, т. I, г.1, 128*). Шыңғыс хан үкіметін құрған соң, оның ең сенімді бітікші (абыздары) бір ғана керей мен найманнан, не өңгіт (уақтар) болады. Оның ерекше сенген бітікшісі Керей Абушқа (Абуша) абыз (*Рашидеддин, I, 1, 134*). Оқтай ханның ұлы бітікшісі Керей Қарыдай (Кәрітай). В.В.Бартольд, т. I, 534; (*E. Blochet, introduction a l'histoire des Mongals Rashid ed-din, p. 42*). Мөңке ханның ұлы бітікшісі Керей ұлысынан болғай, ол Мөңке ханның балаларын ойғыр жазуына үйретеді (*D. Ohsson, histoire des Mongols, t. II, p. 260*). Екіншісі хатшысы жалайыр Бала бітікші Хұлағу ханның бас секретары Керей Мұқыр бітікші, Көке-Баяут. Мұқыр шеберлікті де жақсы білген. Ол Қалаукеге (Хулағу) алтыннан, күмістен ақша жасап берген. Сол кездегі тіл бойынша ол ақшаны (монета) «бәліш» деп атаған (*Рашидеддин, I, 134, 177*).

Ең ескі жазу «Шыңғыс ханның нақыл сөздері» «алтын дәптер» не «білік» деп атаған (*Рашидеддин, т. I, кн. 2, с. 259-265*). Ол жазу Оқтайдың ордасында сақталып тұрған. Ол кездегі бірінші Орда осы күнгі Алакөлдін жағасында «Ала-Қамақ Сарайда» деп аталған, Жоңғар Алатауының түбіндегі ескі қала. Ондағы алғашқы құрылтайға Баты да барып жүрген, кейін Плапо Карини, Темір де барып тоқтаған. XV

ғасырдың шежіресі «Мүйіз ал-ансаб» кітабының көрсетуі бойынша, Оқтай хан «алтын дәптерді» бір ғана үңгіт (уақ) бітікшісіне тапсырып қояды. Атақты билер, әскер басылар, ел басқаратын сұлтандар болмаса, оны басқа кісіге оқытпайды. Монғол дәуірінде қазақ тайпаларынан түрікше құжат жазатын тайпалар – қыпшақтар, арғындар (Марко Поло), жалайырлар, қаңлылар, (Қадырғали Жалаири), коңыраттар, кетелер. Олардың дәстүрі кейінгі қазақ заманына ауысады.

Көп ғалымдардың анықтауынша, монғолдардың мәдениет өркендеуіне зор әсер еткен, әсіресе, найман мен керейлер. Олар көп заманнан бері үкімет жасап, саяси, мәдени, тұрмыс жұмысына ойғыр алфавитін молырақ пайдаланған жұрт болған соң, оны көрші елдерге де таратып отырды. Шыңғыс хан оның аталары осы, екі елмен XII ғасырдан араласу арқылы ойғыр алфавитін монғолдарға басқа тайпаларға да тарата бастайды. Найман мен керейлердің ортасында көп жыл бірге жасасып, қарым-қатынаста болғандықтан, олардың ортасында бітік жазу, қағазға басатын «Мөр» бар екенін көріп таңқалады.

Найман хандарының жазған бітіктерін, қағазға түсіретін мөрін сақтап жүрген атақты бітікші (абыз) «Тау Тоң» деген кісі. Наймандар жеңілген соң, қария абыз Шыңғыс ханның ордасына келіп, оның балаларын ойғыр жазуына үйретеді (*Abel-Bemusat, Nouveaux. Melanges Asiatiques, t. I-II, Paris, 1829; P. Pelliat, Nates Jur le "Turkestan", pp. 33-35; В.В. Бартольд, Соч. т. V, 620*).

Ергене-Көң ойпатынан тарап шыққан қияттардың бір ұлы жырауы – Есей-Бұқа, қыпшақ пен наймандардың атақты ойшысы, ақыл иесі, ұлысқа тәрбие беретін,

өзі ғалым, өзі ұстаз, өзі жырау. Шыңғыстың ордасына келіп кеңес береді, кейін Өктай заманына дейін жасайды. Туып-өскен жері Алакөлдің маңы, Ертістің бойы. XIII ғасырдың 30-жылдары әбден қартайып, жиылысқа күймеге отырып барып жүрді (*Raшиdedдин, т. I, кн. 1, с. 158*).

Керей мен наймандар түркі тілінде сөйлеген бір туысқан елдер. Кейін олар Қазақ пен Өзбек ұлысына қосылды. Олардың шығу тегі түрік тілінде сөйлеген өңгіттермен бірдей (*Raшиdedдин, I, кн. 2, с. 190*). Өңгіттер қазақтың «Уак» деп аталатын Орта жүздің бір тайпасы. Өңгіт руы осы арада әлі сақталып келеді. Олардың тарихи заманнан тұратын жері Ертістің жағасы, бүгінде Семейтау, Бесқарағай өлкесі. Өздерінің шежіресі бойынша – Ер Көкше, Ер Қосай ұрпағымыз деп санайды. Керей, Меркіт, осы өңгіттермен аталас.

Найман мен керейлердің түрік тілінде сөйлеген тайпалар екенін XIX ғасырда жазып кеткен ғалымдар Н.А.Аристов (*Заметки, с. 303*), Ю.Клапрот (*J. Klapproth, Tableaux historiques de l'Asie. Paris, 1826*), Ховорос (*H.N.Howorth, History of the Mongol*). XX ғасырдағы атакты ғалымдардан найман мен керейлердің түркі тайпасы екенін айқын шешкен ғалымдар Мураяма (*S.Murayama, Sind die Naiman turken oder Mongolen. Central Asiatic journal, vol. IV. 1968, p. 3*), Чехословак ғалымы П.Поуха (*P.Poucha, Die geschichte der Mongolen. Praha, 1956, s. 56-60*), қазақ ғалымы Сәрсен Аманжолов (*Вопросы, стр. 58*), А.Инан (*A.Inan, Naiman meselesi. "Turk tarih Kurumu Belleteni, cilt 96, 1960, s. 539-545*), совет ғалымдарынан Л.Л.Викторова (*К вопросу о найманах. «Ученые записки ЛГУ», 1961, №305, с., 137-155*).

Осы ғалымдардың жаңадан табылған тас жазуларға сүйеніп зерттеуі бойынша, несториан (Айса) үлгісіне кірген наймандар, керейттер, онгіттер, меркіттер бір ғана түрік тілімен жазатын болған (*K.Enoki. The Nestorian christianism in China. – L'Oriente cristiano nella Storia della Civiltà, Rota, 1964, p. 46-48*).

Ең таңсық нәрсе – Алтай мен Монғол жерінен табылған өңгіттер мен керейлердің жазулары (*Enoki, 46-48*). Көп табылған, әсіресе, өңгіттердің тас жазулары. Олар ерте дәуірде құлыптасқа киып түсірген түрік сөзі, тілі қыпшақ тілімен бірдей. Орысша жазуында айтылған: «Изучение языка несторианских Онгутских эпитафии показывают, что они относятся к языкам Кипчакской группы» (*S.Murayama, Über die nestoriani jchen grabnichriften in der inner Mongolei in Sud – China. – L'Oriente Cristiano nella Storia della civiltà. Roma, 1964, pp. 77-80*).

Осы тәрізді Несториан болған найман, керей, өңгіттердің түрік тілімен жазғандары Гоби шөліне таяу тұратын «Қара-Хото» қаласын қазғанда табылған. Оны қазушы отанымыздың ғалымы П.К.Козлов (*Монголия и Амдо и Мертвый город Хара-хото. М. 1947*).

Бұл қаланы салдырған керей мен өңгіт-уактардың басшылары, Гоби шөлінде, Оңтүстік бағысында, Езін-Чол өзенінің төменгі арнасында, оң жағында тұрады. Бұл қаланы қазғанда оның ортасынан Несториан үлгісімен салынған табынатын мұнаралар, діңгектердің қабырғасы, олардың ішінен сирия, түрікше жазылған көп жазулар шыққан (*Пигулевская Н.В. Сирийские и Сиро-тюркские фрагменты из Хара-Хото и Турфана. «Советское востоковедение», I, 1940, с., 213-234*). Ғалымдардың зерттеуінше, Қара-Хото қаласынан

табылған керей-өңгіттердің жазуы Жетісудан табылған Сирия-түрік жазуларымен бірдей. Демек, Несториан үлгісіне әдеттенген тайпалар Сирия мен Армян елінен келген үгіт таратушылардың ықпалында болғаны көрінеді (*Рашидеддин, I, кн. I, с. 132*).

Марко Полоның жазуынша, бұл несториан дініне кірген наймандар, керейлер, өңгіттер (уак) әрі көшіп мал өсіріп, әрі суармалы егін салып, қыс айларында белгілі қыстауларда, не қалаларда тұратын ел болған. Монғолдардан бұрын керейт елін басқарған Орталық Азиядағы ең ұлы кісі – Керей Он хан, шын аты Тұғұрұл, Маркөздің немересі (*Рашидеддин, I, I, 27*). Керейлердің қыстаулары Алтай мен Қаңғай тауының ішінде болған. Олардың ішіндегі ең атақтылары Өрен-Қорық, Төс, Құласын, Өтегей, Құба-кия (*Рашидеддин, I, кн. I, с. 127*). Наймандардың қыстаулары Ертістің бас жағында, Алтайда, Шыңғыстауда, Қара-Қорымда (*Рашидеддин I, I, с. 136, 137*).

Он ханның орталық қаласы Исақ – Монғол Алтайында тұрған. Найманның әскері Он ханды осы орталық қаланың түбінде, Некен-Усун деген қыстақта атып өлтіреді (*Рашидеддин, I, кн. I, с. 132, 133*). Екінші қалалары Язен, Юймын, Қара-Хото (*Марко Поло, Минаев аудармасы, 272*). Керей, наймандармен көрші тұрған өңгіттердің бірнеше қалалары болған. Орталық бір қаласы Өңгу-Қапқа, қытай жақ шетінде болған. Онда тұрған тайпалар Он ханға бағынатын өңгіттер (Уак), қоңыраттар (*Марко Поло, 94, 278; Рашидеддин, I, кн. I, с. 161, ун, Онгу*). Екінші бір орталық қаласы Теңдік. Марко Полоның баяндауынша, «Тендук город в славной равнине, стан Ван-Хана (Тугурула). Сошлись на той равнине Тендук две величайшие рати. У потомков

попа Ивана (Ван-Хана) много городов и замков. Главный город называется Тендук. Там живут мусульмане идолопоклонники и христиане-несторты. Среди них потомки попа Ивана (керейтского Ван-Хана).

Тайпалардан тұратын арғындар (аргон), өңгіттер (уактар), керейлер, наймандар, ойғырлар. Арғындар ұстамды, ақылды екі тайпадан құралған. Поп Иван осыларды басқарған, басқа көрші мемлекеттерді өзіне бағындырған. Оның ұрпағынан қалғаны Жор (георгий) осы Тендук қаласында тұрады. (*Марко Поло. Перевод Минаева, 86, 94-95, 278*). Рашидеддин бұл қаланы өңгіттердің еліндегі «Кендук» деген қыстақтың аты деп жазған (*I, кн. I, 141*). Түріне қарағанда Тендук (Түндук) Ертіске таяу тұрған қаланың аты болған. Керей мен өңгіттердің (уак) жеріндегі үлкен қаланың бірі Махмұд Қашқари көрсеткен «Хатун сыны». Махмұд оны картасына кіргізіп Гоби даласында көрсеткен. Несториан әдетіне кірген тайпалардың көп тұрған қаласының бірі – Езен, үлкен әкімшілік, сауда орны болған. Оның қирап жатқан үйіндісі Гоби өлкесінде, Езен өзенінің сол жақ жағасында осы күнге дейін сақталған (*Марко Поло, 84*). XIX ғасырдың соңында қирап қалғаны біздің ғалымдар тексеріп, көп жаңалықтар жазып алған (*Г.Е.Грум-Гржимайло. Описание путешествия в западный Китай, т. II, Спб. 1899, 62*).

Гоби даласындағы үшінші үлкен сауда қаласы – Қара-Хото, Езен өзенінің төменгі оң жақ жағасында Несториан (тарса) үлгісімен жасаған, керейттер, өңгіттер, наймандар, ойғырлар, таңғұттар отырған. Онда тарса (несториан) дініне табынатын көп аббаттар, мектептер, көп үйлер болған (*Марко Поло, преданне о церкви Иоанна Крестителя (Он хана). Перев. И.П.Минаева, 1956*,

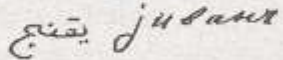

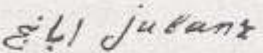
с. 69; Изд. Юла, I, 183-186). Бұл қалалардың өзгешелігі, ерте дәуірде қолданған орхон, ойғыр, сирия жазулары кездескен, Шеркеу-аббаттардан қағазға, жібекке жазылған «тарса» (икон) жазулар шыққан. Оларды түркі мен сирия тілінде жазған керейттер, өңгіттер, наймандар, ойғырлар (*Пигулевская Н.В. .... Лесеченко, Е.И. Шафрановская Т.К. Мертвый город Хара-Хото, М. 1968*).

Оңтүстік Алтайда сақталған наймандардың монғол дәуірінде қирап қалған қаласының аты «Ақбалық» («*Город красивее и больше других – Акбалук*»). Марко Поло, стр. 291). Қара-Қорум астанасында ел басқаратын хандар, сұлтандар, бектер осы оңтүстік Алтай іргесіне келіп аң аулайтын жердің (қорық) шеті (*Марко Поло, 291*).

Наймандардың қирап қалған қаласының бірі – «Шамбалық» (Чамбалық), Шам өзені бойында, Ертіске таяу жерде тұрған. Онда тұрған тайпалар найман, меркіт, өңгіт (*Бартольд, I, 272; Pelliot, Notes sur la "Turkestan", 22*). Жоңғар Алатауына жақын жерде тұрған қаласы Кіші Талас (Махмұд Қашқаридің картасында Кемі-Талас), Марко Полода Жинчин-Талас (Чинчин-Талас), Шинжин-қала (272). Наймандардың қирап қалған ордасы, әкімшілік сауда орны «Найман-Сүме» – Монғолия жеріндегі бір үлкен қала (*Марко Поло, 24, А.М.Позднеев. Монголия и монголы, II, 30*). Жоңғар Алатауының төңірегінде Несториан ықпалымен салынған қаласын «Тарса-Кент» деп атаған. Ондай екінші «Тарса-Кенттің» қалдығы «Тарс-Төбе» атында Созақ қаласына таяу жерде, Қаратаудың теріскейінде сақталған. Алакөлге таяу жерде тұрған наймандардың бір қаласы «Қыялық» (*Рашидеддин, Жами ат-таварих*).

Критический текст. А.А.Ализаде, т. II, ч. I. М. 1980, 1-11, 22-24). Тарихтың көрсетуінше, XII ғасырға дейін найман, қаңлы, қыпшақ, арғын, қарлық аралас тұрған. Олардың мекендеген жері Ұлы Алтай, Ертіс бойы, Қара Ертіс, Көк Ертіс, Алакөл, Тарбағатай, Әміл, Кіші-Талас.

Қыпшақ қалаларынан тарихта аты жақсы сақталғаны, әрі ең ескі түрі, Жұбаныш қаласы. Махмұд Қашқаридің жазуында картасында , Қазақ шежіресінде Жұбан-Ана, Рашидеддиннің жазуында

 (I, 1, 80). Бірақ комментаторлардың «Инанч», «jafeng» деп жазулары дұрыстыққа келмейді. Жұбан-Ананың VIII ғасырда күйдірген кірпіштен тұрғызған кесенесі Жаңа Арка ауданында, Сарысу өзенінің оң жағасында тұр. XIX ғасырда оны Шоқан Уәлиханов зерттеген (*Собр. Соч. т. III, 232-233*).

Махмұд Қашқаридің баяндауынша, Жетісудағы көп қалаларды, қырда тұрған Жұбанч (Jubang) қаласын тұрғызған Тоң-Алып (Афрасиабтың) қызы Қаз, ұлы Барысқан, Ыссық көлдің жағасында тұрғызған қаланың атын өз атымен Барысқан деген. Ол Махмұдтың әкесінің өзінің туған қаласы (*МК, III, 424, Ташкент*). Балқаш көлінің ол кездегі аты «Қаз суы», Афрасиабтың қызы Қаздың маңайына аң аулап баратын жері. Іле өзені мен Жұбанч Сахарасының арасында тұрған қаланың аты Екі-Өгіз (*МК, I, 91*). Оны XIII ғасырдың саяхатшысы Рубрук Эквиус деп атаған. Махмұд Қашқари мен кейін Рашидеддин жазатын Jubang (Жұбанч) қаласы Балқаш көлінің теріскейінде тұрған. Оның аты да ту

баста «Қаз» деп аталған. (МК, III, Ташкент, 163, 165). Қазақ шежіресі бойынша Жұбан-Ана қаласы деп осыны айтады. Бұл жойқын қалдығын бірінші рет зерттеген А.И.Шренктің экспедициясы, соның қарамағында болған геозедист Нифантьев. Оның айтуынша, бұл қаланың қирап жатқан орны Сарысудың оңтүстігінде, Мойынты өзенінен 25 шақырым Күнбатысына қарай, Егіндібұлақ деген сайда тұрады. Бұл жердегі тамаша нәрсе – күйдірмеген кірпіштен жасалған «огромный Курган, укрепление с многочисленными боиницами. Построен для отвращения нападения врага» (Архив Акад. Наук СССР, ф. 317, ап. 1, №48, Нифантьев. Типогр. Описание Южной части Киргизской степи, 1843 г.).

Қыпшақ, қаңлы қалаларынан Орталық Қазақстанда болған атақты қаласының бірі – Қара-Қорум, Торғай өзенінің аяқ арнасында болған. Оны жақсылап жазған Жувейни, Рашидеддин (I, 1, 80-81), Шарафеддин Иазди (Ташкент, 1972, 17 б., 18а). 1216 жылы монғолдардан қашқан Ертістің меркіттері (Керейт ұлысынан), осы Қаракорум қаласына келіп тығылып, монғол әскері оларды (Қайдаул өзенінің бойында) тегісімен қырып бітіреді (Джувейни, изд. Казвини, II, 102; Бартольд, I, 435-436). Жувейнидің баяндауынша, Жошы Отырар қаласын өзіне қаратқан соң, Торғайдағы Қаракүм астанасына барып демалады (Бартольд, I, 482). Демек, Бұланты, Байқоңыр өзені бойындағы кітап тұрған суреттерді, жазуларды, таңбаларды түсірген осы Қаракорум даласында тұрған бітікші, абыздар екені сөзсіз.

Орталық Қазақстанда жасаған қыпшақ қалаларынан Рашидеддиннің көп айтатыны Қыр-Қала (Рашидед-

дин, Критический текст. А.А.Ализаде, II, 1, 135), Түргү-Балық (تورغو باليق, 147, 202),
К о ш к і

(کوه ديبكى شاه چاربه, 147). Қыпшақ қалаларын тобымен әдемілеп жазатын, әсіресе, Шарафеддин Иазди. Онда айтылған қалалар Алашаһір

(توغوليك), Тогулық (توغوليك), Қара-Шаһір (425 б), Мау-Балық (57а), Аязлық (421б., 425), Төре-Құрған (243 а), Керейт-Қала (60 а), Сұр-Қала (307 а), Қарачық (157 а, 210 а), Қарасман (Қараспан), Орда-Базар (396 а). Махмұд Қашғаридің мысалға келтіруі бойынша, Қаратаудың теріскейінде тұрған қыпшақтың үлкен сауда қаласы Кенжек-Сеңгір деп аталған (МК, I, 444), оларды енді бір қаласының атын Хордарбех (قوردرت) деп атаған. Ол осы күнге дейін сақталып келген (قوردرت) екеніне сөз жоқ. Осы арадан Ертістің (قوردرت) орта кезінде тұрған қыпшақтың астана қаласына дейін 80 күн жүріп барады (Бартольд, V, 549).

Демек, осы айтқан қалалардың барлығы шаруашылықпен, мәдениетпен, жазу үлгісімен тығыз байланысып отырған. Бірақ, оларда сақталып жатқан мәдениет, шаруа, өнер ісі әлі зерттелмей босқа жатыр. Монғолияда сондай қалаларды, құлпытасты зерттеген монғол ғалымдары қанша жазулар тапты. Монғолиядағы ескі қалаларды зерттеп, қанша құлпытасты алдынан өткізген ғалымдар қандай жаңалық ашты, тарихи заманда монғолдармен көрші отырған наймандардан, кейрейлерден, өңгіттерден (уақ) қалған мұраларды тауып,

оларды түркі тілінде жазған орхон, ойғыр жазуларын тауып, ғылымға көп жаңалық келтірді (*Enoki, 46-48*). Бұған көп үлес қосып келе жатқан монғол ғалымдары. Олардың зерттеуінше, ең ғажайып нәрсе керейт пен өңгіттердің түрік тілінде сөйлеген тастағы сөздерін жарыққа шығару (*S. Murayama, Uber die nestorianischen grabinschriften in der inner Mongolei in Sud - China, - L'Oriente, Roma, 1964, pp 77-80*).

С.Е.Маловтың зерттеуінше, Енесей мен Тува жерінде тұрған құлпытастардың таңбалары ескі үйсіндікі (Үш әліп ≡), Қаңлынікі (ай таңба 𐰽), өңгіт-керейт елінің таңбалары (крес ✱).

Ең тамаша жазудың бірі, Енесей өзеніне құятын Уюк-Тарлақ өзенінде тұрған құлпытастағы Орхон жазуы. Сөз өлеңмен айтқан жоқтау түрінде жазылған:

- Сіз еліме, Күнге-айыма, ұланыма, бүдүнума,
- Сізден алтмыш ја шымда адырылтым.
- Атым Елтуған тутук бән, елімка елчісі ертым,
- Алты бағ бүдунка бек ертым.

(С.Е.Малов, *Енесейская письменность, стр. 11*).

С.Е.Маловтың бақылауынша, бұл Уюк-Тарлақ құлпытасының жазуында бірталай диалектикалық өзгешілік бар. Соның бірі – «алты бағ бүдын». Бұл ат қазақ шежіресінде «алты ата», «алты ұлыс» болып сақталған. Шежіреде айтылғаны: «Бір атадан алты ру ел болып, алты сан алаш атанды» (*Насаб Наме-и Қазақ», мендегі ескі қолжазба*). Ескі түріктерде «алты ата тарихы» болғанын Қытай анналдарында айтылады (*француз аудармасы: D. Michels, Historie geographiq. De Jeizeroyaumes fondes en China pas les tatares, Paris, 1890*).

Алас (Алаш) сөзін бірінші рет қолданған ескі үйсіндер. Жуан – Жуандар V ғасырда Жетісуға шабуыл жасағанда, үйсіндер көп тайпаны қосып «Алас» деген бір қауым құрады. Бұл сөзді Қытай иероглифтерімен жазғанда одан үйсін екені көрінбейді (*В.В.Кюннер, Китайские известия, стр. 95*). Үйсіндерді «алас» деп атау Қара-Қытай (Ляо) заманында да (XII ғ.) айтылады (*с. 98*). Демек, Уюк-Тарлақ құлпытасында «алты бағ бүдын» (алты алаш) деп жазуы, онда үйсіндердің ескі таңбасын түсіруі – оны үйсіндердікі екенін көрсетеді.

Өзгеше құлыптас Абақан өзенінің бойынан, Ачурадан табылған Орхон жазуы. Ол жазудың мазмұны бір ғана найман елінің тарихын суреттейді. Онда айтылғаны:

Ел өгасі Инанч-білгэ (Бұқа хан),

Оғлы аты Күч-Оре оғлан,

Ер атаңыз Ore бег

Еліңіз үгун қызғану...

Јағыға тегміш су теңі јеті бің оғлан ерті.

(С.Е.Малов, 48, 49).

Рашидеддинның баяндауынша, Инанч-Білге монғол дәуірінің алдында наймандарды басқарған ұлы хан. Оның балалары Тайан хан, Бұйрық хан, немересі Күшлік хан (*Рашидеддин, I, 1, 137-139*). Найманның халық аңыздары бойынша Инанч-Білге ханның ұлы Күшлік жойқын күшті, ұлы алып ер болған. Өзінің күштілігінен ол Шайтанның өзін ұстап алып, оның сүтінен қымыз ашытқан (*Рашидеддин, I, 2, с. 112*).

Орхон жазуын көп қолданған елдің бірі қыпшақтар. VIII ғасырда қиып түсірген Мойын-Шор тасындағы Ор-

хон жазуы бойынша, қыпшақтар оғыздармен қатар түрік қағанатын елу жылдай басқарып отырған. «Қыпшақ елік ыл Олұрмыс түрік елінде» (*Мойын-Шор*).

Алтай, Жоңғар даласында, Енесейде, жоғарыда көрсеткендей, Орхон жазуы бар құлпытастар керей мен оңгіттердікі. Монғол дәуірінде бұлар және наймандар тегіс несториан дінін қабыл еткен елдер. Бұл әсіресе, олардың крест таңбасынан ашық көрінеді. Сондай крест таңбасы бар құлпытастың бірі Уюк-Архан өзені бойында тұрған құлпытас. Оның бас жағында бұғының, қабанның суретін түсірген. Тастағы Орхон жазуы «Марымыз, Шадымыз». «Мар» Несториан дінін үгіттейтін ұстаз, балаларды оқытқан, Шад – ел басқарушы (*Малов, 14*). Керейлерден қалған Орхон жазуы бар құлпытас Уюк-Туран өзенінің бойында тұр. Басына қабанның суретін түсірген. Жазудың сөзі: «Алтын ілгек кісені белімке бұғындадым». Тастың екінші жақ үстінде керей мен оңгіттердің қолданатын крест

) таңбасы тұр. Бұл таңба қазақ керейлерінде осы күнге дейін сақталған (*Малов, 16-17*). Мұндай крест таңбасы бар құлпытастар Енесей даласында өте көп (*Киселев, ВДИ, 1939, №3 (8), 131; Малов, 97*).

Бұл мәселені тереңінен қарап, әрбір тайпаның өзі жазып қалдырған жазуларын, оның мәдениетке келтірген үлесін айтып шығу ұлы мәселе.

Ескі бітік жазуларды есінен шығармай, оны кейінгіге мирас етіп қалдырған, өз атын Таңбалы Тас жазуына түсірген. Орыс хан, оның баласы Құйыршық, немересі Барақ, оның ұрпақтары, Барақ ханның балалары Жәнібек, Керей, кейін Бұрындық хан, Қасым хан. Аса құнды нәрсе Орыс ханның немересі Темір-Күтлұғ Тоқтамыс хан өзінің жарлықтарын (ярлык)

ойғыр әрпімен қыпшақ-қазақ тілінде шығарып отырды. Шоқан Уәлихановтың зерттеуінше, бұл жарлықтарда кездесетін қиын ескі сөздер қазақ тілінде көбірек сақталған (*Ч.Ч.Валиханов, Письма профессору И.Н.Березину, «проф И.Н.Березин. Ханские ярлыки», т. 1, 121-130, 131-139*). Қазақ ұлысын біріктіруге ең алғаш күш салған Орыс хан (*Жалаури, Родословная казахских султанов. Ч.Валиханов, I, 123*). Орыс ханның екі ордасы болған, біреуі Сыр бойында – Сығанақ қаласы, екінші – Орда-Базар (Ұлытауда). Абдразақ Самарқанди, тағы басқа жазушылардың баяндауынша, Сырдария, Қаратау, Орталық Қазақстандағы көп қалаларды көркейтуге Орыс хан, оның бабалары үлкен үлес қосқан. Орыс ханның немересі Барақ Ұлықбекпен Сырдария қалаларына таласып жүргенде айтқан: «Менің Сығанақта бабаларым Эрзен, Орыс хан Отырарда, Сауранда, Жентте, Баршынкентте қанша медреселер, ханақалар, мешіттер тұрғызды, Сығанақты жаңадан көтеріп Орда қылды. Ескі заң мен шарифат бойынша бұл қалалар ата-бабамның маған қалдырған мирасы. Сондықтан маған тиісті екені даусыз» (*Бартольд, II, г.2, 111*).

Қасым хан осы жазумен қазақтың заң жобасын жасап, оны тарихи дәуірдегі әдет бойынша «жаргу» (йаргу) деп атады. Мәнісі шындығын айыру, қара қылды қақ жарғандай әділдігін табу. Шарифатқа қарсы қойған кеменгердің бұл ойын халық ерекше ұнатып, оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атады. Шарифаттың заңына қарсы қойған бұл заң сахарадағы қазақтар ортасында XIV ғасырдан тараған еді. Бұл тәртіпті Шарафуддин язди «راه خزاقي» – «қазақ жолы» деп атаған (*Зафар Наме, 329*). Шайбани осылар туралы Самарқан

мен Бұқараның ишандарын жиып «қазақты мүсін тасқа табынатын кафір деп атаңдар, оларға газават соғыс ашып, атып өлтіруге болады», – деген.

Ғалымдар «қазақ» сөзін арабтың *قازاق* қаззақ деп айтатын тұрмыс сөзімен былғап «бұзақы» (разбойник), «талағыш» (грабитель) деп ат береді (*Рузбехан, 50*). Бірақ бұл сөздің ерте заманнан келе жатқан ұлыс сөзі «қазақ»-пен еш байланысы жоқ. XIV-XV ғасырларда ескі қазаққа қосылған кейбір жаңа тайпалардың тарихи ізі «Қазақ болу», «Қазақ шығып кету», «Қазақлану» түрінде сақталған (*Валиханов, I, 122*).

XVI ғасырдан бастап «Қазақия» *قزاقستان* Қазақ ұлысы, бұрынғы Дешті Қыпшақтың орнына Қазақстан сөзін қолдана бастады.

ТАҢБАЛЫ ТАС ЖАЗУЫ – ҰЛЫ МҰРА

(ОРТА ҒАСЫРДА ҚАЗАҚША ТАСҚА ЖАЗЫЛҒАН БЕЛГІЛЕР)

Қазақстан сахарасындағы мәдениеттің бір жарқын түрі тарихи дәуірлерде осы араны қоныстап келген тайпалардың тас бетіне жазып қалдырған белгілері. Оларды қазақтар «таңбалы тас» үлгісі сақталған: ескі ғұн-үйсіндер пайдаланған руна жазуы, Орхон дәуіріндегі руна жазуы, Шығыс Түркістанда ойғырлар пайдаланған арамей жазу (Жұбан-ана, Ботығай), араб жазулары (Айша-бибі, Бабатша-Хатын, Болған-ана, Көк-кесене тағы басқалар). Бұл тасқа немесе мавзолейдің қабырғасына жазып қалдырған тарихи сөздер қазақ мәдениетінің орта ғасырдағы бір жойқын белгісі. Қазақта жазу болмаған, шикі, тағы ел деп айтушылардың сөзін теріске шығаратын жарқын ашық белгілер. Осындай мыңдаған тасқа жазылған қазақ сөздерін біріктіріп, жеке бір кітап шығарса, қазақты білмейтіндер өзінен-өзі таң қалып жүрер еді. Бұл саяси мәдени тіршілікті жарқын түрде суреттейтін араб харпымен тасқа жазылған сөздер. Бетпақдала сахарасында XI ғасырдан XIX ғасырға дейін кездесіп отырады.

Мұндағы жойқын жазудың тұрған жерін қазақтар ерте заманнан бері қарай «таңбалы тас», «таңбалы жар» деп атайды. Ол Бетпақдаланың ортасын қия кесіп, ұзыннан созылған Шың-жартас, Сарысу өзенінен 20 километрдей жоғарырақ тұрады. Таңбалы жар биік шыңның іргесінде жоғары шалқып тұратын құмайт тастар; ол өте жұмсақ болғандықтан әдемі жазуға өте қолайлы болған. Өте ескі дәуірден келе жатқан «таңбалы тас» жазуы, көп ғасырлар ішінде Қазақстан өлкесін қоныстанған тайпалардың тасқа жазып түсірген мыңдаған таңбалары, ел басқарушылардың қол қойған аттары, ұрандар, тасқа қиып түсірген әдемі өрнектер, «қошқар мүйіз», «түйе табан», «кісінің ізі» тағы басқалар. Мұндай көп таңбалар қазақ өрнегінің үлгілері. Таста ең әдемі сақталған таңбалар XIV-XV ғасырдағы Сырдария бойындағы қалаларды қазғанда жиі кездесіп отырады.

Қазақтардың араб әрпімен жазған сөздері. Бұл тасқа жазудың ерекше көрінуі сонша қазақтар әрқашан бас иіп, басшы адамдары таңбасын түсіріп, аттарын жазып жүрген. Таңбалы тастың ұлы атаққа ие болуы, бұл жерде қазақтар үлкен той жасап, ұран шақырып, бір ел болып қосылған жері дейді. Сондықтан бұл тасты көп ғалымдар «тарихтың зор куәлігі» деп атаған /А.Шренк/.

Көп ғалымдардың зерттеуінше мұндай қия тасқа түсірген ғажап таңбалардың тарихи мағынасы орасан зор¹. Ол таңбалар «находят себе параллели в соответственных знаках орхоно-енисейского алфавита»². Әдемі суретті тамғалар тарихи дәуірде жасаған тайпалардың барлығында болған. Олардың аттың санына түсірген

¹Киселев, 1951, 606-610.

²Бартольд В.В. Собр.соч., т.V. С.581.

таңбалары қытай тарихында жазылып қалған³. /IV, 1934,97; Зуев Тамги лошадей из вассальных княжеств, 1960/.

Тастағы жазудың тарихын, мәдениет елесін аңғартуды қызық еткен ғалымдар XIX ғасырдың қырқыншы жылдарынан бері келіп көрген профессор Шренк. Ол Қызылжардан Есіл өзенін өрлеп Ұлытауға келеді. Жол-жөнекей Жезді, Кеңгір өзенін жағалап, Шу өзенінің аяғына дейін жетеді. Көп уақытын архитектура белгілерін зерттеуге арнайды /Басқамыр, Аяққамыр, Болған-ана, Талмас-ата, Аит-булат, т.б./.

Сарысудан Бетпақдала өлкесіне өтіп, таңбалы тасты көріп қуанышқа батады, оның көп жазуларын-таңбаларын қағаз бетіне түсіреді⁴. Бетпақдаланы жақсылап зерттеген атақты инженер Ю.Шмидтің бақылауынша «Таңбалы тас қазақтардың жан-тәнімен ардақтайтын бір киелі тас Сарысу бойындағы Қызылжыңғыл орманына қарсы тұрады»⁵. Мұндай жарқын сөзді таңбалы тас туралы А.Н.Седельников, тағы басқа географтар да айтқан. Бұл жазуды көбінен терең зерттеген Ақмола қаласының әскери дәрігері Л.И.Кузнецов пен Атбасар уезінің тілмәші Х.Бекхожин. Бұлар тастағы араб харпымен жазған жазуларды, қаншама көп таңбаларды суретке түсіріп, кейін совет дәуірінде баспадан шығарды.⁶

Кенес дәуірінде таңбалы тасты әдейі іздеп барып зерттеген ғалымдар Қ.И.Сәтпаев /1928/, географ-бо-

³Зуев Ю. Тамги лошадей из вассальных княжеств, IV, 1934,97; 1960.

⁴Архив АН СССР. Ф.317, оп.1,д.7. Дневник записи. Таңбалыжар, с.268,289.

⁵Шмидт Ю. Очерки киргизской степи. 1894, с. 59.

⁶Кузнецов О надписи на камне Тамгалы тас в пустыне Бетпақдала в Атбасарском уезде Акмолинской губернии. Записки Семипалатинского отдела РГО вып. XVI, 1927.

таник В.А.Селевин бұл тасқа өте қызығып, оны бір суретін өзінің еңбегінде басып шығарады.⁷

Таңбалы тас жазуына ерте кезде толық мән берген ғалым А.И.Шренк. Ол кісі бұл жазуды тарихи мотивін айыру үшін қазақ қариялары айтып келген көп әңгімелерді жазып алып отырған. – Қазақтардың қария сөзі бойынша, – дейді ғалым, – ислам дәуірі басталатын кезде бұл жердің көп тайпалары осы арада бас қосып, ұлы мереке жасаған. Барлық тайпалардың ұлыс басқаратын адамдары, атакты билері, асқан ерлері жиналып, қай тайпа қай жерді қоныс етуді шешкен. Әрбір тайпаның өзіне арнап таңба беріп, ол таңбаның суретін осы тасқа жазып түсірген». Таңбалы тас жазуларының мазмұны «Оғыз намеде» айтылатын қария сөзге өте ұқсас. Оғыз әкімшілік құрғанда үлкен жасап, барлық тайпалардың басын қосып, оларға белгілі қыстау, жайлау бөліп береді. Әрбір тайпаға меншікті таңба тартады. Ол кезде «оғыз ұлысы екі ұлы тайпадан құралатын» – «Боз оқ», «үш оқ». Қазақтың үш жүзіне негіз болған осы «үш оқ» елі. Қазақтың қария сөзі бойынша біздің түпкі атамыз уыздардан /оғыздардан/ тарайды. Олар әрі көшпелі, әрі калада отыратын ел болған. Олардың бір ұлысы «үш оқ». Олардың ел басқарушылары мен тарихқа аты шыққандары Алаша хан, Катон би, Майқы би⁸. Осындай бір қария сөзді қазақ халқы «Жиренше шешен» кітабында келтіреді. Абылғазының барлауынша, Жиренше шешен VIII-X ғасырларда Сыр бойын мекендеген Оғыз бен қыпшақтар ортасынан шыққан ойшыл ғалым. Оның істеген көпшілік ісі де айта қалғандай

⁷Результаты бетпақдаланский экспедиции САГУ. Ташкент, 1935, стр.30.

⁸Г.Н.Потанин. Казахско-киргизские и алтайские предания и легенды, 54 б.

жарқын. Ол әрбір тайпаны белгілі аймаққа берік орналастырып, қыс қыстайтын, жаз жайлайтын өлкелерді анықтайды, өздеріне таңба бөліп береді. Суармалы егін салу үшін өзен бойларын тәртіпке түсіреді. Таңбалы тастағы көп таңбалардың мәні осында. Қазақтардың қария сөзі бойынша, «бұл біз таңбалы тастан Сібірдегі қия тасқа түсірген жазу үлгілері сияқты белгілерді табуға үміттендік, ол үмітіміз босқа кетпеді». Ғалым орхон жазуына ұқсас алфавиттен бірнешеуін түсіріп алады. Олардың ішінде —Таңбалы.

А.И.Шренкке еріп жүрген қазақтардың айтуынша, Таңбалы тастағы жазуларды анықтайтын араб харпымен жазылған қазақша түсіндірмелер бар. Тастың жоғарғы төбесінен төменгі етегіне дейін адам қолымен қиын түсірген көптеген жазулар, таңбалармен толған. Әсіресе жалпақ қия тастың барлық бетіне А.И.Шренк қағазды жайып қойып, бірте-бірте суретін түсіре берген⁹.

Зерттеген ғалымдардың байқауынша, мұндағы топталған таңбалар бір замандікі емес, талай ғасырлар ішінде түсірілген. Қазақ қарияларының айтуынша, олардың көбі қазақ облысы болмай тұрған кезде түсірілген.

Х.Бекхожин көшірген таңбалардың ең ескісі түрік қағанаты дәуіріндегі таңбалар, қият ұлысы-қыпшақ, оғыз, қоңырат тайпаларының таңбалары, төбе таңба Жұбан ана, Жошы хан күмбезіндегі кірпіштерде кездеседі. Ай таңба ескі қаңлы елінде басқа тас жазулары сақталған. Ескі ергенек таңба, найман тайпасы ергенекті ие болған. Оның варианты босаға таңба /қазрет/, ергенек /ергенекті найман/ түрік қағанаты

⁹Мұрағат

кезіндегі ел басқарушылар таңбасы. Моңғолиядағы Онгін тасындағы орхон жазуының бас кезінде осы тәрізді таңба түсірілген.¹⁰ Кейін бұл таңбаға сұлтандар ие болды; Қанжар таңба, қылыш таңба ғұн түрік кезіндегі таңбалар, кейін қазақтарға ауысып отырады.

Ескі таңбалардың ең көбі оғыз тайпаларының таңбасы. Махмұд Қашғари мен Әбілғазы суреттерімен салыстырып көргенде, олардың жазуларына дәл келетін таңба Баят Ұлысының, салар қазан таңбасы /Қашғарияда/ – үстін қабырғасына қойған, қазақта адай тайпасына жақын. Бұл таңба Талас өзенінің бойында Енисейде тасқа жазылып қалған.¹¹ Кете-оғыз таңбасы кейін кіші жүз кетелерінде керей уақтарда сақталды, Шәуілдер таңбасы айт Абылғазыда, Жебеней /Жеменей/ таңбасы Зайсан өр Алтайды қоныстанған ел таңбасы ашамайлы керейлерге өте жуық, Қайы елінің таңбасы жай таңба бұқдіз елінің таңбасы /тізе түк/. Махмұд Қашғариде, қаңлы елінің таңбасы – /күн/ай/, абақ керейлер таңбасы, шекті таңбасы өнгін жазуында.

Орта ғасырдағы қазақ таңбаларынан жиі кездесетіні үйсін таңба. Ол Енисей бойындағы Ұйық Тарлақ мүсін тасындағы таңбамен бірдей. Қыпшақ таңба, арғын таңба «көз», Моңғолия жазуларында сақталған¹². Қоңырат таңба – босаға /Ергенек көңінің босағасы/ – арғын, қарпық таңбасы «көзілдірік» /Шренк/. Найман таңбасы «бағана», Моңғолия жазуларында. Бұл таңбаларды суретке жарқын түсіруге ұмтылған В.А.Селевинмен біздің экспедиция еді. Бірақ жазу бүтіндей өшуге айна-

¹⁰Малов С.Е.Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Стр.9, рис.1.

¹¹Там же. С..65, рис.14; Его же: Енисейская письменность.. С.102, рис.22..

¹²Там же. С.13, рис.1.

лып, оның үстіне тағы да жазулар түсіргендіктен оның маңызы азая бастаған.¹³

Ел басқарған адамдарды Таңбалы тастың әрбір жалпақ тасында тарихи адамдардан аты жазылып қалғандары қыпшақ ұлысын басқарған Орус-хан, оның баласы Құйырчик, оның баласы Барақ хан. Бұл бірінші қазақ хандары Әз-Жәнібек пен Керейдің әкесі Қадырғали Жалаиридың суреттеуінше, қазақ хандығы XIV ғасырдың ортасында Орыс ханның өзінен басталады, Орыс ханнан Әз-Жәнібекке дейін төрт ата өткен /Валиханов. I.153/. Жалаири ол заманғы қазақ тарихын жақсы білгендіктен оның әскери құрылысын да ашық түрде айтып берген. «Орыс хан әскерін оң қол, сол қолға бөліп ұстады. Ел ұлысы алаш мыңы бір қауым, үш сан болып құрылды. Олардың ортасында атақты билер, ел басқарушылар көп еді. Алаш мыңы ортасында ел ұлысы тарақ таңбалы жалайыр болды¹⁴».

Таңбалы тастағы ескі уақыттан сақталып келе жатқан көп тайпалардың таңбаларын, ғажайып қымбат жазуларын жарқын түрде жазып алған Шренк пен Х.Бекхожин. Олардың кезінде бұл тас жазуға ешкім тимеген, олар өзінің ғасырлар бойындағы тарихи бейнесін ашық түрде сақтап келген. Бүгінде олар әбден тозып, жер үріп, жаңбыр шайып, адамның қолымен бұзыла бастаған. Соған орай бізге ең қымбатты материалдар А.И.Шренк пен Х.Бекхожинның жарқын көшірмелері. Бекхожин қазақ халқы шежіре қылып айтатын жазуларды, жыр мен аңыздарды көркем тілмен айтатын қария сөздерді жүйрік білген. «Таңбалы тас барлық қазақ халқының бас қосып, ұран шақырған жері» екенін есінен шығармаған. Осыған орай

¹³Труды САГУ. География. Вып., Фото 3.

¹⁴Валиханов, I.С.157.

бұрыннан көріп жүрген ғажайып тасты жаңадан тауып, онда қазақ тілі мен XIV-XV ғасырларда тасқа жазылған ұран сөзін Л.Кузнецовпен бірлесіп көшіріп алады. Тасқа араб харпымен жазылған сөз мынадай: қыпшақ, найман, алшын, арғын, қаракесек, үйсін, табын, илахи кар рәсиге Қамша хайа рахмет кыл сен алтауын, екінші түрде айтқанда: о ием, үмітіне жету үшін осы алтауына рахметінді бере гөр.

Бұл /тас бетіне/ бірінші рет жазылған қазақ сөзі, кейінгі заманға дейін сақталып келген. Оны бұрынғы болған түрінде бірінші рет қағазға түсірген баспадан шығарушы Л.И.Кузнецов, аударушы Х.Бекхожин.¹⁵

Бұл XIV-XV ғасырлар ішінде жазылған тілек сөзі қазақтар әр уақыт оқып шығып «бұл қазақтардың бірігіп, ұран тақырып қосылған жері» деп аңызға айналдырған. Ол аңыз халықтың ойында да, эпикалық жырында да кездесіп отырады. Бұл аңыздың негізгі түбі Алтын Орда мен Шағатай ұлысы тегісімен жойылып, оған кірген халықтар жеке-жеке әкімшілдік құра бастаған кез. Ең соңғы бөлініс қазақ пен өзбектердің, ноғайлардың бірінен-бірі бөлініп шығуы. Бұл кез қыпшақ ұлысын билеп отырған өзбек-қазақ елдерін бірге қосып билеп отырған Әбілхайыр ханның кезі еді /XV/. Мұхаммед Хайдар Дулатидің қазақ тарихын бірінші рет жарқын түрде суреттеуінше, Әбілхайыр XV ғасырдың орта кезінде Дешті Қыпшақты тұтасымен билеп тұрады. Бірақ әкімшілік ісі Жошы ұлысынан қалған елдерге, оның сұлтандарына ұнамады, халық жүдеушілікке түсті. Оның ақша шығарып менменшілік құрған астанасы Ұлытау жерінде Орыс хан жасаған

¹⁵Записи Семипалатинского отдела русского географического общества. Вып. XVI, 1927.

Орда-базар қаласы, Арғанаты тауының ішінде. Сырдария мен осы араның арасын мекендеген тайпалар үйсін, қаңлы, қыпшақ, алшын, арғын, керей, найман, қоңырат, жалайыр тағы басқа тайпалар. Әбілхайыр бұл кезде Сарыарқаны билеумен қатар Самарқан, Бұхара, Хиваны күш салып, Темір ұрпақтарынан тартып алу-ды мәселе етіп қояды. Хан тым менменшілік жасап елді тықсыра берген соң, қазақтың бір ақыны қолына қобызын алып Әбілхайырдың алдына кіріп барады. Бірақ қобыздың үні ханның көңіліне тамбурдың дауысындай естіле қоймайды. Сонда ақынның айтқаны:

*Тақсыр-ау ұнатсаңыз қаршыңмын,
Ұнатпасаң жсай жүрген алашыңмын.
Жолым ақ, қолым таза, ісім ару,
Бөтенше бола аламын қалайша мен?*

/Ескі жазу: «Нәсап Мамән»/

Алтын Орда мен Шағатай ұлысынан қалған елді ол кезде «Өзбек-қазақ» деп айтатын оған маңғыттар да кіретін. Соғыс кезінде қазақтар өзбекті еш уақытта атып өлтірмеген. «Өзбек өз ағам» деп айтатын. Әбілхайыр оларды 20 жылдай біріктіріп биледі. Бірақ ханның менмендік ісі олардың жанына тиіп қинай берді. Жоғары таста жазу қалдырған тайпалар Әбілхайырға бағынбай, толқын шығара берді. Олардың бәрі Жәнібек, Керей, Асан ата бастаған елге қосылып, Жетісуда мекендеп отырған дулаттар ортасына барып бірлесті. Дулаттарды басқарып отырған Шағатай ұрпағынан Есенбұқа деген жан еді, ол Әбілхайырдан ауып келген өзбек-қазақтарды өте құрметпен қарсы алып, оларға Шу өзенінің бойын, Қозыбасы тауларын /бүгінде

Құлжабасы, Хан тауы/ иемденуге береді. Жәнібек Барақұлы, Керей Болатұлы Темірмен өштесетін Орыс ханның немерелері. Олар Хан тауының ішінен үлкен сарай, ат байлайтын биік қоралар салдырған. Олардың орны осы күнге дейін сақталып жеткен.

1468 жылы Әбілхайыр өлген соң қазақ ұлысы күшейіп, Дешті Қыпшақтың барлық елі Жәнібек пен Керейге қосылды. Олар Шудан қайыра Сыр бойына келіп, Сығанақ қаласына орналасады. Осы арада қазақ өзбектен бөлініп, тек қазақпыз деп аталады.¹⁶

Маржанидың баяндауынша Сырдария, Арка жеріне келіп, Сығанақ қаласын өзінің ұрпақтарына мұра етіп қалдырады.¹⁷

Орта ғасырдағы ғалымдардың зерттеуінше XIII ғ. Дешті-Қазақ ұлысын жаңадан құруға зор әсер еткен Жошы ханның үлкен ұлы Алшын /орда-Ежен/. Оның сарайы екі жерде болған, біреуі Шыңғыстауда Орда, біреуі Алакөлдiң жағасында Алақамақ. Оның ұрпағынан қазақ ұлысын жасауға тура кіріскен сұлтандар Ұрысхан, оның баласы Құйыршық, оның баласы Барақ хан, одан Әз-Жәнібек пен Ахмет Керей¹⁸.

Қазақ ұлысының династия түрін ашық түрде жазып кеткен ғалымдар – Әбдіразақ Самарқанди /1413-2482/, Мұхаммед Хайдар /XIV ғ./, Хандемір /Хабиб асснар/, Масгут Кухистани /Тарих Әбілхайыр хани/ Қадырғали Жалаири /XIV ғ./, Хафиз Тыныш /Абдула наме/, Рузбихан /XIV ғ./, Хайдар Рази, Ғафари, Абылғазы, Маржани. Қазақтардың биік сатыға жеткен кезі Жәнібектің,

¹⁶Мұхаммед Хайдар, тарих Рашиди, институт востоковедения Ан Узб ССР. ф. 1490, ЛЛ. 173 б-174 а.

¹⁷Мұстафад ал-Ахбар, ч.1.стр.154.

¹⁸А.А.Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана. 20,26,27 және 31 беттер.

Керейдің, Бұрындықтың, Қасым ханның, Ақназардың кезі. Ол кезде олардың астанасы болған қалалар – Сығанақ, Сауран, Түркістан¹⁹, Ақназардың кезінде Ташкент (ұрпақтары сонда қалған).

Алтын Орда мен Шағатай ұлысынан қалған мұраларға ие болу турасында, Сыр бойындағы, Арқадағы, Жайық, Маңғыстау бойындағы қалаларды сақтап қалуда көп үлес қосқан кісілер: Бұрындық хан, Қасым хан, Тәуекел хан, Есім хан. Мұхаммед Хайдардың барлауынша, Жошы ұлысының соңғы дәуірін басқаруда Қасым ханға жететін біреуі жоқ еді. Ғафаридың баяндауынша, Қасым хан Дешті Қыпшақтың ең ұлы білімпазы еді, 1524 жылы дүниеден өтті.

Жошы ұлысында Қасым ханның тәртібіндегідей ұлы бейне (өзгеріс, бетбұрыс мағынасында болса керек – ред.) жасау бұрын болмаған еді /Хайдар Рази/. Ол өзінің жасына дейін жасап, Сарайшыққа қойылды. Жәнібек, Керей, Қасым ұлы адамдар ұрпағы болғандықтан Сарайшықтағы ұлы қорымға /пантеон/ қойылды. Мұны Қадырғали Жалаири де солай айтады. Оны аса жарқын түрде суреттеген ғалымдардың бірі – Хантемір. «Қасым хан ұлы кемеңгерлік ақылымен, алып туған жойқын ерлігімен Дешті Қыпшақты басқарушылар арасынан бәрінен де ерекше еді. Оның қасына ерген билері де, ел басқарушылары да өзіндей білгіш. Әскері де орасан көп еді. Оларды басқарушысы буынсыз Хасен, бәрі соның айтқанын істейтін. Қасым ханның жойқын күшінен жеңілген Шайбани хан енді Сыр бойына бара алмай, шаршап, Хорасанға келіп,

¹⁹Қала-жер аттарында, кісі есімдерінде автордың транскрипциясы толық сақталды. – ред.

сол жерде сафавитдер қолынан өлді /Хабиб ассиар/. Шайбанидің өзімен бауырлас қазақ елімен ешбір себепсіз босқа соғысып жүргеніне оның жорығын жазып жүрген аяулы ғалым, Рузбехан разы болмайды. Кейде іші күйіп қазаққа болысып отырады. «Менің байқауымша, – дейді ол, – өз туысқаныңмен алысу өз жерінді азайтқанмен бірдей, қазақтармен соғысуда қандай себеп бар. Мен мұны ханның өзіне айтсам, ол менің жанымды қоймайды ғой»²⁰.

Қадырғали Жалаиридің суреттеуінше, Жәнібектің данышпан ұлы Қасым хан Шаған бикемнен туған еді. Өз ұлысында көп әкімшілік етіп, көп көрші елді өзінің айтқанына көндірді. Оның білгіш істері көп жерде мәшһүр болып айтылып отырады. Ең соңында Сарайшыққа орналасты. Қабыры бүгінге дейін сонда тұр. Баласы Ақназар хан сұлтан ханымнан туған еді. Оның басшылық ісі де кемеңгерлік жойқын еді.²¹

Қасым ханның ерекше жері, Орта Азиядағы елдердің бәрімен туысқандық дос болды. Оның одағына күншығыс Түркістан, ойғыр, қырғыз, күнбатыста – ноғай, каракалпақ, Хорезм бірге қосылды. Сондықтан ол мықты болды. Темір ұрпақтарында мұндай достық әдісті қолданған Бабур мен Ұлықбек. Бабырдың сипаттауынша, қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым ханның кең тәртібіндей біреуі жоқ еді. Оның әскері үш жүз мыңдай еді.²²

Қасым ханның өзгеше жерінің бірі, ескі билер жасаған қазақтың әдет-ғұрпын заңын қадірлеп, оны шарифатқа қарсы қойды, исламға толық бағынбаған тайпаларды өз еркінде қалдырды. Бұл жағынан оның

²⁰Рузбехан. Записки бухарского гостя. 1973, 69 бет.

²¹Бабур наме 1958, 22.

²²Искендр наме.

идеясы Өзбек ханның ислам дінін қабыл етіп алуына қарсы келіп отырды. Қасым ханның өзі де, елі де көкке, тәңірге, күнге, айға, жерге табынады, аталарының мұрасы болған тас мүсінді қадірлейді, оған бас иеді. Қыпшақтың мүсін тасқа қалай да иіп жүргенін азербайжан ақыны Низами де әдемілеп суреттеген. Исламнан Қасым ханның жақсы көргені арабтардың жазуы. Араб жазуын жастарға ресми хат жазатын абыздарға үйретіп, діннің синкриттік түрін пайдаланады. Абыздар ерте кезден тасқа, ағашқа, теріге, киізге жазу түсіретін ханның білгіштері (бақсы), жазу жазатын бітікшілері. Бітік (жазу) ескі ғұн дәуірінен келе жатқан ескі сөз²³. Ол Орхон жазуларында айтылып отырады. Көп ғалымдардың зерттеуінше «бітік» сөзі ғұн заманында қытайлар айтатын «піт» сөзінен шыққан, ол ашық бетке жазу түсіретін қаламның ұшы.²⁴ Бітік (жазылған сөз), бітмек (жазу) тарихи дәуірлерде, әкімшілік құрған ордалардың барлығына белгілі сөз. Олардың аузында айтылатын сөз «ол бітік бітті» – ол жазу жазды.

Моңғол дәуірінен бұрын қазақ өлкесінде жазуды қадірлеген белгілі тайпалар қыпшақтар, қаңлылар, оғыздар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, шектілер, қыяттар, басілілдер, үнгіттер, уақтар. Олардың жазу білетін атақты бітікшілері, абыздары, бақсылары Қазақстанның көп жерінде, әсіресе Жетісуда, Орталық Қазақстанда, Ертіс бойында, Алтайда, Тарбағатай тауында, Қаратауда, Маңғыстауда топ-топ жазулар қалдырып отырған. Ол тастар үш түрлі жазуды еске түсіреді: Орхон жазуы, Ойғыр жазуы (Жұбан-ата, Ботағай) араб жазуы көбінесе ескі ке-

²³Бартольд, V, 508.

²⁴Jhicatori, Über die Sprache der Hiund-nu, s.16; W.Radloff, Alturk sche Studien, – ИАН, Серия VI, т.IV, 1910, N 3, s.319.

шендерде, құлпытаста, кейде таудың қия тастарында (Ұлытау, Байқоңыр, Маңғыстау, Қарқаралы) кездесіп отырады.

Мұхамед Ұндышахтың хабарлауынша, Алтын Орда мемлекеті кезінде әрбір тайпаның адамдары ойғыр жазуын білуді міндет еткен. Кейін араб жазуын білуді де сондай міндетпен тапсырған.²⁵

XVIII ғасырдағы абыздар Тәуке ханда, Әбілхайырда, Жәнібекте, Шақшақ елінің биі Бөгенбайда атақты Түлен абыз Төле биде, Қазыбекте болды.²⁶ Ту баста осыларды бір тәртіпке түсіріп, мұра етіп қалдырған Қасым хан еді. Қасым хан осы жазумен қазақтың заң жобасын жасап, оны тарихи дәуірдегі әдет бойынша «жаргу» /иаргу/ деп атады. Мәнісі шындығын айыру, қара қылды қақ жарғандай әділдігін табу. Шарифатқа қарсы қойған кемеңгердің бұл ойын халық ерекше ұнатып, оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атады. Шарифаттың жолына қарсы қойған бұл заң сахарадағы қазақтар ортасында XIV ғасырдан тараған еді. Бұл тәртіпті Шарафеддин Йазди – «қазақ жолы» деп атаған.²⁷ Шейбани осылар туралы Самарқан мен Бұхараның ишандарын жиып «қазақты» мүсін тасқа табынар кафір деп атаңдар, оларға ғазават соғыс ашып, өлтіруге болады», – деген фатуа шығартады.²⁸ Рузбехан кітабын көшіріп жазғанда (Стамбул данасы) Қазақ сөзін бұзып, араб сөзімен ғазан деп жазған. Ол «бұзақь», «ел талағыш» деген ұғымды көрсетеді. Көшіріп жазушы Шейбаниды қолдайтын кісі болу ке-

²⁵Hammer-Purgstall, Geschichte der Galden Harde. SPb,1840, s.470.

²⁶Русско-казахские отношения XVI-XVIII. С. 351, 353, 358.

²⁷Шарафеддин Йазди. Зафар-наме..

²⁸Семенов А. Шейбани-хан. С. 71.

рек. Стамбул көшірмесін баспадан шығарған Иран ба-спасы Рузбеханның өз қолымен жазған Ташкенттегі Шығыс институтында сақталып тұрған дұрыс түрін алмай, Стамбул көшірмесіндегі қисық айтқан түрін алған. Бірақ ол сөзде қазақты кемітуден басқа еш бір шындық, дұрыстық жоқ.²⁹ Осымен байланысты бір ғажап іс, Бұхара ишандарына қарсы жайбарлардың бір ұлы ғұламасы Бұхарадан қашып, тура Қасым ханның қолына келіп тұрады.³⁰ Бұлардың барлығы таңбалы таста жазылған үміттену сөзімен зор байланысып жатады.

Қасым ханның мұрагері, оның алып ұлы Акназар /1524-1557/, Веляминов-Зерновтың анықтауынша, қазақ ұлысын биік сатыға жеткізушінің бірі. Ежен ұрпағында бұлардан асқан кемеңгер ойшыл болған емес. Олармен қатар түсетін Шығай, Тәуекел, Есім, оның немересі Тәуке. Бұлармен ноғайда, қырғызда, қалмақта бір ауыздас болды. Хива мен Бұхар хандары да дос болып өтті.

Таңбалы тас жазуында қазақтың «үш жүз» деп аталатын тайпаларының көбі кірген. Кірмей қалған қаңлы, қоңырат, дулат. Олар Шағатай ұлысының соңғы дәуірін жүргізген Темір ұрпақтарының қарамағында болғандықтан кірмей қалған. Алыста жатқан керей мен уақ та аталмайды, өшіп қалуы да мүмкін.

Тас жазуда қазақтың тайпаларын ескі дәстүр бойынша алты санға бөледі. Ол Моңғол дәуірінен бұрын айтылатын «алты сан алаштың» бір түрі. Қытай тарихының жазуынша түрік қағанаты біткен соң, Жетісуда, Сыр бойында, Қыр сахарада қоныстайтын

²⁹Рузбехан. Записки бухарского гостя. Предисловие Джалиловой. С.50.

³⁰Балки, Тарих кыпчаки.

үйсіндер, қаңлылар, қыпшақтар, оғыздар тағы өзге тайпалар өздерін «Аласбіз» деп атайды. Леша /Алаш/ Шуй /Шу өзені река с поколением исин /үйсін/ и исинские тюрки /96/. Далосы есть изменение произношение олосы /Алас/ там жили усуни /Кюнер, 97/. Қаңлы туралы айтқанда былай деген: Казахский аймак считает столицей город Ташигань /Ташкент/. Когда на стоянках умирают князья, то их прах возвращается для погребения в Ташигань. Казахская страна собственно земля древнего Кангюя. Поэтому их Кангюйские сохранившиеся обычай передавались из поколения в поколения до Кидихов /Кюнер, 174/.

«Алтын ұлыс» деп атау Енисей бойындағы «Ұйық Тарлақ» жазуында да айтылған. Жұртты басқаратын Елтуған, Тұтық «мен алты ұлысты басқаратын кісі едім» дейді. Бұл қауымға кіретін ұлыстыр, жоғарыда көрсеткендей, қыпшақ, оғыз, қаңлы, үйсін, дулат, жалайыр, керей, наймандар.

Қадырғали Жалайридың суреттеуінше XII ғасырдың ішінде одан кейін де алты алаштың мықты күші қаңлылар болған. Ол Сыр бойымен Жетісудағы, Алтайдағы, қыр сахарадағы өлкелерді тегіс билеп, Сыр бойында Ташкентті, Шығыста Алмалық қаласын астана етіп отырған. Ол кездегі қаңлылардың ұлы басшысы Озар Тұғрыл хан (1211) Шыңғыспен бір ауызды болып, баласы Сұғанақ Тегінге Жошының қызы Болған бикені алып береді.³¹

Қаңлылардан шыққан кемеңгер жазушы Жамал Қарши, Алмалықта туып-өскен, Мұхаммед Хайдардың айтуынша, оның әкесі Баласағұн қаласының бір ғұламасы, шешесі оғыз қызы. Жамал Қарши ержет-

кен кезде қаңлылар өте күшейіп, тайпалардың көбі қаңлының ханы Озар Тұғрылға бағынып тұрады. Жамалдың өзі Озардың баласы Сұғанақ Тегінге қызмет істейді. Оның әйелі Жошы ханның қызы Болған-бике. Олардың күмбезі қаңлы, қыпшақтардың бір ордасы болған Кеңгір өзенінің бойында Болған-ана деген жерде тұрды.³² Шарафеддин Йаздидың бақылауынша, қыпшақтарда өзінің ескі әдеті бойынша алты ұлысқа бөлінген. Олардың ең үлкені Қаңлы үлкен қаласы Баласағұн Афрасият нәсілінен қалған. Онда тұратындар қарлық пен қаңлылар. Олардың ел басқаратын адамдары Беріспес Тағай хан, Алаш хан.³³

Қадырғали Жалайридың суреттеуінше, Орыс ханның оң қолын бастаушылар үш сан қауым алаш мыңы оған кіргендер үйсін, жалайыр, қыпшақ, арғын, қонырат, екінші қолын басқарушылар қаңлы қауымы ертеден келе жатқан ұлы атасы деп саналған. Махмұд Қашқаридың байқауынша /XI ғ./ қаңлы қыпшақтардың ерекше қадірлейтін ұлы адамы. Үйсін мен қаңлыларды ұлы ата деп қадірлеу қазақ арасында соңғы дәуірге дейін келеді.

Қадырғалидың сипаттауынша, «алаш мыңы» – ең белді ру, тарақ таңбалы жалайыр болған. Оразмамбет сұлтанның оң жағында, отырғандар би Қадырғали, Маңғыт Саманай би, сол жағында отырғандар арғын Шыш би, қыпшақ Тоқай би.³⁴ Бұл тәртіп тарихи замандағы оғыздар, қыпшақтар, қарлықтар, түргештер айрықша қолданған. Оны әсіресе «Оғыз наме» жарқын түрде келістіре айтып бере алады. Сол басшының

³²Жамал Қарши. Мулхақат ис-Сурах.

³³Зафар наме, 113.

³⁴Валиханов, I, 157.

³¹Джувайни, Жамал Қарши. См Бартольд, I, 468.

екі жағында оң мен солға дәстүрмен отыру ғұн заманында туған. Оны сол дәстүрлі түрінде қолданған ұлыстар қарахан үкіметі, оғыздар, қыпшақтар /Алтын Орда ұлысы/ Шағатай үкіметі, кейін өзбек пен қазақтар. Ең соңғы кезін жазып алған Н.И.Ильминский бақылауынша да ханның екі жағында отырған қадірлі билер, алып ерлер өзінің беделіне қарай дәстүрлі орындарда отырды.³⁵

Таңбалы тас жазуындағы үш жүз тайпаларының бірігіп, «алты ұлысты сақтай гөр» деп тілек етуі – ең соңғы рет қазақ болып, этникалық жеке халық болудың ашық бір түрі. А.А.Семеновтың жақсылап анықтауынша «Әбілхайырдан бөлініп Шу бойына барған өзбек-қазақтардың көп заманғы толқындарының ұласып шыққан бір қорытындысы еді. Олар Шу бойында дулаттармен бір қосылып «қазақ» деген атпен Сыр бойына, кең сахарасына қайтып келді».³⁶

Тегінде «қазақ» бұл кезде шыққан сөз емес, ол қазақ халқының ойында көп ғасыр бойы айтылып келе жатқан сөз. Халық оны қосып айтуға этникалық мән бермей, көбінесе ұлы тайпалардың аты мен жүруге ерекше мән берген /үйсін, қаңлы, дулат, қоңырат, қыпшақ, алшын, арғын, керей, найман, жалайыр, уақ-меркит, өңгүт, қарлық, жағмауыт, /жакма/, Шекты/. Олар тек қытай әскері басып алуға келгенде бірлесіп, «қазақ» ұранын шақыратын.

«Қазақ» сөзінің көп заман ішінде этнос болмауына себеп болған әрбір тайпаның феодал дәуірінде ұлы әкімшілікке бағынуынан. Олар көп заман моңғол үкіметіне, Алтын Ордаға, Шағатай ұлысына, Темір

³⁵ Древние обычаи распределеня ..., с. 109-127.

³⁶ Валиханов. I, 212.

мемлекетіне қарады. Дегенмен Қазақстанның көп тайпалары өздерін көп заман бұрын «қазақпыз» деп келген.

Шоқанның зерттеуінше қазақтың ескі дәуірдегі аты «алаш» деп аталған /жоғарыдан қара/. Түркістанның бір ханы /Қызыл Арслан/ баласы ала болып туғандықтан, оны ұнатпай, Алаша деген ат беріп, Сыр бойынан Теріскейге /Арқа/ жібереді. Ол онда барып «қазақ» болып жүреді. Аз уақыттың ішінде оның қасына көп жігіттер жиналды, өте күшейіп, өздерін «Алаш», «Үш Алаш» деп атайды. Алаша білімпаз, кеменгер болғандықтан оны қадірлеп хан көтереді. Демек, «қазақ» сөзі сол Алаша хан заманынан шығып, сол кезден үш болып отырғанын баяндайды.³⁷ Шоқанның айтуынша, моңғол дәуірінен кейінгі қазақтар Бердібектен кейін /XVI ғ./ әрбір түрік-моңғол тайпаларынан қосылып жеке бір ел болды. Алайда Фердоусидің айтуынша олар өте ескі жұрт.³⁸ Сахарада тұратын қыпшақ пен биік тауды мекендейтін дулаттар Левшиннің зерттеуінше өздерін күшті ұлыстан санап, қазақпыз дейді.³⁹ Тегінде өз тілімен сөйлейтін қазақ тайпасы XIII-XIV ғасырдың өзінде мықты болған.⁴⁰ Моңғол дәуіріндегі «қазақ» тайпасының аты 1245 жылы Мамлук қыпшақтары тарапынан сөздік болып басылып шығады. Ә.Құрышжанов, XIII ғасырдың қолжазбасы және ондағы «қазақ» деген сөздің мағынасы.⁴¹ Сөздікте «үйлі қазақ», «үйі бар қазақ» ат үстіне жүретін «үйсіз қазақ» /әскер/ деп жазған.

³⁷ Валиханов. I, 212.

³⁸ Валиханов. I, 121-122.

³⁹ Валиханов. I, 207.

⁴⁰ Рузбехан. Мехман «Наме-ин Бухара».

⁴¹ Вопросы казахской филологии, 1964, стр.180.

Бабырдың бақылауынша қазақтар 1356 жылы Шағатай ұлысына қарсы жойқын көтеріліс ашып, одан бөлініп кетуді тілек етеді.⁴² XIV ғасырда қазақ халқын жеке біріктіруге зор күш салған атақты ер Айсұлы Амет, Үйсін Майқы бидің ұрпағынан. Аты «Манас» жырында да кездеседі. Ол Алтын Орда ханы Жәнібекте істеп жүріп, Ордадан қырға келіп қазақ хандығын құрады. Амет Жәнібектің қызын алған күйеуі. Аңыз бойынша Жәнібек оны іздетуге Ордадан Алаушин /алшын/ бастаған «үш жүз» жігіт жібереді. Олар Аметтің қасында қалып қояды.⁴³ Демек, мұның өзі Моңғол дәуірінен бұрын жасалған үш жүзге бөлінген қазақ болып отырудың бір түрі.

Ақсақ Темір Токтамысқа қарсы аттанып бара жатып /1391/ жөнекей қазақ ұлысын қатты қиратып, оның хандары Амет пен Саметті өлтіріп, олардың бақсыларын тегісімен құртып, олардың орнына Машаихтар жібереді. Одан бұрын қазақтардың табынатын иесі атасының аруағы, көк /аспан/, ай, от, жер-су болатын.⁴⁴ Дешті Қыпшақ жерін әскери түрде күзетіп отырған елді Шарафеддин Йазди «өлейет Чатур қазақ» дейді. «Сақып қыранның алдынан Орданың тақтың қорғап тұратын Чатур қазақ өлейеті шықты. Олар Сахып қыранның күшіне шыдап тұра алмады. Шатур қазақ елін тегісімен қаратып, мал-мүлкін талап алды.⁴⁵

Шарафеддиннің баяндауынша 1376 жылы Темірдің әскерінде «Қазақ мыңы» болған дейді.⁴⁶ Қазақтар, әсіресе, Әндіжанды билеп отырған Темірдің баласы Омар

⁴²Вельяминов-Зернов. II, 273.

⁴³Коколяшев. Татарская хрестоматия. 1858, 45-50.

⁴⁴Валиханов, I, 212.

⁴⁵Зафар наме, стр. 581.

⁴⁶Зафар наме, стр. 155, 329, стр. 1055, 1198, 120.

Шайхтың төңірегінде көп болған. Шарафеддин оларды «Хоженд қазақтары» /с., 975/, «Әндіжан қазақтары» /329/ дейді. Оған кірген қазақ тайпалары жалайыр, арғын, дулат, қаңлы, сіргелі, қоңырат тағы басқалар.

Темірдің өзінде, не оның бабаларына болысқан қазақ мыңы бір кезде дулат бегі Камериддин Әндіжанға келгенде олар тегісі мен оған еріп кетеді.⁴⁷ Міне, бұ да өзбектен қазақтың бөлініп шығуының бір көрінісі.

Қазақ пен қаңлыны жарқын түрде суреттеген ғалымдардың бірі Хорезмдік Мұхаммед Махди хан. Ол кісінің жазуына, сөйлеген сөзіне қарағанда қазаққа өте жақын. «Саңлақ» деген кітабының ашылатын басына Таңбалы тасқа түсірілген түйенің табан суретін қоса берген.⁴⁸ Бұл кітапта айтылған, қазақ пен қаңлылар Хорезм мемлекетінде өте күшті ұлыстан саналады. Оғыз наме бойынша қаңлы /қыпшақ/ тайпасы өте мәшһүр ел, егін салғыш, бақылағыш, жол көрсеткіш. Шығырда айтылады: Түзі төрт жүз қаңлы еді.

Күнде қошлақ кашифа /ілтипат/ яғусында көрк асылған. Бойы менен күн құшар /с., 278/.

Қазақ абыройлы ұлы ел, өзі шешен, өзі әділ, игі ел. Шығырда айтылады: Заң еді кім қазақ еркіндесе, тұйық жігіт не шегер еді, сапа жасалуда дархан ағаш сияқтанып тұрады. Хорезм аты менде жақсы пайдалана біледі. /стр.273/.

Қазақтың ерте кезде болуының бір куәлігі XII-XV ғасырларда «Қазақ шығып кету», «қазақ бол» деген бір ұғым болған. Үкімет орталығынан қуғын көрген тегіндер, сұлтандар, билер ордадан қырға

⁴⁷Зафар наме Тимури. Қолжазба. Отдел востоковедения АН Таджикской ССР, 2487, Л., 25 а.

⁴⁸Бу Издание лауэона. Лондон 1960.

қашып» қазақ болып жүретін. Ең ерте кезде /IX-X ғ./ ордадан қашып шыққан Алаша хан сондай сұлтанның бірі. Сондықтан «қазақ болып», «қырда еркін» жүретін сахараны Уәлиханов «рефюже» – «тыныш алатын орын» деген.⁴⁹

Әлішер Навоийдің толғауынша егер «Шах қазақ болып кетсе оған кім әскерін шығарып, кім қылышын көтерер еді?»⁵⁰

«Қазақ шығып» кеткен ісінің бірі Едіге, ол Сарай қаласынан қашып тура қырға тартады. Жамбайдың соңынан қуып, ордаға қайт деген сөзіне ермейді.

Темір Тоқтамысты Алтын Ордадан қуып шыққан соң, ол қашып қырға келіп, «қазақ болып» жүреді. Қашан өлгенше Есіл мен Ұлытаудың төңірегін қоныстайды. Есіл бойында, Сілетіде осы күнге дейін сақталып келген қалаларды /Қайрақты, Қара-оба, Жаңғыз-Тау/ тұрғызатын осы кісі.⁵¹

Темір ұрпақтарынан «Қазақ шығып» кеткендер Хусайн Байқара мен Алауеддин мырза. Олар Дешті Қыпшақ өлкесіндегі қазақтар ортасына келіп, солар сияқты болып жүрді. Әдебиет, өнер туралы олардың қыпшақ сахарасынан жиып алынған кемеңгерлік ойлары Әлішер Навоий мен Хусаин Байқараға ұлы тірек болады. Оны іс басында отырып жүзеге асырады.⁵² Тегінде қазақ тайпалары Шейбанимен алысып жүргенде олар тегісімен Темірдің ұрпақтарын қуаттап, Хусаин Байқараның, Бабырдың, Абусағидттың төңірегіне бас

⁴⁹Валиханов, I, 130.

⁵⁰Абушқа, 322.

⁵¹Н.В.Сорокин. Погребение Тотамыша.

⁵²Әбдіразак Самарханди.

қосып жүрді. Атақты жазушы Махди «менде Хорасан ішінде қазағладұғым болды».⁵³

Көп заман «қазақ» болып жүрген кісінің бірі – Шейбани. Оны «дер заман қазақ» деп атаған.⁵⁴ Рузбеханның айтуынша, Шейбани көп заман басқаратын ең ұлы хан, Дешті Қыпшақтың ұлы адамдарының бірі Бұрындыққа қарсы шыққан.⁵⁵

Рузбехан Шейбанидың тегін жатқан қазақ халқына қарсы болуына разы болмай, «бұл өзіңізбен туысқан ел, оған неге қарсы тұрасыз?» дегенде, Шейбани Сырдарияның жағасында отырып айтқаны: «Менің Дешті Қыпшаққа қызығатыным оның байтақ жері, мал өсіретін өрісінің кеңдігі, шөп мол шығатын жайлауының тау-тасының сұлулығы. Өзге жер ондай емес», – дейді.

Жоғарыда көрсеткен тегіндердің, сұлтандардың ордадан қашып, қуылып, «қазақ болып кетуі», «қазақылық» (еркіндік етуі), «қазақыланып» – қазақ сияқты жүруі, әдебиетте көптеген ат қалдырады, бірақ олардың қазақтан шығуына келмейді. Орыс тілінде ол сөздер «беглец» (қашақ), «бродяга», «скиталец», кейде разбойник (Ценкер, Вамбери, Бартольд, Фалев, Немет тағы басқалар). Парсы тілінде жазатын автор – (Шарафуддин Язди. Мирхонд, Хантемір) қазақшадан қазақ болып жүру, қазақ сияқты жүру – одан сол сияқты «қазақ» сөзінің мәнін тексеруші ғалымдар бұл сөздің негізі «каз-ак» человек подобный гусю т.е. вольный как птица (Н.И.Веселовский, Лекции, 54), «Қаз-ак» – «белая гусиня» (Чулошников. Очерки, 109), Газы хақ-ислам әсерімен шығарылатын аңыз. Бұлардың

⁵³Саңлақ, 50 ч.

⁵⁴Шейбани, Таварих-и гузида-Нурсат Наме Ташкент. 1967; 273.

⁵⁵Мехиан наме Бұхара.

барлығының ешбір ғылыми тарихи негізі жоқ. Алайда көп зерттеген ғалымдардың дәлелдеуінше, бұл тарихи аңызға айналған ескі сөз. А.И.Левшин (II, 41-42) мен В.В.Радловтың (I, 193) бақылауынша «қазақ» сөзі ескі дәуірден үзілмей айтылып келе жатқан тайпаның аты. Көп ғалымдар (Вамбри Марр, Самойлович, Пельо, Рамстедт, Немет тағы басқалар).

Бұл ғалымдардың зерттеулерінше «хазар», «қазақ» тайпалары Каспий теңізінің төңірегінде, Солтүстік Кавказда ерте кезден қоныстанған елдер. Қазақтар Орта Азиядан Алтай, Саян тауларына дейін белгілі.⁵⁶ Ең ескі дәуірде қолданған «қазақ» сөзін көп зерттеген ғалымдар Н.Я.Марр. Чехословак академигі Б.Грозный (1879-1952), Вамбери (1832-1913). Олардың зерттеулеріне негіз болған Константин Порфирдің жазулары (905-959). Оның солтүстік Кавказда, Каспий теңізінің өн бойында созылып жатқан «қазақ» деген ойына көңіл бөлген.

Академик Маррдың зерттеуінше қазақ, қазар сөздерінің түбі қас, «каз», демек, «Кас-пи», «Каски», олар «Кавказ», «Каспий» сөздерімен байланысып отырады. «Этноним «кас» отложился в Хазар». Солтүстік Кавказды мекендейтін елдер (шешен, кабарды, карашайлар) Кавказ тауын асып жүріп, оған өз тайпасының атын беріп жүрген. Сондай тайпаның бірі Каски, Косы (қазақ) сохранившиеся в названиях родственных народов Северного Кавказа в числе их и казаков.⁵⁷ Енді бір кітабында Н.Я.Марр «каска» «қазақ» сөзінің арғы тегі дейді.⁵⁸ Б.Грозныйдың тексеруінше

⁵⁶ Самойлович, 13, 14.

⁵⁷ Н.Я.Марр. Кавказский культурный мир и Армения. ЖМНП, 1915, стр. 286, Отгиск, 8-9.

⁵⁸ Гувкин яфедиди. 1926, 43, 61.

Казхи біздің заманымыздан бұрын Каспий теңізінің батысында тұратын /гун/ тайпасы Қасхи сөзінің түбі де осыдан алынған. Кавказ, Каспий бәрі бір түбірден.⁵⁹ Мұндағы бір тамаша жері Солтүстік Кавказдағы осетіндер, кабарды мен балқарларды осы күнге дейін қасақ, кесек деп атайды.⁶⁰ Бұл атты кабарды мен балқарлар Марр мен Грозный айтқан ерте дәуірден не қыпшақтар заманынан /X-XV/ сақталған болу керек.

Армян жазушысы Муса Харенидың айтуынша, қазақтар біздің заманымыздан көп бұрын, Иран патшасы Валаристың кезінде /216-197/ Күр өзенінің оңтүстік жағасын қоныстап отырған.⁶¹ Көп ғалымдар қазақ сөзі Солтүстік Кавказда ерте кезден айтылғанын сипаттайды. Оған ерекше тоқтаған В.Ф.Минорский, З.А.Тоган, П.Пельо, А.Н.Самойлович /стр.14/. Араб, Ирак әдебиетін көп пайдаланған Миронский мен Тоганның зерттеуінше қазақтар салжук /IX ғ./ дәуірінен шыға бастаған. Ту баста қазақ сөзін араб жазушылары бұзып жазып «қасақ», «кесал», «ксал» деп отырған.⁶² Бұл сөзді дұрыс жазған IX ғасырдың жазушысы Ибн Адхам әл-Руфи. Онда «қазақ язылмыш» деген.

Қазақтар арабтар келмей тұрып хазарлармен байланысты болған. Хазарлар ортасында «қазаруғ», «берішлік» деген екі ұлы қауым болған. /Бір тамаша жері Беріш осы күнге дейін кіші жүз ұлысының бір тайпасы/. Бұл ерте кездегі қазақтар Моисей Хоренскийдің жазуында да айтылады. Оның баяндауынша, бұл қазақтар біздің заманымыздан бұрын Иран патшасы

⁵⁹ Вестник древней истории, 1947, I, стр.263.

⁶⁰ История Кабардино-Бархарской АССР. 196., т.1.с.68.

⁶¹ Вахушти. География Грузии. Тифлис. 1904, с.32.

⁶² А., 1930, 73-90.

Валеристың кезінде /216-197 ж/. Күр өзенінің оңтүстік жағын қоныстап отырған ел екенін айтады. /172, 469/.

Осыған орай «қазақ» сөзі Солтүстік Кавказ жеріндегі халықтар арасында да аз кездеспейді. Оны біз әзірбайжан, құмық, балқар, қарашай әдебиетінен жақсы көреміз. Ең тамаша жері Әзірбайжанда бір үлкен аймақ «казах» деп аталады. Мүмкін, ол Муса Хоренди жазған «қазақтарды» ізі болуға тиісті. Құмық, қарашай, малқар, ноғай тілінде сөйлейтін «қазақ» сөзі көбінесе қыпшақтар арқылы тараған болуы керек.⁶³ Бұл айтқан елдердің қолөнері, кілем тоқуы, өрнек салуы, киіз басуы қазақтарға өте жақын. Оның барлығын олар қыпшақтардан алған.

«Қазақ» сөзінің ерте кезде шыққанын дәлелдеген ғалымның бірі француз академигі П.Пельо. Ол ғалымның зерттеуінше қазақтар Каспий мен Арал теңізінің бойында мекендеген халық. Бір өзгеше ой «қазақ» сөзінің ең ескі түрі XIII ғасырда Енисей өзенінің бір тарауы уйық Тұран бойында тасқа жазған түрі. Ол былай деп жазылған: «Қазғақ оғлы – қазғақ оғлум». С.Е.Малов екі жазу берген: «кызғақым, қазғақым⁶⁴».

Фердоусидің Шах намеде айтатын қазақ және онымен еріп жүрген алып ерлер Афрасиаб заманын көрсетеді. Сондай-ақ Табиридің айтуынша Амудария өлкесінде де болған. Арабтың әскер басы Ахнаф Ибн Каис VII ғасырда өзінің әскерімен тура сол қазақ өлкесіне тартады. (Т.Т.І,1939,87). Ол кезде Амудария мен Сырдың аяқ кезін Арал теңізі бойын, Жетісуды қоныстанған тайпалар үйсін, қаңлы, абдал, кердері, қыпшақ, оғыз кетелері. Олар Афрасиабты өз тілінде

⁶³ Самойлович, 13.

⁶⁴ Малов, Енисейская письменность. 1952, 16-20 бб.

Тоң-алып, алып-тегін деп өзгеше қадірлеген. Афрасиаб Рустемнің әскерінен жеңілгенде оны жау қолынан құтқарып, қыпшақ даласы сахараға шығарып салады. Осы кезде Таң алыпқа ерекше көмек көрсеткен Амударияның кердерілері бүгінде Кіші жүздің бір ұлы тайпасы. Кердерілер Иран патшасы Хұсрау туралы бір ауыз сөз айтпайды, оның тығып қойған қымбат мұраларын жасырады. XIII ғасырдың бас кезінде Амударияның аяқ кезін зерттеген араб географы Якут Кердері де Афрасиаб туралы сұрағанда бұрынғы жасыратын әдетін сақтап ешнәрсе айтпаған.

Бұлар Хорезмнің солтүстік шетінде тұратын өлке малы орасан көп. Бірақ бір алуан адамдар. Иранның ескі аңыздарын оқып көргенімде түрктің падишасы Афрасиаб өлгенде барлық қазынасын қымбатты дүниелерін теңіздің (Арал) түбіне көміп қойған, Кердеріден сәл жоғары. Бірақ ол қазынаны Хусрау Первизге дейін (540-628) ешкім білмеген. Хусрау бұл қазынаны тауып он екі жыл ішінде өзіне жеткізеді. Әрбір ай сайын жүк тиеген он қашыр қанша қымбатты дүниемен қақтаған көп алтынмен келіп тұрады. Міне, Афрасиабтан қалған осы қазынаны сақтауға ант берген ел Кердері еді. (МТТ.1.431).

Демек, «қазақ» сөзі өте ескі дәуірден келе жатқан сөз. Оны сол қалпында Солтүстік Кавказда, Азербайжанда, Орта Азияда, Оңтүстік Сібір халықтарында айтылып келген. Оны жақсылап сақтаған елдер қойбалдар, қарағаштар, жалпы хакастар, туалар. Ол сөздің кейбіреулерін өткен ғасырда Сібірге экспедициямен барған фин ғалымы Кастрен жазып отырған.

Бір өзгеше жері, Сібір халықтарының ескі тілінде «қазақ» сөзі екі түрде кездеседі – «қазақ», «қадақ»

болып. Бірақ екеуінің мағынасы бірдей – «мықты», «берік», «жойқын», «ауыспайтын».

Моңғол тілінде «қазақ» сөзі XII ғасырдан айтылады. Олардың көп заманғы аңыздарының 1240 жазылған жинағында («Сырлы қазна») «қасағ» болып жазылған. Қытайлар «қасақ» дейді. (Бигурин, Владимирцов, Пельо, Рам Стедт). Моңғолдардың өзгеше етіп айтатын сөзі «қасағ терген» – «қазақ арба», «қазақ күйме». Бұл сөздің тарихи мәнін ашқан А.А.Семенов, Г.И.Рамстедт. Семеновтың айтуынша ескі дәуірлерде ғұн мен қыпшақтар қолданған күймелі арбаны қазақтарда ерекше пайдаланған, бірақ бергі кезде ұмытып кеткен. Ол күймені араб моңғол тілінде «қасағ терген» – қазақ арба түрінде сақталған.⁶⁵ Рамстедт – «хазар», «қазақ» сөзінің түбірі «қаз», «қас» негізінен шығуы анық, моңғол тілінде сақталған «қасағ терген» – алыптардың күймесі, соның бір дәлелі.

Мұндағы ой бөлетін нәрсе «қазақ» сөзінің этимологиялық мағынасы. Вамбериден бастап «каз» (казах) сөзін – «блуждать», «бродить», «скитаться» деп келген (Вамбери, Паве де Куртаиль, Фалев, Намет, т.б.). Венгер ғалымы Гомбоц Вамбери мен Паве де Куртаильге сүйеніп, «казах», «Хазар» көшпелі тайпа деген сөз негізі «қаз» – көшу, «қыдыру».⁶⁶

Алайда тарихи дәуірлерде қолданған қазақ сөзінің тура мазмұнын бұл анықтау шешіп бере алмайды. Бір өзгеше анықтау Рамстедың «Алыптар күймесі» деуі, «қазақ»/қасағ/ сөзін ол «батыр», «алып» түрінде алады.

⁶⁵ А.А.Семенов. К вопросу о происхождении и состав узбеков Шейбани-хана, стр. 33-34.

⁶⁶ J.Gombocz. Die bulgarisch-türkische Lehnwörter in Ungarischen sprache. Memories de la Societe Finno-Ogrienne, XXX, 19126 s. 199.

Осыған орай «Шайбани намеде» – қазақ өте қадірлі сөз, мықты, күшті, шабытты көрсетеді. Еуропа тілінде ондай ұғымдарды рыцарь деп атайды.⁶⁷ Сібір халықтары айтатын «қазақ» сөзінің мағынасында осыған жақын, мықты, берік, алып күш.

Демек, «қазақ» сөзінің түбірі «қаз» – тұру, тік тұру, мықты, берік тұру. Кішкене балалардың жүруге ұмтылып, аяғы шығып келе жатқанда қазақтар «қаз-қаз» «қаз тұр» дейді. Ат сейістер атпен ойнағанда «қаз тұр» деп тікесінен тік тұрғызады. «Қаз»-ға қосып айтатын «ақ» сөзі күшейтетін жалғау. «Қазақ» – мықты, алып, жойқын, берік деген сөз. Сібір халықтарында осылай сақталған. Тау алып (Афрасиабтың) қызының атында жойқын күшті алып болу үшін. «Қаз» деп аталған (Махмұд Қашғари). Тау алып өлген соң оның қызы Қаз Жетісу мен Иссык-көлді, тайпаларына орталық етіп көп қалалар тұрғызады. Өзі аңға шығып жүретін Балхаш теңізінің жағасына бірнеше қалалар тұрғызып, біреуіне өз атын қояды (Қаз). Демек, «қазақ» сөзінің шығуына әсер еткен бір қайнар көз осы. Сөзді күшейтетін «ақ» жалғауы өте ескі замандікі. Оның мысалына тағы мынадай сөздерді келтіруге болады: түй-ақ, түй (түін) – тұяқ – басатын бақай, аттың тұяғы; күш-ақ – құшақтау, қысу, ккон-аақ – қонақ болу, тас-ақ – мықты, тас сияқты, бала-ақ – балаң бала ақ екен, арда-арда емген аяулы, ардақ-аяулы, сүйікті, түр-ақ – тұратын жер.

«Ақ»-пен қатар қазақ тілінде оның жіңішке айтылатын түрі де бар: көнтері-көнгіш, шыдамды, тері сияқты, көн-ек /көнек/ – теріден тіккен ыдыс, бөрі /бөрік/ – «бөрі басты» басқа киетін киім /ескі замандағы түрі/.

⁶⁷ Валиханов. I, 207.

Жоғарыда көрсеткен «кас-ки», «кас-а» – оның мағынасында «қаз-ақ» пен бірдей мықты, күшті, алып, «каски», «каскамак», «касқиып қарау» – мықты, алып күшпен қарау.

«Батыр қабланнан бас тартпай тура касқиып қарадың». «Кас-а», «қаса батыр» – жойқын алып батыр. «Қасақана» – әдейі, күш білдіріп, мықтылықпен /Будагов п., 16,17/.

Ескі қазақ сөзінің нағыз аттары осылар. Бергі XII-XIII ғасырларда қазақ ұлысының әлеуметтік мәні өзгеріп, оған жаңа ұғымдар кіре бастайды. Монғол дәуірі басталарда, одан бұрын да қазақ жастары көп уақыт үйленбей «үйсіз қазақ» атанып, әскер болып ат үстінде жүрді /1245 жылы жазылған қыпшақ сөздігі/. «Бұл кездегі қазақтар өзінің жойқын ерлігімен, алып күшімен барлық дүниеде даңқты болды. Олардың қайыспайтын ер жүректік мінезі араб тілдерде де, тағы басқа тілдерде де ашық түрде жазылған». ¹ Шейбанидың әсерімен кейбір жазушылар «қазақ» сөзін бұзып араб сөзімен «қазақы» деп жаман сөзге айналдырған – «бұзақы» /разбойник/, «талағыш» /грабитель/ деп атаған. /Рузбехан 50/. Бірақ бұл сөздің ерте заманнан келе жатқан ұлыс сөзі «қазақ»-пен еш байланысы жоқ. XIV- XV ғасырларда ескі қазаққа қосылған кейбір жаңа тайпалардың тарихи ізі «қазақ болу», «қазақ шығып кету», «қазақлану» түрінде сақталған. ²

XV ғасырдан бастап «казакия» қазақ ұлысы болып, бұрынғы Дешті Қыпшақтың орнына Қазақстан сөзі қолдана бастады. Демек, таңбалы тастағы жазу, таңбалардың көп түсуі тарихи дәуірдегі дәстүрлі істен туған. Бұның негізі ескі дәуірлерде Қазақстан жерін қоныстаған ғұндарда, үйсіндерде, қаңлы, оғыздарға

1 Рузбехан Мехман нама Бухара, 1976, 35,62,92,93,94,123.

2 Валиханов, I, 122.

әдет болған. Оларда ұлыс-ұлысқа бөлініп, жиылыс шақырып, ел-елді қысқы-қыстауға, жазғы-жайлауға анықтап отырған, әрбір тайпаның басшыларына өздеріне тиісті таңбалар анықталып отырған. ³ Осы оқиға әсіресе таңбалы тастың жазуларында жарқын түрде суреттелген.

3 Шарафеддин Йазди, 196.

НАЙМАН, КЕРЕЙ, ӨНГҮТТЕРДІҢ ЖАЗУЛАРЫ

Орхон ойғыр жазуларын өзіне дәстүр қылған елдер наймандар, керейлер, өңгүт-уақтар, меркіттер, барлығы ерте кезден үкімет құрған ұлысына кірген тайпалар. Елді орхон ойғыр жазуына үйретуде бұлардың үлесі зор. Өңгүт уақтардың меркіт тайпаларының ғажайып ерлік жыры «Ер Көкше», «Ер Қосай», Керей «Қамбар» жыры осы күнге дейін халық аузында сақталған.

Рашидединның әдемілеп, билердің айтуынан жазуынша: найман мен керейлер тарихи заманда саудагерлер, миссионер арқылы несториан (Айса) дінін дәстүр етіп, солар арқылы олардың Армениядағы, Сириядағы дін басқармасымен хат жазысып отырады (Рашидедин. Сборн Летописей 1. ч.1, с.127; g.Oppert6 Der presbyter jehannes in sage und Berlin, 1864, 89).

Несториан болған керей жазуларын көп зерттеген француз ғалымдары (Saint – Martin, Memoriam, 1, p.280).

Несториан дінін колданатын керей мен найманның қыздары тегіс Шыңғыс ханның балаларына шығып, олардың рухани тіршілігіне үлкен әсер еткен. Соның ішінде әсіресе Оқтайдың әйелі Торын-Хатун мен Толының әйелі Сұртоты-бикем. Бұл Сұртоты керей Он ханның немересі, ықпалы күшті болған. Ол өзінен туған төрт баласы – Мөңке, Құблай, Алауке (Хулагу),

Арық-Бұқаны білімге тойғызған (Марко Поло, стр. 243; Рашидедин, 1, кн. 2 (стр. 72). Осындай жағдай наймандар мен керейлер ортасында ерте кезден дағдылы іс болғандықтан олардың бітікші абыздары да аз болмаған. Керей Он ханның ұлы бітікшісі Құтты-Бұқа барлық керей елін жазуға үйретеді (Рашидедин, т.1., 128). Шыңғыс хан үкіметін құрған соң, оның ең сенімді бітікші (абыздары) бір ғана керей мен найманнан, не өңгүт (уақтар) болады. Оның ерекше сенген бітікшісі керей Абушка (Абуша), абыз (Рашидедин, I, т.1) Өктей ханның ұлы бітікшісі керей Қарыдай (Кәрітай) В.В. Бартольд т.1, 534; E.Bloch, introduction a l-histoire des Mongols. P.42).

Мөңке ханның ұлы бітікшісі ода керей ұлысынан Болвай деген кісі, ол Мөңке ханның балаларын ойғыр жазуына үйретеді (Ohsson, Historire des Mongols, t. 2, p. 260).

Екінші хатшысы жалайыр Бала бітікші Хұлагу ханның бас секретары керей Мұқыр бітікші. Көке – баяут. Әлішер Навоий айтқандай бақсы шеберлікті де жақсы білген. Алаукеге (Хұлагу) алтыннан, күмістен ақша жасап отырған. Сол кездегі тіл бойынша ол ақшаны (монета) «бәліш» деп атаған (Рашидедин I, 134, 177).

Ең ескі жазудың бірі «Шыңғыс ханның нақыл сөздері», «Алтын дәптер» не «Білію» деп атаған (Рашидедин, т.1, кн.2, с. 252-265). Ол жазу Оқтайдың ордасында сақталып тұрған. Ол кездегі бірінші Орда осы күні Алакөлдің жағасында «Ала қамақ Сарайы» деп аталған. Жоңғар Алатауының түбегіндегі ескі қала. Ондағы алғашқы құрылтайға Баты да барып жүрген, кейін Плано Карпи Темір де барып тоқтаған.

XV ғасырдың шежіресі «Му-ал-ансаб» кітабының көрсетуі бойынша, Оқтай хан «Алтын дәптерді» бір ғана Өңгүт (уак) бітікшісіне тапсырып қояды. Атақты билер, әскербасылар, ел басқаратын сұлтандар болмаса, оны басқа кісіге оқытпайды. Моңғол дәуірінде қазақ тайпаларынан түрікше документті көп жазатын тайпалар қыпшақтар, арғындар (Марко Поло) жалайырлар, қандылар (Қадырғали Жалайри), қоңыраттар, кетелер. Олардың дәстүрі кейінгі қазақ заманынан ауысады.

Көп ғалымдардың анықтауынша, моңғолдардың мәдениеті өркендеуіне зор әсер еткен әсіресе найман мен керейлер. Олар көп заманнан бері үкімет жасап, саяси мәдени, тұрмыс жұмысына ойғыр алфавитін жақсылап пайдаланған жұрт болған соң, оны көрші елдерге де таратып отырды. Шыңғыс хан оның аталары осы екі ел мен XII ғасырдан араласу ойғыр алфавит моңғолдарға басқа тайпаларға да тарата бастайды. Найман мен керейлердің ортасында көп жыл бірге жасасып, қарым-қатынасты болғандықтан, олардың ортасында бітік жазу, қағазға басатын «мөр» бар екенін көріп таң қалады.

Найман хандарының жазған бітіктерін, қағазға түсіретін мөрін сақтап жүрген атақты бітікші (абыз) Тау Тон деген кісі наймандар жеңілген соң, қария абыз Шыңғыс ханның ортасына келіп, оның балаларын ойғыр жазуына үйретеді (Abel Remuset, *Mouveau X.Melankes Asiatioues*, t.2. Paris, 1829 p; Pelliot, *Mottes sur le Turkestan*, pp. 33-35; В.В. Бартольд, соч. Т.V, 620).

Ергене Кен ойпатынан тарап шыққан қияттардың бір ұлы жырауы Есейбұқа, қыпшақ пен наймандардың атақты ойшысы, ақыл иесі, ұлысқа тәрбие беретін, өзі ғалым, өзі ұстаз, өзі жырау. Шыңғыстың ортасы-

на келіп кеңес береді. Оқтай заманынан дейін жасайды. Туып-өскен жері Алакөлдің маңы, Ертістің бойы. XIII ғасырдың 30-жылдары әбден қартайып жиылысқа күймеге отырып барып жүрді (Рашидеддин, т.1., кн.1. стр. 158).

Керей мен наймандар түркі тілінде сөйлеген бір туысқан елдер. Кейін олар қазақ пен өзбек ұлысына қосылды. Олардың шығу тегі түрік тілінде сөйлеген өңгүттермен бірдей (Рашидеддин, т.1, кн.1, стр. 102). Өңгүттер қазақтың «уак» деп аталатын орта жүздің бір тайпасы. Өңгүт руы осы арада әлі күнге сақталып келеді. Олардың тарихи заманнан тұратын жері Ертістің жағасы, Ракан тауының іші, Бесқарағай өлкесі өздерінің шежіресі бойынша Ер Көкше, Ер Қосайдың ұрпағымыз деп санайды. Керей, меркіт осы өңгүттермен аталас.

Найман мен керейлердің, өңгүттердің түрік тілінде сөйлеген тайпалар екенін XIX ғасырда төндіре жазып кеткен ғалымдар Н.А. Аристов (Заметки, с. 303, 306), Ю.Клапрот 1826, Ховорос Н.Н. (1-бөлім, с. 694) XX ғасырдағы атақты ғалымдардан найман мен керейлердің түркі тайпасы екенін айқын шешкен ғалымдар Мураяма, чехослав ғалымы П.Поуха, А. Инан. Совет ғалымдарынан Л.Л.Викторова (К вопросу о найманах. «Ученые записки ЛГУ», 191, №305, стр. 137-155).

Осы ғалымдардың жаңадан табылған тас жазуларға сүйеніп зерттеуі бойынша, несториан (Айса) үлгісіне кірген наймандар, керейттер, өңгүттер, меркіттер бір ғана түрік тілімен жазатын болған.

Ең таңсық нәрсе – Алтай мен моңғол жерінен табылған өңгүттер мен (уак) керейлердің жазулары. Көп табылған әсіресе өңгүттердің жазулары. Олар

ерте дәуірден құлпытасқа қиып түсірген түрік сөзі, тілі қыпшақ тілімен бірдей. Орысша жазуында айтылған: «Изучение языка несторианских онгутских эпитафи показывают, что они относятся к языкам кипчакский группы.

Бұл құлпытастарды көп зерттеген Мураяма оларды «торбы ташы» деп негізін арабша «turbe» сөзі деп анықтайды. Бірақ бұл сөз ерте кезде арабтарда болмаған. Мүмкін қазақша «дорбі тас» – биік, ұзын тас (Радлов, словарь, III, 1189). Моңғолияда болған археологиялық экспедициялар найман, керей, өңгүттердің түрікше тасқа жазған белгілерін тапты. Соның ішіндегі ең тамашасы түрік тілімен жазылған өңгүттердің құлпытастары (...). А. Инан зерттеуін содан алып жазған.

Моңғолия мен Оңтүстік Сібірде, Алтайда сақталып келген тас жазуларды ерекше тексерген әсіресе совет ғалымдары С.В. Киселев, А.П. Акладников Кляшторный. С.В. Киселевтің бақылауынша, көзге түсірген жазулар өте ескі дәуірдікі «предвосхищающие орхоские надписи». Оған мысалға келтірген жазу

 s (С.В. Киселев, с. 481, табл. XLV, 1,2,4,5). Ең ғажайыбы қия тасқа түсірген мыңдаған жазулар,

таңбалар, қаріпке ұқсаған малдың тұяғы, мүйізі, аяғы. Таңбалардың көбі аспан дүниесін суреттейді – шығып келе жатқан күнді

түнгі айды , жұлдыздарды, атылған жайды , ататын оқты , таудың басы

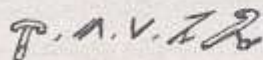
халықтың тұрмысын сипаттайтын аспантар –

қамшының сабы, балға, ердің қасы, қошқар мүйіз, өгіздің мүйізі, алшы , асық жілік, оның неше

алуан түрі, көз таңба , босаға , тағы басқалар.

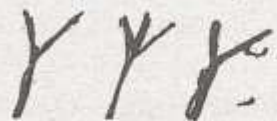
Таңбалардың қия тастан жойқын түрде жазып алған біздің аяулы ғалымымыз А.П. Окладников (А.П. Окладников, В.Д. Запорожская Петроглифы Забайкалья, ч. 1, 1969, ч. 2, 1970). Ол жазулардың көбі тарихи заманда Оңтүстік Сібірге дейін тараған ескі қазақ тайпаларының таңбасы, олардың құрбан шалған жерлерінің арыны. Таңбаларда кейінгі Қазақ секілді көбінесе құлпытасқа түсіріп отырған. Олардың ішіндегі көп жолығатын оңтүстіктердің таңбасы Қыятық + (22 таңба) түрі осы күнге дейін сақталған, екінші керейлердің таңбасы «ашамай» г 16 таңба, қазірге дейін қолданылады. Ашамай баланың ері, Керей ашамайы тайпасы осыдан шыққан болу керек. Ең ескі таңба үйсіндердің таңбасын үш әліп III. Ол үйсіндердің таңбасын екенін Семеновтың жазуынан көруге болады (Түземцы Северо-Восточного Кавказа. 1895) Көп сақталған әсіресе арғын таңбасы «көз» ОО (21 таңба оның әр ұру пайдаланылған неше түрлі нұсқасы кездеседі – .

Көп жолығатын төменгі шекті таңбасы қыпшақ тамғасы екі әліп II С5 таңба), үйсіндермен ұқсас кейде көлденеңнен келіп отырады. Көп жолығатын оғыз таңбаларындағы оқ, жай аты балға

Бұлардың көбі кіші жүз тайпаларындағы сақталды. Найман таңбалары, екі түрлі, бірі «ергенек», Н, ергенек қамалының қақпасы, екінші бақан тамға

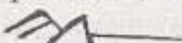

Қоңырат тамғасы босаға п онда ергенек көп қамалының қақпасы. Қият-қыпшақтармен бірге Қоңырат көп тайпаны Ерегене –

Қоннан алып тығады.

Қандының тамғалары күн, ай , үшкүл, Күнге, айға көпелдің Тарақтының таңбасы тарақ , бұда Селенгі өзенінің бойын-

да сақталған. Қадырғали Жалаиридін айтуынша, Жалаири да тарақ тамғалы болған. Тегінде тарақты екеуі бір ұлыстан болу керек. Ескі тамғалардан ең қызықтысы – Қият таңбалары, «бөрі бас» , сөре

таңба . Ереже көп қақпасы.

Осылардан ерте кезде тасқа жазып түсіру дүние танудың бір жарқын түрі болған.

Осы тәрізді несториан болған найман, керей өңгүттердің түрік тілімен жазғандары Гоби шөліне таяу тұратын «Қара-хото» қаласын қазғанда табылған, оны қазушы отанымыздың ғалымы П.К.Козлов (Монголия и Амдо и мертвой город Қаро-хото. М., 1947).

Бұл қаланы салдырған Керей мен өңгүт-уақтардың басшылары, Гоби шөлінің оңтүстік батысында Езін-Гол өзенінің төменгі арнасында оң жағында тұрады. Бұл қаланы қазғанда оның ортасынан Несториан үлгісімен салынған табынатын мұнаралар, діңгектердің қабырғасы, олардың ішінен түрікше жазылған көп жазу-

лар шыққан (Пигулевская Н.В. Сирийская и Сиро-тюркские фрагменты из Кара-хото и Турфана». Советское востоковедение». 1, 1940, стр. 213-234). Ғалымдардың зерттеуінше Қара-хото қаласынан табылған Сирия түрік жазуларымен бірдей. Демек, несториан үлгісіне әдеттенген тайпалар Сирия мен Армен елінен келген үгіт таратушылардың ықпалында болғаны көрінеді. (Рашиддин, 1, кн.1., стр. 132). Марко Полоның жазуынша, несториан дініне кірген наймандар, керейлер, өңгүттер (уак) әрі көшіп мал өсіріп, суармалы егін салып, қыс күні белгілі қыстауларда, не қалаларда тұратын ел болған. Моңғолдардан бұрын керейт елін басқарған Орталық Азиядағы ең ұлы кісі Керей он хан. Шын аты – Тұғурыл, Маркөздің немересі (Рашиддин т. 1, 27) Керейлердің қыстаулары Алтай мен Қаңғой тауларының ішінде болған, олардың ішіндегі ең атақты қыстаулары – Өрен – Қорбық, Төс, Құласын, Өтеге, Өткікұлан, Жалдыр – Құлан (Рашиддин, I, Кн. 1, с.127-131).

Найман, керей, өңгүттер, ғұндар, қырғыз сияқты бұғыға табынатын болған. Оғыз ханның шешесі сондай аңқұмар болған, уақытын бір ғана аң аулаумен өткізетін. Оны халық ерекше қадірлейтін. Ол қайтыс болғанда, бар халық жиналып, оның басына сәулетті үй тұрғызады. Кешке қарай оның қабіріне бәрі келіп:

– Сен маған не істемедің, өшімді аламын, – деп, оған тиіспекші болады. (Юань Ши).

Наймандардың қыстаулары Ертістің бас жағында, Алтайда, Шыңғыстауда, Қара-Қорымда (Рашид. I, 1 с. 136-137). Олардың негізгі отряды – Хожан – Усун (р. кн. 2, с. 147).

Он ханның орталық қаласы Оңтүстік Моңғол Алтайында тұрған. Найманның әскери Он ханды осы орталық қаланың түбінде Некен-Усін деген қыстақта атып атып өлтіреді (Рашидеддин I, КН, I, с. 132, 133). Екінші қалалары Өзен айы, Қара-хото (Марко Поло, Минаев, аудармасы, 272). Керей наймандармен көрші тұрған, өңгүттердің бірнеше қалалары болған. Орталық бір қаласы Оңғу-Қапқа (Оңғу), Қытай шетінде. Онда тұрған тайпалар Он ханға бағынатын өңгүттер (уак), қоңыраттар (Марко Поло 94 ж. 278; Рашидеддин, кн. I, с.161). Екінші бір орталық қаласы Тендік. Марко Полоның баяндауынша, «Тендік – город в славной равнине, Стан Ван-Хана (Тұғурула). На той равнине Тендук две величайшие рати. У потомков попа Ивана (Ван-Хана) много городов и замков. Главной город называется Тендук. Там живут мусульмане, идолопонлонники и христиане-несторианы. Среди них потомки попа Ивана (Керейтские Ван-Хана). Тайпалардан тұратыны арғындар, (аргон), өңгүттер (уактар), керейлер, наймандар, қоңыраттар, меркіттер, ойғырлар.

Керей мемлекетіне кірген елдер сол дәуірде шыққан «Қамбар» жыры бойынша да «алпыс үйлі арғын», «тоқсан үйлі тобыр» – жоғарыда көрсеткен тайпалар. Қамбар жауды жеңгенде:

*Алпыс үйлі арғынның,
Тоқсан үйлі тобырдың,
Қабыл болды тобасы.*

(Батырлар жыры, 1963, 416-бет)

Тобыр шеберлер, бітікшілер отыратын қыстақ, қала. Солардың көп жиылатын жері. Арғындар ұстамды,

ақылды, шеберлік пен сауда ісімен шұғылданады, екі тайпадан құралған. Поп Иван осыларды басқарған, басқа көрші мемлекеттерді өзіне бағындырған. Оның ұрпағынан қалғаны Жор (Георгий) осы Тендук қаласында тұрады (Марко Поло, перевод Минаева, 86, 94-95, 278). Рашидеддин бұл қаланы өңгүттердің еліндегі «Кендук» деген бір қыстақтың аты деп жазған (I, кн. I, 141) түріне қарағанда Тендук (Түндүк) Ертіске таяу тұрған бір қаланың аты.

Керей мен өңгүттердің (уак) жеріндегі үлкен қаланың бірі Махмұд Қашқариде көрсеткен «хатун сыны» (Хаттың сын тасы тұрған қала). Махмұд оны картасына кіргізіп Гоби даласында көрсеткен. Несториан әдетіне кірген тайпалардың көп тұрған қаласының бірі – Езен, Үлкен әкімшілік, сауда орны болған. Оның қирап жатқан үйіндісі, Гоби өлкесінде, Езен өзенінің сол жақ жағасында осы күнге дейін сақталған (Марко Поло, пер. Минаева 84). XIX ғасырдың соңында ол қирап қалған қаланы тексеріп, көп жаңалықтар жазып алған біздің отанымыздың ғалымдары (Г.Б. Грум-Гржимайло.). Описание путешествия в Западный Китай т. II, СПб, 1899, 92).

Гоби даласында үшінші үлкен сауда қаласы Қара-Хото, Езен өзенінің төменгі оң жақ жағасында несториан (тарса) үлгісімен жасаған. Керейттер, өңгүттер, наймандар, ойғырлар, таңғұттар отырған. Онда тарса (несториан) дініне табынатын кез аббаттар, мектептер, көп үйлер болған (Марко Поло, Предание о церкви Иоанна креститоля (Он Хана), перев. И.П. Миниева, 1956, с. 69, изд. юла, I. 183-186). Бұл қалалардың өзгешелігі, ерте дәуірде қолданған орхон, ойғыр, сирия жазулары көп табылған, қолөнерінің бұйымдары кездескен,

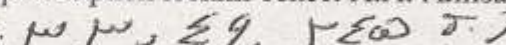
шіркеу-аббаттардан қағазға, жібекке жазылған «тарса» (Икон) жазулар шыққан. Оларды түркі мен сирия тілінде жазған керейтер, өңгүттер, наймандар, ойғырлар (Пигулевская Н.В. Сирийская и Сиро-тюркские фрагменты из Харо-Хото и турфа на советское востоковедение, I 1940, с. 220-223), Лесеченко Е.И., Шафрановская Т.К. Мертвый город Харо-Хото, М.1968). Н.В. Пигулевскаяның зерттеуінше Харо-хотанның түрікше жазулары Күншығыс Түркістаннан гөрі Жетісу жазуларына бүтіндей жақын болған.

Оңтүстік Алтайда сақталған наймандардың моңғол дәуірінде қирап қалған қаласының аты «Ақбалық» («город Красивее и больше других – Акбалук». Марко Поло, с. 291). Кара-Корум астанасында ел басқаратын хандар, сұлтандар, бектер осы оңтүстік Алтай іргесіне келіп аң аулайтын жердің (қорық) шеті (Марка Поло, 391).

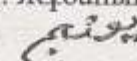
Наймандардың қирап қалған қаласының бірі – «Шамбалық» (Чамбалық Шам өзені бойында, Ертіске таяу жерде тұрған. Онда тұрған тайпалар найман, меркіт, өңгүт (Бартольд I, 272; (P.Peltiot Nates and fa “Turkestan”, p.22).

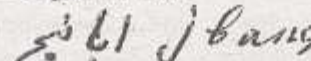
Жоңғар Алатауында тұрған бір қаланы Кіші-Талас (Махмұд Қашқаридің картасында Кемі-Талас) Марко Полода Жингин-Талас (Чингин-Талас, Шинжин-қала (272). Наймандардың қирап қалған ордасы, әкімшілік сауда орны – «Найман-Сүме» Моңғолия жеріндегі бір үлкен қала (Марко Поло, 24, А.М. Позднеев, Моңғолия и Монголы, II. 30). «Жоңғар тауының төңірегінде Несториан ықпалымен салынған бір қаланы «Тарса-кент» деп атаған. Ондай екінші «Тарса-Кент»-тың қалдығы

«Тарса-Төбе» атында Созақ қаласына таяу жерде, Қаратаудың теріскейінде сақталған.

Алакөлге таяу жерде тұрған наймандардың бір қаласы қарлұқтардың бір қаласы «Қиялық» (Рашидеддин, Жами ат-таварих. Критический текст. А.А. Ализаде. т. II. ч. I. М. 1980).

Тарихтың көрсетуінше, XII ғасырға дейін найман, қаңлы, қыпшақ, арғын, қарлық аралас тұрған. Олардың мекендеген жері ұлы Алтай, Ертіс бойы, Қара-Ертіс, Көк-Ертіс, Алакөл, Тарбағатай, Әміл, Кіші Талас.

Қыпшақ қалаларынан тарихта аты жақсы сақталғаны, әрі ең ескі түрі. Жұбаньш қаласы. Махмұд Қашқаридың жазуында , Jubang. Қазақ шежіресінде Жұбан-Ана, Рашидеддинның

жазуында (1.1. 80). Бірақ комментаторлардың «Инанч», jufens деп жазулары дұрыстыққа келмейді. Жұбан-Ананың VIII-IX ғасырда күйдірген кірпіштен тұрғызған мавзолей, Жаңа-Арка ауданында Сарысу өзенінің оң жағасында тұр. (XIX ғасырда оны Шоқан Уәлиханов зерттеген (Собр. соч. т. III, 232-233).

Махмұд Қашқаридың баяндауынша, Жетісудағы көп қалаларды, қырда тұрған Жұбанч (Jubans) қаласын тұрғызған Тоң-алып (Афрасиябтың) қызы – Каз, ұлының аты – Барысқан. Ыстықкөлдің жағасында тұрғызған бір қаланың атын өз атымен Барысқан деген. Ол Махмұдтың әкесінің өзінің туған қаласы (МК, III, 424, Ташкент). Балқаш көлінің ол кездегі бір аты «Қаз суы», Афрасиабтың қызы Қаздың маңайына аң аулап баратын жері. Іле өзенімен Жұбанч Сахарасының

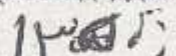

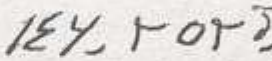
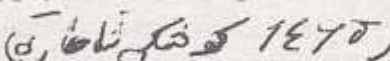

арасында тұрған бір қаланың аты «Екі өгіз» (МК. I. 91). Оны XIII ғасырдың саяхатшысы Рубрук Эквиус деп атаған» Махмұт Қашғариден кейін Рашидеддин жазатын Ыанг (Жұбанч) қаласы Балхаш көлінің теріскейінде тұрған. Оның аты да ту баста «Қаз» деп аталған (МК, III. Ташкент, 163, 165). Қазак шежіресі бойынша Жұбан-Ана қаласы деп осыны айтты. Бұл жойқын қаланың қалдығын бірінші рет зерттеген А.Л.Шренктің экспедициясы, соның қарамағында істелген геодезист Нифантьев. Оның айтуынша, бұл қаланың қирап жатқан орны Сарысудың оңтүстігінде Мойнты өзенінен 25 шақырым күнбатысында қарай, Егінді-Бұлақ деген сайда тұрады. Бұл жердегі тамаша нәрсе – күйдірмеген кірпіштен жасалған «Огромный Курган, укрепление с многочисленными боинницами. Построен для отвращения нападения врага» «Архив Акад. Наук СССР ор. 317, оп. I, № 48, Нифатьев). Описание южной части Киргизской степи 1843).

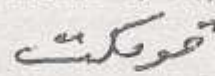
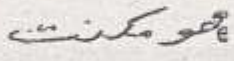
Қыпшақ қаңлы қалаларынан Орталық Қазақстанда болған атақты қаласының бірі Қарақорум, Торғай өзенінің аяқ арнасында болған.

Оны жақсылап жазған Жувейни, Рашидеддин (I. I. 80-81) Шарафеддин Йазди (Ташкент, 1972, 17-6. 18 а). 1216 жылы моңғолдардан қашқан Ертістің меркиттері (керей ұлысынан) осы Қарақорум қаласына келіп тығылды. Моңғол әскері оларды Қайдаул өзенінің бойында тегісімен қырып бітіреді (Джувейни, изд. Казвини, II, 102; Бартольд, II, 435-436). Жувейнидің баяндауынша, Жошы Отырар қаласын өзіне қаратқан соң, Торғайдағы Қарақұм астанасына барып демалады (Бартольд, I. 482). Демек, Бұланты, Байқоңыр өзені бойындағы қаптап тұрған суреттерді, жазуларды,

тамғаларды түсірген осы Қарақорым қаласында тұрған бітікші, абыздар екені сөзсіз.

Орталық Қазақстанда жасаған қыпшақ қалаларынан Рашидеддиннің көп айтатыны Қыр-қала (Рашидеддин, Критический текст А.А.Ализада, II, I,).

Турғу-Балық (стр.) , Көшкі (1470). Қыпшақ қалаларын тобымен әдемілеп жазатын әсіресе Шарафеддин Йазди. Онда айтылған қалалар Ала шаһир , Тоғузлык .

Қара-шаһир (425 б), Мау—Балық (57 а), Аязлық (421 б, 425), Төре-құрған (243 а), Керейт-Кала (60 а), Сұр-қала (307 а), Карачык (157 а, 210 а), Карасман (Караспан). Орда-Базар (369 а). Махмұд Қашғаридың мысалға келтіруі бойынша Қаратаудың теріскейінде тұрған Қыпшақтың үлкен сауда қаласы Кенжен-Сенгір (МК. I. 444), оларды басқарушыларды «Орда басы» деген I, 445), енді бір қаласының атын Хордадбех деп атаған, ол осы күнге дейін сақталып келгеніне сөз жоқ. Осы арадан Ертістің орта кезінде тұрған қыпшақтың бір астана қаласына 80 күн жүріп барады (Бартольд, V. 549).

Демек, осы айтқан қалалардың барлығы шаруашылықпен, мәдениетпен, жазу үлгісімен тығыз байланысып отырған. Бірақ оларда сақталып жатқан мәдениет, шаруа өнер ісі әлі зерттелмей босқа жатыр.

Моңғолияда сондай қалаларды, құлпытасты зерттеген моңғолғалымдары қанша жазулар тапты. Моңғолиядағы ескі қалаларды зерттеп, қанша құлпытасты алдынан өткізген ғалымдар көп жаңалық ашты; тарих заманда моңғолдармен көрші отырған наймандардан, керейлерден, өңгүттерден (уак) қалған мұраларды тауып олардың түркі тілінде жазған орхон, ойғыр жазуларын тауып, ғылымға көп жаңалық келтірді (Епокі, 46-48). Бұған көп үлес қосып келе жатқан моңғол ғалымдары. Олардың зерттеуінше, ең ғажайып нәрсе керейт пен өңгүттердің түрік тасқа жазған сөздерін жарыққа шығару. (Murauma 19647 pp 77-80).

С.Е. Маловтың көп заманнан зерттеуінше, Енесей мен Тува жерінде тұрған құлпытастардың таңбалары ескі үйсіндікі (үш әліп е), қаңлынікі (айтамға) , өңгүт-керейт елінің тамғалары (+).

Ең тамаша жазудың бірі, Енесей өзенінен Күйатын Уюк-тарлак өзенінде тұрған құлпытастағы Орхон жазуы. Сөз өлең мен айтқан жоқтау түрінде жазылған:

- Сіз еліме, Күнче – айыма, ұғланыма, будунума.
- Сізден алтмыш жашымда адырылтым.
- Атым Елтуған тутук бан, едімка елчісі ертым,
- Алты бағ бүдүнқа бек ертым (С.Е. Малов Енесей-ская письменность, с. 11).

Бұл қауымға кірген ұлыстар жоғарыда көрсетілген қыпшақтар, оғыздар, қаңлылар, үйсіндер, жалайырлар, керейлер, наймандар.

С.Е.Маловтың бақылауынша, Уюк-Тарлак құлпытасының жазуында бірталай диалектикалық өзгешелік бар. Соның бірі «Алты бағ будын». Бұл ат қазақ шежіресінде «алты ата», «алты алаш», «алты ұлыс» болып

сақталған. Шежіреде айтылғаны: «Бір атадан алты ру ел болып алты сан алаш атанды». («Насаб Наме-и Қазақ», Мендегі ескі қолжазба). Ескі түріктерде «алты ата тарихы» болғанын қытай анналдарында да айтылады (франсуз аудармасы: D.Michels, Historie geography. Paris, 1890).

Алас (Алаш) сөзін бірінші рет қолданған ескі үйсіндер. Жуан-жуандар V ғасырда Жетісуға шабуыл жасағанда, үйсіндер көп тайпаны қосып «Алас» деген бір қауым құрады. Бұл сөзді Қытай иероглифымен жазғанда одан үйсін екені көрінбейді (Н.В.Кюнер. Китайские известия, стр. 95), үйсіндерді «алас» деп атау Қарақытай (Ляо) заманында да (XII ғ.) айтылды (стр, 98). Демек, Уюк-Тарлак құлпытасында «алты бағбудын» (алты ұлыс) деп жазылуы, онда үйсіндердің ескі тамғасын түсіруі – оны үйсіндердікі екенін көрсетеді.

Бір өзгеше құлпытас Абақан өзенінің бойынан Ачурадан табылған Орхон жазуы. Ол жазудың мазмұны бір ғана найман елінің тарихын суреттейді. Онда айтылғаны:

*Ел өгасі Инанч – білгэ – (Бұқа хан),
Оғлы аты Куч – Оре оглан,
Ер атыңыз Оре бег
Еліңіз үчүн қызғану...*

Жағыға тегміш су теңі жетібің оғлан ерті (С.Е. Малов, 48, 49).

Рашидеддинның баяндауынша инанч-білгэ моңғол дәуірінің алдында наймандарды басқарған ұлы Хан. Оның балалары Тайан Хан, Бұйрық Хан, немересі

Күшлік Хан. Рашидеддин, 1, I, 137-139). Найманның халық аңыздары бойынша инанч-Білгэ ханның ұлы Күшлік Жойқын күшті, ұлы алып ер болған. Өзінің күштілігінен ол Шайтанның өзін ұстап алып, оның сүтінен қымыз ашытқан (Рашидеддин, 1. 2, с. 112).

Орхон жазуын көп қолданған елдің бірі қыпшақтар. VIII ғасырда қиып түсірген Мойын-Шор тасындағы Орхон жазуы бойынша, қыпшақтар оғыздармен қатар түрік қағанатын елу жылдай басқарып отырған.

«Қыпшақ елі ыл олурмыс түрік еліне» (Мойын Шор). Алтай, Жоңғар даласында, Енесейде, жоғарыда көрсеткендей, Орхон жазуы бар құлпытастар көбінесе керей мен өңгүттердікі. Моңғол дәуіріне бұлар және наймандар тегіс несториан дінін қабыл еткен елдер. Бұл әсіресе олардың крес тамғасынан ашық көрінеді. Сондай крес тамғасы бар құлпытастың бірі Увк-Архан өзені бойында тұрған құлпыгас. Оның бас жағында бұғының, қабанның суретін түсірген. Тастағы орхон жазуы «Марымыз шадымыз. «Мар» несториан дінін үгіттейтін ұстаз, балаларды оқытқан, Шад ел басқарушы (Малов, 14). Керейлерден қалған орхон жазуы бар бір құлпыгас Уюк-Туран өзенінің бойында тұр. Басына қабанның суретін түсірген, жазудың сөзі: «алтын ілгек кісені білімке бұғындық. Тастың екінші жақ үстінде керей мен өңгүттердің қолданатын крес тамғасы тұр. Бұл таңба қазақ уақ пен керейлерінде осы күнге дейін сақталған (Малов, 16-17). Мұндай крес тамғасы бар құлпытастар Енесей даласында өте көп (Киселов, ВДИ, 1939, №38, 131, Малов 97).

Бұл мәселені тереңнен қарап, әрбір тайпаның өзі жазып қалдырған жазуларын, оның мәдениетке келтірген үлесін айтып шығу бір ұлы мәселе.

НАЙМАНЫ

Одним из крупных ответвлений казахского народа является племя найманов. Среди Орта-жюза (Средняя Орда) найманы по количеству занимают второе место, а по сравнению со всеми казахскими племенами — третье место (по материалам М. Тынышпаева — найманы насчитывают 830 т. душ, не включая сюда еще найманов, живущих в Омском, Павлодарском и Каркаралинском округах. Следовательно, они составляют одну шестую часть всего казахского народа).¹

Найманы внутри себя распадаются на несколько подгрупп, как то: балталы, баганалы, ергенекты (саржомарт), карагерей, матай, садыр и тортуул (телегетай). Все эти подгруппы, в зависимости от разных условий обитания отличаются друг от друга местными бытовыми особенностями. Географическое месторасположение найманов таково: баганалы, балталы живут в Атбасарском уезде Акмолинской губернии и в Кызылординском, Акмечетском и Чимкентском уездах Сырдарьинской губернии, садыр — в Лепсинском, Джаркентском и Копальском уездах Джетысуйской губернии. Подгруппа матай в Усть-каменогорском, Лепсинском и большей частью в Зайсанском уездах. Подгруппа ма-

¹ М. Тынышпаев. Материалы к истории казак-киргизского народа, стр. 63

тай живет и в Китае. Остальные подгруппы найманов, как тортуул, карагерей и ергенекты (саржомарт) населяют Зайсанский, Устья-каменогорский и Бухтарминский уезды Семипалатинской губернии. Таким образом, основной территорией обитания всех найманских подгрупп, за исключением баганалы, балталы, является юго-восточная часть Семипалатинской губернии и соседняя часть Джетысуйской губернии.

В момент пребывания Антропологического отряда на Алтае (летом 1927 г.) некий Муса Рустемович, из рода каратай, нам рассказывал о местах бывшего проживания найманов, где-то в местностях Тайаткан и Шунак¹, главным образом, в долине реки Чу. На Алтай пришли они в середине (50-70 гг.) XVIII столетия когда здесь жили зюнгары.

В это время пришельцами руководили предводители Еспол, Жаныбек и Мая. Они подарили зюнгарскому князю 45 лошадей и заняли теперешние Чингизтаускую, Нарынскую и Курчумскую волости.

Сообщение Мусы² интересно тем, что оно совпадает с мнением М. Тынышпаева, который утверждает, что найманы в 1758-1780 гг. занимали местность от р. Токраун до Алтая и Джунгарских гор (Тарбагатай и Лепсинский Алатау)³ Из этого можно заключить, что найманы переселились с запада на восток, заняв полосу, граничащую с одной стороны с р. Кенгир, хребтом Улытау и р. Токраун, Чингизским хребтом, Голодной

¹ Тайаткан – Шунак - горы на юге Каркаралинского уезда.

² Муса среди горных найманов считается в устных сказаниях наиболее сведущим человеком.

³ М. Тынышпаев. Материалы к истории казак-киргизского народа, стр. 17-18

Степью (Шудынгой) и Джетысуйским Алатау - с другой. К этому еще нужно добавить, что в факте проживания баганалы и балталы в долинах реки Кенгир и гор Улытау, можно видеть следы найманского потока, направлявшегося от Сырдарьи вплоть до горного Алтая. Таким образом, нет сомнений в том, что найманы пришли с запада в 60-70 годах XVIII века.

В 1927 г. нами были записаны подробные генеалогии рода карагерей, каратай и отчасти тортуул. При сравнении этих материалов с таблицами М. Тынышпаева и Щербины¹ многие записанные нами имена не совпадают с данными таблиц. Особенно резкое расхождение между нашей записью и таблицей Тынышпаева. По таблице Тынышпаева от Наймана происходят три сына: Кентбуга, Саржомарт и Телегетай. По нашим записям между Найманом и Саржомартом находятся еще четыре колена, а между Телегетаем и Найманом еще Укреш. По словам Мусы, между Найманом и Кентбугой имеет место Ель-ата. Итак, по сведениям полученных нами, от Наймана происходят: 1) Укреш, 2) Токбан (от старшей жены) и 3) Ель - ата. По словам Мусы, Ель-ата не прямой сын Наймана, а усыновленный им, работавший при нем в качестве табунщика. После смерти брата Укреша, Ель-ата женится на молодой вдове — Сыныкелин (мать Телегетай), от которой родится Кентбуга (терстангбала).

От Укреша происходят Телегетай и Сугуршы (от жены Сындар). Между прочим, в таблице Тынышпаева не упоминаются имена Укреша и Сугуршы, в то время, когда Укреш считается самими найманами, их главным предком. Единственное совпадение в том,

¹ Материалы по киргизскому землепользованию.

что от Телегетая происходят Карагерей, Матай, Садыр и Тортуул (между таблицами Щербины и нашими записями особенного расхождения нет).

Саржомарт по Тынышпаеву — самое близкое колено к Найману, от которого происходят Баганалы, Балталы, Кокжарлы, Бура и Каратай, а по нашей записи — Баганалы, Балталы и Ергенекты происходят не от Саржомарта, а от Сугуршы; Саржомарт, Кокжарлы и Бура происходят от Ергенекты. О названии ергенекты — судить весьма трудно. Найманы из группы ергенекты (каратай) настаивают на том, что Ергенекты — это некогда существовавшая историческая личность. Некоторые¹ считают, что слово ергенекты этнического значения не имеет, а употребляется как родовой клич или название родовой тамги. Название ергенекты происходит от слова ергенек. Последнее означает среди баянаульских аргынов решетку — полотно двери. Кстати, подгруппа ергенекты имеется и среди уаков, например, баржаксы, жансары, байдалы и шайкоз, которые себя называют ергенектыуак. Название ергенекты употребляется, как родовая тангба (тамга). Относительно термина ергенекты можно согласиться, что это не этническое название, а родовой клич, а ергенекты-найманы — онайманившиеся казахские подроды. Было бы правильнее под найманским ергенекты подразумевать подгруппу саржомарт. Далее, по нашей записи Саржомарт, Бура и Кокжарлы — братья, у Тынышпаева Кокжарлы и Бура сыновья Саржомарта. В нашей таблице каратай происходит от Кокжарлы, как потомок его сына, тогда, как по таблице Тынышпаева Каратай является братом Кокжарлы, т. е. сыном Саржомарта.

¹ Напр. М. Тынышпаев и А. Букейхан.

В таблице Тынышпаева о подроде каратай материал очень скуден. Необходимо заметить, что между Каратаем и Кокжарлы по нашим данным имеется несколько поколений, которые не указаны ни у Тынышпаева, ни у Щербины.

Относительно рода карагерей и его поколений имеются разные варианты. Нами записаны два варианта: по Мусе, у которого от Карагеря происходят Ерторы и Байторы, что совпадает с таблицей Тынышпаева; второй вариант рассказан старцем по имени Бекбол. По его рассказу от Карагеря происходят Айран и Майран, что находит подтверждение в одной из таблиц Щербины. Трудно сказать, какой из вариантов ближе к истине.

Далее по Тынышпаеву от Ерторы происходят Байсиик и Акнайман, а по нашей записи — Баис и Байсиик. От Байторы, по Тынышпаеву, Айран и Майран, по нашей записи — Хожамбет. Хожамбет у Тынышпаева не упоминается, между тем, хожамбет составляет самую крупную группу среди алтайских карагереев (найман), но вы не услышите названия групп айран и майран. Они же причисляют себя к крупным объединениям байторы и хожамбет.

Родовому подразделению найман потребовалось бы посвятить несколько исследований, чего мы, к сожалению, пока не можем осуществить. Поэтому ограничиваем наше суждение только сказанным выше. Далее перейдем к вопросу расселения и бытовых особенностей ответвлений найманов, в местах проживания которых работал наш отряд.

Антропологический отряд Казакстанской экспедиции посещал главным образом те районы, где обитали подроды каратай, карагерей и тортуул. Подрод

Каратай проживает в горах Алтая, внутри распадаясь на три подгруппы, бейсеке, шонгмурын и бораншы. Из них бейсске и шонгмурын занимают территорию, начиная от границы Курчум-Алтайской волости (Жалгызтау) по северным берегам реки Бухтармы, к востоку, до западного подножия горы Белухи и Кошагача.

Летними стоянками подгрупп бейсеке и шонгмурын являются западные возвышенности от горы Белухи, именуемой Шабанбаем (Шабанбай-куль). Это место иначе называется Жон.

По словам Мусы, каратаи раньше (до 1864 г.) жили на южном берегу р. Бухтармы и кочевали между Марка-кулем и Бухтармой. Когда пришли русские переселенцы, то вытеснили их с прежних мест кочевания. Муса говорит, что в 1866 году наделы нынешних деревень, как Солдатовка, Медведка, Березовка, были каратайскими летними стоянками. Когда переселенцы пришли на Алтай, эти жайляу (летние стоянки) были заняты уже русскими, и каратаев вытеснили в сторону Белухи, на ее северные склоны, в долину р. Бухтармы.

Подгруппа каратай бораншы занимает место от селения Катон-Карагай, граничащей с восточной стороны с Алтайской волостью, по направлению к Марка-кулю. Подгруппа бораншы живет в самых высоких горах Сары-алка, Сарымсакты, Тау-текели и на берегах речек — Нарын и Алтай. Зимовки каратаев расположены по берегам р. Бухтармы и, главным образом, на северных склонах горы Тарбагатай (Алтайский). Эти зимовки от Тарбагатай вдоль по реке Бухтарме длинной цепью тянутся на запад до Алтайской волости и на восток, в сторону Рахмановских ключей и Кошагача. Летними стоянками у карагереев раньше были —

юго-западный берег Марка-куля, потом Ак-жайляу, Кара-жайляу; осенними же стоянками были Бастерек, Ортатерек и Аяктерек. В настоящее время все эти места заняты русскими крестьянами. Из карагереев на Марка-куль на летний сезон перекочевывают только состоятельные люди, бедняки же туда не кочуют из-за отсутствия скота. Поэтому живут они вокруг русских деревень. Некоторые из них ведут самостоятельное земледельческое хозяйство (разумеется, земледелием может заниматься тот, кто более или менее имеет возможности для этого), большинство же работает у русских крестьян в качестве пастухов или работников. Таких батраков особенно много в Успеновке (Ак-жайляу), Николаевке (Ортатерек), а больше всего в Алексеевке (Бастерек, — 80 хозяйств). Более зажиточные карагереев кочуют между Черным Иртышем и Марка-кулем, несмотря на большое расстояние между ними в целях прокормления своего скота на лучших пастбищах. Бедняки тяготеют к оседлости. Их главное занятие — хлебопашество. Примером последнего могут служить карагереев, живущие на правом берегу Черного Иртыша и в бассейнах р. Алкабек. Все вышесказанное относится к подгруппе хожамбет (из рода карагереев).

Хожамбеты живут в обширных долинах между реками Калжыр и Алкабек, с востока граничащих с Марка-кулем (летние стоянки), на западе соприкасаясь с Черным Иртышем (зимовки). Зимовки хожамбетов (карагереев) расположены в долинах между Дерельтау и Черным Иртышем. Густо населены карагерееями Сарыулен и Мирзатау.

Относительно тортуулов можно сказать, что они живут почти вместе с карагерееями. Но главным местом

тортуулов считается левая сторона реки Черный Иртыш. Богатые тортуулы тоже кочуют в течение летнего сезона на Марка-куль, переправляя свой скот через реку Иртыш и имея свои определенные места (жайляу) по южным берегам озера, как карагереи. Продолжительность стоянки тортуулов на Марка-куле около двух месяцев (июнь и июль), потом начинается кочевание к зимовке (Черный Иртыш) с временными остановками по дороге.

ПЕТРОГЛИФЫ С ТОТЕМОМ ВОЛКА ТОТЕМ ПЛЕМЕНИ ШАПЫРАШТЫ

К древнейшим памятникам искусства относятся наскальные гравюры, встречающиеся по всей территории Казахстана: в горах Улугау, Каратау, Хантау, Бетпакдала, в долинах рек Буланты, Блеуты, Сары-су (Теректы), в горах Баян-Аула, Каркаралы, Северного Прибалхашья, Чингизтау, Алтая, Тарбагатая, Западного и Восточного Алтая, на Мангышлаке. Среди этой группы памятников уникальным являются величественные гравюры эпохи палеолита, расположенные в горах Центрального Казахстана на гранитных скалах Теректы, Тесик-Таса, Баян-Аула, Саяка и Мангышлака. Большой выразительностью отличаются скальные гравюры микролитической культуры неолита, встречающиеся в горах Улугау, Баян-Аула, Каркаралы, Северного Прибалхашья и Тарбагатая. Более распространены скальные гравюры бронзового века. Удивительно то, как древние художники создавали эти грандиозные картинные галереи под открытым небом. Поражает мастерство художников, которые творили буквально прикованными к труднодоступным скалам. Древние творцы, по всей видимости, хорошо знали особенности горных пород. Творения древних художников сравнимы с поэтиче-

скими мифами и являются своеобразным проявлением мироощущения, мировосприятия древнего человека, населявшего территорию Казахстана.

Материалом для нанесения гравюры служили гранит, порфир, диорит, песчаник, сланец-филлит. Техника выполнения включала три способа: точечная выбивка, прочерчивание и скальная живопись. Исключительный интерес представляет монументальная наскальная картина, изображающая первобытного быка, опоясанного красной нитью. Эта картина находится в гроте Тесик-тас Шетского района в Каркаралинской степи, выполнена она тремя указанными способами. Впервые эта гравюра была исследована автором в сороковых годах. Относительно ее происхождения ученые склонны предполагать, что она создана “в эпоху мамонтового фаунистического комплекса” [1]. Исследования обширных степей Сары-Арки приводят к выводу о том, что скальная гравюра и живопись в этом регионе сопутствуют друг другу и “связаны с творческой деятельностью групп: граверов и живописцев” [2].

Скальные гравюры на территории Казахстана представляют собой величайшее сокровище, оставленное нашими пращурами, и служат первоисточником в изучении истории прошлого. Поражает необычайная распространенность гравюр по территории Казахстана, мастерство выполнения и сюжетное богатство. В творениях древних художников мы встречаем изображение диких животных – кулана, сайги, антилопы, архара, марала, первобытного быка, бизона, барса, волка, пещерного льва (Теректы), диких лошадей. Животные показаны в движении, полны экспрессии. Удивитель-

но, как древние мастера могли передавать горделивую осанку двугорбых верблюдов, стройность скакунов, изящество оленей, сайги, пружинистую готовность к нападению, характерную для барса. Имеется серия гравюр, в которых животные изображены в состоянии покоя (“Мир бытия” (Хан-тау), “Свет и тьма” (Хан-тау), “Картина мира” (Арпаузен), “Степная симфония” (Мангыстау). Особенно интересны гравюры, отражающие сцены охоты, борьбы животных, схватку богатырей с хищниками. На наскальных рисунках можно увидеть изображение пастбищ и рудников, зарисовки из жизни древних скотоводов и металлургов, кочевые караваны. Сюжеты некоторых гравюр с изображением кочевых караванов верблюдов и группы всадников на конях (Улутау, Буланты, Блеуты, Абралы) как бы иллюстрируют древние легенды казахов о Жел-Майе. Одна из гравюр Центрального Казахстана вызывает особое восхищение. На ней изображена культовая сцена – баксы в ритуальном танце перед жертвенными конями, фигуры небесных богов и танцующих людей (Желтау).

В серии гравюр отражены мифологические сюжеты, представления о прошлом, Большой культурный интерес представляют гравюры со сценами жертвоприношения и поклонения небесным светилам – “Небесное божество”, “Солнцеликое божество” (Центральный Казахстан, Батпаксу, Тамгалы); “Солярное божество” (урочище Тамгалы, горы Кулжабасы); “Солярное божество, стоящее на быке” (Тамгалы); “Солярные боги” (Джунгарский Алатау); “Умай” – женское божество гунно-тюркского времени (Балыкуль); покровитель стад – “Бог скота” (горы Хантау); покровитель коров

– “Многорукое божество” (Тамгалы), по сюжету соответствующее казахской легенде “Зенгы-ата”; “Ой-сыл-кара” – покровитель верблюдов (Каратау), время гуннов, изображение точно передает рельеф бляхи из Ноин-Ула; “Великая жрица, охраняющая стадо” (Хантау); “Астральные мифы” (Батпаксу); “Колдун (баксы), усыпляющий диких зверей” (Хантау); “Жезтырнак” – монстр (Хантау, Чингизтау).

Исключительную ценность представляют также гравюры, на которых изображены повозки и колесницы, составлявшие один из самых характерных атрибутов жизни племен (саков, кыпчаков, уйгуров) в более поздние периоды истории. Петроглифы с изображением колесницы изучены в горах Улатау, Каратау, Хантау, Кенелы (к северу от Балхаша), Тарбагатае, в урочище Тамгалы в Джунгарском Алатау, гравюра с изображением повозки с упряжкой верблюда находится в долине Буланты, ниже рудника Байконур. Подобные гравюры с изображением повозок (кюйме) встречаются преимущественно на территории Казахстана и Монголии.

Особую значимость имеют петроглифы, где перед нами предстают конные воины с копьями, на конце которых развеваются знамена с изображением волчьего тотема. Начало зарождения этой традиции восходит к гуннскому времени. Петроглифы с подобным сюжетом встречаются в горах Алтая, Тарбагатае, Семиречья. В горах Джунгарского Алатау (Тамгалы), Кулжабасы, Анракой (Тамгалы), Хантау и Курдая.

Волк – один из сильнейших тотемов тюрко-монголов, олицетворяющий могущество и власть, охраняющий землю и пастбища. Легенды о значении волка, как

защитника и покровителя людей в период бедствий, широко распространены среди тюркских племен, начиная со времени саков, гуннов, усуней. Древний человек делает волка своим тотемом, ибо в его представлении волк – наиболее сильное, агрессивное и опасное существо, у которого следует искать покровительства и которого желательно видеть своим предком. С точки зрения своих физических качеств, именно волк становится искомым объектом родового фетиша. Ориентация на волка представляет собой особое значение на степных просторах Казахстана. Культ волка впервые отмечается у скифов-саков. Сакские племена, населявшие низовье Сырдарьи и Приаралье, в честь волчьего тотема ежегодно устраивали конно-спортивные празднества, участники которых были в волчьих масках и волчьих шкурах [3]. Традиции эти сохранялись у тюрко-монгольских племен до наших дней. У казахов, туркмен, кыргызов эти игры существуют под названием “кок-бор” (как-бар) – серый волк. Один из вариантов конного спорта “серый волк” у казахов носит название “кыз-бор” – “девушка-волк” – модификация древнесакской традиции игр в волчьих масках и волчьих шкурах [4].

Древние предания гуннов, усуней и тюрков нашли отражение в китайских источниках времен правления династий Чжоу, Хань, Вэй и Тань. Так, по древней легенде, у хуннского правителя Шаньюя родились две дочери чрезвычайной красоты. Вельможи считали их богинями. Отец вопрошал: можно ли таких дочерей выдать за людей? Я предоставлю их Небу (Тенгри). Он поселил своих дочерей в тереме, в необитаемом месте к северу от столицы (Талас. – авт.) и молил Небо при-

нять их. По истечении трех лет мать пожелала вернуть их, но отец не позволил. Через год после этого в тех местах появился волк, вырыл себе нору и стал день и ночь стеречь терем. Младшая из дочерей решила, что это счастливое предзнаменование. Она сошла к волку, вышла замуж и родила сына. Потомство их размножилось и составило государство [5].

В легенде о происхождении усуней рассказывается о том, что усуньский правитель имел обширные владения на западных хуннских пределах. Однажды владетель был убит в сражении, а Гуньмо – усуньский правитель, только что родившийся, был брошен в поле. Птицы склевывали насекомых с его тела; волчица приходила кормить его своим молоком. Гуннский Шаньюй изумился, счел его духом, поэтому его взял к себе и воспитал. Когда же Гуньмо подрос, то Шаньюй сделал его предводителем войска. Гуньмо героически отличился в походах, и Шаньюй возвратил ему владения его отца. Гуньмо сделался сильнейшим правителем, имел опытное в сражениях войско. Гунны считали Гуньмо, вскормленного волком, духом и особенно не тревожили его. Очевидна ориентация этих легендарных мотивов на представление о происхождении усуней от великого волчьего тотема [6].

Еще в одной китайской летописи отмечено, что тюрки происходят из рода хуннов. Так, во время одной из грандиозных битв тюрки были истреблены, остался один десятилетний мальчик, которого волчица кормила мясом. Враг заметил это и хотел убить их. Волчица с мальчиком укрылись в стране на восток от западного моря (Аральского), в центральном узле Алтайских

гор. Здесь были пещеры и равнина, окруженные со всех сторон недоступными высокими горами. В этих местах беглецы укрылись, и волчица родила от подростка 10 сыновей. Потомки размножились и впоследствии образовали 10 племен (он ок). В их числе был знаменитый род Ашина (Шене-волк). Ашина – человек с великими способностями – был признан государем, который “над воротами своего местопребывания выставил знамя с волчьей головою – в воспоминание своего происхождения” [7].

О значении волчьего тотема для тюрков отмечено в китайской летописи “Тан-шу” и в других источниках. Тюркский каган носил роскошный головной убор и знамена с золотой волчьей головой. Знамена с золотой волчьей головой были также у тюргеши и карлуков (VI-VIII вв.). “Хан, гордясь своей силой, выставил войско, подвел... поклониться волчьему знамени” [8]. Этим знаменем пользовались предводители и знаменитые воины. Золотое знамя с волчьей головой они прикрепляли к острому концу длинного копья, и голова волка вдохновляла дух воина к победе.

Уникальна гранитная стелла, найденная в Монголии, с изображением волчицы и фигурки мальчика под ее брюхом. По сюжету памятник относится к раннетюркскому времени (V-VI вв.) [9].

В связи с исследуемой темой огромный интерес вызывает находка из Беговата (1952 г.), представляющая собой литую бронзовую статуэтку всадников на волке. Волк изображен в реалистической манере в галопирующей форме, на нем великан и мальчик. Статуэтка хранится в музее истории народов Узбекистана [10].

Мотивы поклонения волку как другу и покровителю человека прослеживаются на дисковидном медальоне из Центрального Казахстана, на другой стороне медальона – скульптура кентавра (человек-лошадь), стреляющего из лука. По сюжету памятник относится к творениям древних кыпчаков (VI-IX вв.), хранится в архиве А. И. Шренка в МАЭ.

В известной легенде “Огуз-наме” изображен волк-проводник, показывающий дорогу Огуз хану в трудные моменты его путешествия. Сюжет большого каравана изображен на наскальных гравюрах, находящихся в прибрежных скалах реки Буланты Жезказганской области. Во главе каравана бежит огромный волк, за ним жеребец со всадником, позади вереница верблюдов. В “Огуз-наме” есть сообщение о походе Огуз хана в Башкирию против Ит-Барака. Возможно, булантинские гравюры иллюстрируют подобные этические сюжеты.

Изображения волка как сильнейшего тотема часто встречаются в древних произведениях искусства гуннов, огузов и кыпчаков, они отражены в барельефах в виде золотых, бронзовых и деревянных украшений. Этот феномен освещен в исследованиях отечественных и зарубежных авторов на основе памятников Пазырыкских, Ноинулинских, Котандинских и Шибинских погребений, курганов Семиречья, Тянь-Шаня, Сырдарьи и Приаралья.

Необходимо отметить, что знамена с тотемом волка сохранились до наших дней в виде изображений наскальных гравюр и росписей на стенах древних сооружений.

Большая серия наскальных гравюр, где встречаются изображения знамен с тотемом волка, находится в долине реки Чу, в горах Курдайского хребта, в регионе, который в древности был центром Западно-Тюркского каганата со столицей Суяб. На гравюрах Курдайского хребта предстают всадники-воины, вооруженные копьями, к которым прикреплены знамена с волчьим тотемом. Голова волка с заостренными ушами выполнена очень выразительно, как и подобает великому тотему, вдохновлявшему воина в битве. Древнетюркские мастера для изображения батальных сцен использовали гранит, на поверхности которого гравюры выглядели выпукло и впечатляюще (горы Хантау, Каратау и Каркаралы) [11].

Обширная серия наскальных гравюр, сюжет которых сходен с сюжетом курдайских гравюр, обнаружена в горах Джунгарского Алатау, в верховьях реки Каратал. Находка этой интересной серии гравюр Семиречья принадлежит исследователю А. Н. Марьяшеву [12].

Наряду с петроглифами, непреходящее значение для исторической науки, истории культуры и искусства представляют стенные росписи с изображением знамени с волчьей головой и относящиеся к произведениям мастеров Западно-Тюркского каганата. Большое число росписей обнаружено при раскопке городов VI-VIII вв. Сюжетное построение росписей очень близко или повторяет сюжеты наскальных рисунков Семиречья.

Уникальна и чудесна роспись на стене древнего мавзолея Жубан-Ана (VIII-IX вв.), находящегося в долине реки Сарысу. Он построен из жженого кирпича в форме “дын” (пирамида) и по структуре весьма сходен

с мавзолеем Козы-Корпеша и Баян-сулу на р. Аягуз и Домбаул. Этот чудом сохранившийся мавзолей был частью разрушенного старинного города Юанж, который упоминается на карте Махмуда Кашгари, севернее озера Балхаш и у Рашид-ад-дина, на реке Сарысу, недалеко от гор Ортак (Ортау) [13].

Мавзолей Жубан-Ана описан Чоканом Валихановым, отмечавшем, что на нем много “жалау” – знамен, как свидетельство общественного положения погребенного (III, 232-233). Особую ценность представляет роспись на восточной наружной стене, где изображен лук со стрелой и волчьим тотемом.

Роспись подобного типа обнаружена на стенах городища Пенджикент. Характерно, что композиция росписи почти повторяет наскальные гравюры Семиречья: всадники, вооруженные длинными копьями со знаменем, на котором изображен волчий тотем.

Огромный научный интерес для изучения истории Тюркского каганата представляют знамена, которых всего найдено 15, где цветными красками художественно выполнена голова волка с заостренными ушами. Эти находки имеют прямую связь с гравюрами Семиречья.

Миниатюрные варианты росписей с изображением знамени с волчьим тотемом встречаются часто. На них мы останавливаться не будем. К одной из самых ранних гравюр относится роспись, найденная в гробнице Ханьского времени. Голова волка передана в миниатюрной и незатейливой форме и отличается от изображений на тюркских знаменах более простой формой. Памятник датируется временем гуннов, возможно, ранним периодом истории гуннов. Подобный (похожий) рисунок

высечен на скалах Енисея, на нем изображен киргизский воин на коне с копьем, от которого вниз свисает изображение знамени с двумя волчьими головами. Памятник относится к VII в. н.э., что свидетельствует о существовании у киргизов традиции, восходящей к гуннам [14].

Большая серия наскальных гравюр с изображением наконечников стрел и волчьей головы обнаружена экспедицией Каракалпакского филиала Академии наук Узбекистана на Устюрте, на территории Казахстана и Каракалпакии. Масштаб гравюр наконечников стрел, нанесенный на одной площади, занимает длину 900 м, ширину 600 м. Среди элементов гравюры – фигура, на голове которой волчьи уши. Характерно, что на верхних концах ушей также выгравированы острые наконечники стрел [15].

Распространенность изображений волка – свидетельство могущества и почитания среди древних племен тотема волка. Почитание тотема волка дошло вплоть до наших дней у казахов племени шапырашты Старшего жуза, традиционно сохранивших некоторые обычаи древних гуннов. В этническом отношении шапырашты являются потомками семиреченских гуннов, еще конкретнее их происхождение восходит к гуннскому племени икей (июой), у казахов сохранившегося под именем екей [16]. Знаменитый казахский акын Суюнбай (XIX в.) и великий Жамбыл происходят из рода екей. При встрече с киргизским манапом Умбетали Суюнбай представил себя:

*Екей деген ел едім
Сүйінбай деген мен едім.
Я из племени екей
Акын Суюнбай [17].*

Из рода екей вышли не только Жамбыл и Суюнбай, он славен тем, что среди екейцев много талантливых людей – акынов, зергеров (мастеров), шаманов, баксы.

Культ волка на протяжении тысячелетий сопутствовал людям племени шапырашты, и вполне естественно, что некоторые традиции, связанные с этим культом, сохранились до наших дней. Так, молодые женщины, желающие родить сына, едят волчьи печень и сердце. В качестве талисмана шапырашты привешивают к детской колыбели волчьи уши и лапки. В некоторых жилищах сохранились старинные копья с волчьим знаменем. Так, по свидетельству Жамбыла, знамя с волчьей головой украшало копья шапыраштинских богатырей Суранши и Бугубая. Он пел:

*Ақ найзаның басына
Желекті ту байладым.
На остром конце копья
Водрузил колыхающееся знамя [18].*

Еще более выразительные строки принадлежат другу Жамбыла акыну Суюнбаю:

*Бөрі басы ұраным
Бөрілі менің байрағым.*

*Бөрілі байрақ, көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.
Волчья голова – мой боевой клич,
Волчье место – моя родина,
Когда водружается волчье знамя,
Тебя окрыляет боевой дух.*

Анализируя изложенный материал, можно сделать следующие выводы. Искусство древнего человека представляет собой своеобразный поиск, первичную попытку освоения окружающей действительности на самых ранних стадиях общественного развития. Очевидна предельная общность человека и природы, невыделенность человека из природы, окружающей его. Подобный уровень представлений оказывается первоначальным даже по отношению к собственному мифологическому мышлению, поскольку в последнем предполагается достаточно развитое историческое понимание сущности рода, и объяснение действительности достигается путем обращения к исторической памяти. Петроглифы, анализируемые нами, явно относятся к тому этапу развития человеческого общества, который может быть квалифицирован как предпосылочный по отношению к мифологическому. Если в мифе человек уже довольно четко выделяет себя из природной среды, то этап наскальных гравюр характеризуется невыделенностью себя из природы, и это находит свое выражение в уподоблении себя “зверям”, в тотемном стиле мышления. И в то же время самыми фундаментальными мифами оказываются те, в которых происхождение людей и животных изображается в рамках

тотемистических представлений. Так, в нашем случае образ волка предстает архетипом, т.е. коллективным подсознательным мифоподобным символом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Алма-Ата, 1979. С. 13.
2. Там же. С.13.
3. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, ч.1. С. 888.
4. Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. С. 481, табл. XIV, рис. 3.
5. Геродот. История, 4. С. 46.
6. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М., 1950, 1. С. 41.
7. Кыз-боры – “волк-дева”. Конные игры в Киргизской степи. Всемирная иллюстрация, 1875, N 354; Потапов Л. П. Волк в старинных поверьях и приметах узбеков. КСИЭ, XXX, М., 1958. С. 137-138.
8. Бичурин Н. Я. Собрание сведений. Т.1. С.214-215.
9. Кляшторный С. Г., Левшиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Вып. X, М., 1971. С. 121-146.
10. Рутковская Л. М. Бронзовая статуэтка из Беговата. Совет, арх. 1968, N 1. С. 255-259.
11. Медоев А. Г. Гравюры на скалах. Табл.57 (Умай), табл.59.

12. Марьяшев А. Н., Ермолаева А. С., Мотов Ю. А. Новые петроглифы урочища Тамгалы (Джунгарский Алатау).

13. Огуз-наме. Стамбул, 1972. С. 17, 81).

14. По следам древней культуры. М., 1951. С. 220.

15. Милавский А., Ниязатов Вил. Еще одна тайна пустыни. Советская культура, 1981, N 67, 21 августа.

16. Екей – ру аты, шапырашты. Үш ғасыр жырлары (Песни трех столетий). Алма-Ата, 1965. С. 180.

17. Там же. С. 183.

18. Айтыс. Алматы, 1964. С. 216.

ТАРИХИ ДӘУІРЛЕРДЕН САҚТАЛҒАН МӘДЕНИЕТ

Қазақстан өлкесінде тарихи дәуірлерден сақталып келген мәдениет көркем өнер қазыналары өте бай. Бірақ олардың сыртқы көрініп тұрған белгілері болмай, көпшілігі жер астында көміліп жатқандықтан, үстіртін жүріп өткен жолаушылар оларды жоқ деп түсінеді: кейбір газет тілшілері де осылай ұғынып, Қазақстан өлкесін бұрын адам баласы мекен етпеген, ғасырлар бойы ессіз жатқан жапан түз ретінде суреттейді. Бұл, әрине, шындыққа қайшы келетін, жаңылыс пікір.

Қазіргі ғылым зерттеу ісінің көрсетуі бойынша, Қазақстан өлкесін адам терең ғасырлар ішінде меңгеріп, тұрақ еткен. Сондықтан бұл өлкеде әрбір дәуірде жасаған қауым тіршілігін, оның шаруашылық, мәдениет сатысын суреттейтін тарихи белгілер жиі кездесіп отырады. Соңғы кезде анықталған мәлімет бойынша, бұл өлкеде кездесетін мәдениет мұраларының ең алғашқы сілемдері ту ескі тас дәуіріне барып ұштасады.

Тас дәуірінің адамдары өте жабайы, қолданғаны өте тұрпайы тас құрал, күн көрісі аңшылық не өсімдіктің тамыры. Олар көбінесе жаратылыста жиі кездесетін тас үнгір «тас үйді» паналап, тіршілік жасады. Терең ғасырлар бұрын адамға тұрақ болған

тас үңгірлер Қазақстан өлкесінде ауық-ауық жолығып отырады. Олардың жиірек кездесетін жері әсіресе Орталық Қазақстан, Қаратау, Қазығұрт тауы, Жетісу, Тарбағатай, Алтай таулары. Терең ғасырларда адамға тұрақ болған тас үңгірлер әр түрлі белгімен адамның көзіне түседі. Біріншіден, олардың сыртқы құрылысы бүтіндей басқа, адам паналауға лайықты, жан-жағы бітеу, ішіленіп келген қуыс, тек кірер аузы ғана ашық болады. Бір кезде адамға пана (тұрақ) болған ондай тас үңгірдің түрін Ұлытау («Ақмешіт»), Баянауыл («Әулие»), Бұғылы (Қаражал), Қарқаралы тауындағы үңгірлерден көруге болады. Ол үңгірдің ерекшелігі – төңірегінде адам тұрақ еткенін дәлелдейтін бірнеше белгілер жолығады. Мәселен, шашылып жатқан тас құралы, жаққан оттың орны, үңгірдің төбесіне, жанына қашап түсірген суреттер. Міне, сондықтан, ондай тарихи дәуірлерде адамға тұрақ болған орындар революциядан бұрын «Әулие» деген атпен белгілі болып, оқымаған халықтың тамашалап, бас иетін орны болып келді. Сондай атакты үңгірлердің бірі – Балқаш теңізіне таяу тұрған «Бетәу Ата», Сарысу бойындағы «Теректі Әулие», Ақсу Аюлының «Тесік тасы», т.б.

Тас дәуіріндегі адамның ұлы табысы – от тұтату сырын ашып, оны тұрмысқа пайдалана білді. Ол кезде от тек қана ас пісіріп, баспананы жылыту үшін керек болмай, әсіресе жыртқыш аңнан сақтанудың құралы боп табылады.

Жаңа тас дәуірінде адам бірталай жаңалық ашты. Олардың бұл кездегі зор табысы тағы аңды асырап қолға үйретіп, мал сүмесін пайдалану мен егіншілік ісін үйрене бастауы. Бірақ әлі де металл қорыту әдісін білмеді, бар өнері үскі тас құралды жұмырлап,

соны жоғары сатыға жеткізумен болды. Дегенмен шаруашылықтың жаңа түрі (мал өсіру, егіншілік) олардың рухани тіршілігіне бірнеше жаңалық кіргізіп, салт-сана түрлері көбейе бастады.

Ол кездегі адам тапқан жаңалықтың бірі – садақ ату өнерін үйреніп, көркем өнер түрлерін бірталай сатыға жеткізеді. Ескі тас дәуірінің өзінде, адам аң аулап, азық тауып қайтқанда көңілі шаттыққа бөленіп, оны қалай да сыртқа шығаруды тілек етеді. Сол еңбек ісі үстінде қызықты әңгіме, би, музыка, сымбат өнерінің түрлерін тауып, ол бірте-бірте молая бастады.

Алғашқы аңшы адам тағы аңның соңында жүріп, оның сыртқы келбетін мінез-құлқын, басқан ізін дұрыс бақылап, оны жақсы, терең түсіне біледі: кейде олардың ерекше көрінісін таңсық көріп, оның суретін тұрақ еткен үңгірдің төбесіне, не сол маңайдағы қақпа тасқа қашап түсіруді әдет етеді. Міне, мұндай сурет тастар түсінігі көркем өнер тарихының алғашқы өркендеу сатысын көрсететін, оның белгілі бір саласы болып есептеледі. Тас суреттердің негізгі сюжеті – даланың аңы – құлан, киік, бүгінде ұрпағы біткен алып бұқа, бұлан, арыстан, қабылан сияқты аңдар бейнесі аңшылық суреті, аспан (күн, ай, жұлдыз) дүниесі. Тарихи дәуірдегі безеуші шебер бұл аңдардың келбетін бұлжытпай түсіруі сонша, оның негізгі шындық (реализм) тұрғысына үйлесе келсе, екіншіден, безеушінің шеберлік әдісін бірталай меңгере білгенін дәлелдейді.

Көркем өнер тарихынан орын алатын мұндай тас суреттер Қазақстан өлкесінде аса жиі кездеседі. Олардың ішіндегі ең ескісі және ең бағалысы «Теректінің жазулары», ол Жезқазған ауданы, Теректі станциясынан 8 километр шамасындай теріскейде тұрады. «Теректі

жазуының негізгі бейнесі – тағы аңдар, оның ішінде тобымен түсірген тағы жылқы, мүйізі қарағайдай алып бұқа, тарихи дәуірлерде орталық Қазақстанды мекендеген арыстандар. Оның барлығы бұдан 20-30 мың жыл бұрын болған аңдар. Олардың келбетін сол дәуірде жасаған безеуші тасқа ойып түсірмесе, олардың қазіргі қазақ даласында болғанын біз білмес те едік. «Теректі жазуының» бағалылығы – со кездегі аңның келбетін, мінез-қылығын айқын, мүлтіксіз көрсетуінде. Безеуші әр жылқы тобын әр түрлі кескінде суреттейді – жыртқыш аңнан шошынып, үркіп бара жатқан бейнеде. Таласып жатқан тағы айғыр түрінде, жеңіліп жүрген түрінде. Суреттегі жылқы өте тұрпайы басы үлкен тұмсығы жуан, құлағы салпы, жалпы түрі тағылықты айқын сипаттайды.

Аса сирек кездесетін, әсіресе дәу бұқа не қодастың суреті (Бизоп прескус). Олардың алып бейнесін көп еңбек сіңіріп, оның барлық детальдарын ашық, бейнелі түрде беруге ұмтылған, аса тәтпіштеп, шеберлік құралының белгілі әдістерін дұрыс қолдана білгендіктен, қодастың жойқын келбеті, оның қарулы мүйізі, соқталы денесі, өркештенген алып жоны – мүлтіксіз көрсетіліп, енді көркем өнер дүниесінің бір белгісіне айналған.

Тегінде мұндай суреттер тарихта өте сирек жолығады. Осы күнге дейін оның табылған белгілері 4-5-тен артық емес. Кеңестер Одағында қодастың суреті тек қана Сібір өлкесінде, Енисей, Лена өзені бойында кездеседі. Орталық Қазақстанда қодастың суреті жоғарыда келтірілген Теректіде, Баянауыл тауында, Көктыңкөл төңірегінде («Қарашоқы»), Шет ауданы, жақсы Қызылтау етегінен (Тесіктас) табылған.

Қазақстан өлкесінде күрделі сақталған мәдениет белгілерінің бір саласы қола дәуірінікі (біздің заманымыздан XVII-VIII ғасырлар бұрын). Оның көбірек жолығатын жері әсіресе, Орталық Қазақстан, Жетісу өлкесі, Ертіс бойы, Алтай. Қола дәуірінің белгілері анда-санда Қаратау мен Қазығұрт тауының төңірегінде ұшырайды.

Мыс пен қалайы қорытып, оның қосылуынан құрал шығару адам баласы тарихындағы ең бір жарқын дәуір. Бұл кезде адам бірінші рет металл қорыту әдісін меңгеріп, бұрынғы тас құралдың орнына енді қола қоспасын, кейінірек құралдарын шығара бастады.

Бүгінге дейін сақталып келген тарихи белгілер бойынша, қола дәуіріндегі металл қорытудың ну жері қазіргі Орталық Қазақстан болғаны байқалады.

Сібірдегі Абақан өлкесі болмаса, қола дәуірінің белгілері өзге өлкеде бұл Орталық Қазақстандай жойқын, күрделі түрде кездеспейді. Бұл кезде Орталық Қазақстан жұмсақ металл балқытудың белгілі орталығы болып, оның бай көлдері сол дәуірдің өзінде адамды еңбек етіп із қалдыруға бейімдейді. Осының дәлелі ретінде Қарағанды, Ақмола, Семей, Күншығыс Қазақстан облыстарының жерінде ескі кен шығарған орындар көп, осы күнгі кен орындарының көпшілігі – сол тарихи дәуірдегі кен қазушылардың қалдырған ізімен табылып, іске асып отыр. Ескі кен қазған орындарды қазақтар «Мыншұқыр», «Қазаншұқыр», «Кен қазған» деп, әр түрлі атпен атайды. Ондай жерді зерттеп көргенде, толып жатқан кен шығару құралдары, шала балқытқан рудалар, шлактар, мыстан, қоладан жасалған аспаптар, кейде кен қорыту шеберлігі, үйдің орны (Жезқазған) кездесіп отырады. Бұлардың көп

жоғалтатын жері Орталық Қазақстан, оның терістік шығысы (Стеняк, Бестөбе, Бозшакөл), Алтай, Қаратау, Манғыстау. Өзге жерге қарағанда, қола дәуірінің белгілері Орталық Қазақстанда бүтіндей өзгеше толық, аса керек түрде жолығады. Ол дәуірден қалған жәдігерлердің мұнда күрделі жолығатыны – әсіресе кен орындары, су бөгейтін тоғандар, толып жатқан қыстақтың орны, таспен қиып жасаған құдықтың қалдықтары, тас қабырлар, табынатын тас үйлердің орны. Бір ғана Қарағанды облысының жерінен осы соңғы жылдар ішінде жүзге тарта қыстақ, тоған, кен орындары анықталған. Тархи дәуірде болған қыстақ орындарының көбірек жолығатын жері Сарысу, Нұра, Есіл, Тоқыраун, Түндік өзендерінің бойы, не соларға құятын кіші өзендер (Атасу, Манака, Шерубай, Нұра, Талды Нұра, Ақбастау, Алтын су, Жәмші, т.б.).

Қола дәуірінен қалған қыстақ орны өзен жағасынан басқа әсіресе атакты таулардың сай-саласында, тау етектерінде көбірек кездеседі. Қазіргі Қызыл Арай, Қарқаралы, Баянауыл, Бұғылы, Ереймен, Ұлытау төңірегі сыңсыған қыстақ (ескі кент) орны десе де болады. Ондай қыстақтар орнының теріскей шеткі Көкшетау, Оңтүстік Қазақстан жеріне дейін созылып барса, Оңтүстік шеті Бетпақдала шөлі, мұнды, нулы тауларға келіп тіреледі. Қола дәуіріндегі қыстақтардың ерекшелігі олардың орнаған жері жел соқпайтын ық, жер ландшафын реңкі қазақтардың қыстау салған жеріне дәлме-дәл келіп отырады.

Қыстақтардың топографиялық құрылысы бойынша, оның әрбірінде кемінен 20 үй, көпшілігінде 30-40, кейде 60-қа тарта үй болған (Бұғылы қыстағы).

Ондай қыстақтардың көзге ерекше түсетіні әсіресе Атасу (Мыңбайсай), Бұғылы Қотыр-Қызылтау, Баянауыл (Такибай) қыстақтары. Олардың тұрақ үйлерінің ірге құрылысы өте берік, айнала қабырғасын жалпақ гранит таспен қалап шығарып, ортасын ағашпен, шимен, қамыспен не тоқыма талмен қоршап, бірнеше тас қоршаумен бөлген.

Ол кездегі құрылыс ісінде қолданған бұл конструкциялық әдіс (үй іргесін дәу гранит таспен қаттау) басқа өлкеде жолықпайды, тек қана Орталық Қазақстан шеңберінде кездесуде.

Қола дәуірі салт-сана ісінің бірталай есейіп, табыну орындары шыға бастаған кез. Сондықтан әрбір қыстақтың төңірегінде тастан дөңгелете қоршаған құрылыс орындары кездеседі. Оның барлығы бір кезде халықтың бас қосып, садақа беріп, бас иген орындар. Ондай жердің маңайы толған тас қабырғалар. Оған қарағанда, сол кездің өзінен патриархал (аталық) қауымның мүшелерін өте қадірлеп, оларға гранит тастан мәңгілік белгі орнатқанын көреміз.

Құрылыс істерінің осындай көп болуына қарағанда (қыстақ, кен орындары, тастан жасаған тоғандар, тас қабырғалар) қола дәуірінің адамдары отырықшы тұрмыста, қыстақта жасап, өздері мал шаруасымен айналысқан. Суы, шөбі мол ашық дала сол кездің өзінде мал өсіруге қолайлы болып, Қазақстан өлкесін мекендеген бақташылар төрт түлік малдың бәрін де меңгере біледі. Малдың саны ол кезде сондайлық көп емес, сондықтан ол ұзақ өріске бармай, көбінесе қыстақ төңірегінде отырықшы (жатақ) түрде бағылған. Ол кезде егіннің көлемі де өте аз, оны көбінесе кетпенмен,

өзеннің ойпат жағасында аз ғана танап түрінде, тек өз мұқтаждығын жабу үшін егеді.

Қола дәуіріндегі бақташылардың аса шұғылданған ісінің бірі – кен шығару жұмысы. Олар барлық жұмсақ, түсті металды қорыта білді. Оның ішінде алтын, күміс, қалайы, жез. Бұл соңғы екеуінен қару-жарак жасап шығарса, алтын мен күмісті бір ғана шеберлік, көркемдік ісіне қолданды.

Соңғы жылдардағы зерттеу бойынша, ең алғаш алтын қорытқан өлкенің бірі – Орталық Қазақстан өлкесі екені байқалды. Қола дәуірінде алтын балқыту ісі Сібір (Енисей) мен Орта Азия көлемінде әлі ашылмаған.

Жұмсақ және қымбат металды қорытып білу – адам еңбегін бірталай жоғарғы сатыға көтерген. Оның ішінде зергерлік ісінің ұтып, қалыптасуына зор көмекші болды. Бұл металды адам ең алғаш таза кесек түрінде тауып, бара-бара кені бар жерден қазып шығару әдісін үйренді.

Қазақстан өлкесінде алтын қалған орындар өте көп. Соның бірталайы қола дәуірінде ашылып, кейін белгілі кәсіпорнына айналды.

Металдан басқа шеберлік іске әр түрлі әдемі түсті тастарды қолдана бастайды.

Қола дәуіріндегі ісмерліктің аса бір көрнекті түрі – көзе жасау (керамика) шеберлігі. Қазақстан өлкесін мекендеген ұлыстар ол кезде балшықтан неше түрлі әдемі сауыттар, кесе-аяқтар жасап, оны кілемнің осындай сұлу өрнектерімен безеп, бейнелеу өнеріне бірінші рет негіз салады.

Орталық Қазақстан жерінен табылған бұл өнер белгілері бүгінде Ғылым академиясының археология

кабинетінде, не Қарағанды музейінің көрмесінде сақталып, ол туралы ғылыми еңбектер жазылмақшы.

Қола дәуірінің соңғы кезінде (X дәуірінен VIII ғ. бұрын қазіргі Қазақстан өлкесін ғасырлар бойына қоныстап келген бақташы ұлыстардың шаруашылық-мәдени тіршілігінде көп жаңалықтар болады. Бұл кезде олар бұрынғы отырықшы тұрмысын өзгертіп, енді бірте-бірте көшпелі шаруға ауысады. Өйткені бұл кезде халық өседі, еңбек өнімі артады, онымен бірге мал саны да көбейеді. Топтанған қауымға малын бұрынғыдай отырықшы түрде ұдайы бір жерде ұстау қиынырақ тиеді. Оған қыстақ төңірегін ауыз оты жеткіліксіз болады. Қауым малын бағуға енді жаңа өріс, әлсін-әлсін өзгертіп отыратын суы мол, шөбі шүйгін жайылым керек болады. Осы ретте малдың өрісін жаңартып, көшіп жүріп бағу тәртібі шығады.

Ғылыми зерттеудің көрсетуінше, алғашқы кезде көшудің радиусы (жолы) оншалық ұзақ болмаған, жаз бойы қыстаққа таяу тұрған жайылымда мал семіртіп күзге қарсы оған қайыра қайтып отырады. Мал шаруашылығы үшін тұтынған бұл шала көшпелі әдісті кейін көп ғасыр бойы қазақ халқы да қолдады.

Қола дәуірінен кейінгі адам еңбегінен туған ұлы табыс – темір балқыту ісі болды. Темір қорыту ол кездегі адамның тіршілігін бүтіндей өзгертіп, көп ғасыр ішінде маңызын жоймаған мықты, берік құрал жасауға мүмкіндік туғызды. Қолөнер кәсібін анағұрым жоғары сатыға көтерді. Бұл кездегі тағы бір табыс – бақташы ұлыстар жылқыны қатынас ісіне жұмсай біліп, ол алыс жерді жақын етуге жол ашты. Осы ретте ұлыстар арасында қарым-қатынас көбейіп, тіпті шаруашылығы, мәдениеті, тілі жақын рулар өзара

біріге бастады. Сондай біріккен ұлыстардың кейбірі ескі грек әдебиетінде скиф, сақ, аримаспы, исседон, деген атпен белгілі болып (V-IV ғғ.) қытай әдебиетінде үсүп, қаңқа, қыпшақ деген атпен белгілі болады. Бұл кезде малдың көбейіп, оның көпшілігі жеке адамның қолында топталуы бұрынғы патриархал қауымның іргесін ыдыратып, «жарлы», «бай» ұғымын тудырады. Оның үстіне көп малға өріс, жайылым іздеу жер таласын туғызып, рубасылардың соғыс әрекетін шығарды.

Қазақстан көлемінде көшпелі мал шаруашылығының тарихи 2700 жыл шамасы деп болжануда. Бұл жүздеген ғасырдың кейбір дәуірлері жазба әдебиетте кездесе де, ол өте жеткіліксіз, оның үстіне жазу болмаған кездегі (хр.д. VIII-V ғ. бұрын) Қазақстан өлкесін мекендеген ұлыстардың шаруашылық, мәдениет тарихын зерттеп білу өте қиын. Оны жарыққа шығарып, білім саласын байытуға мүмкіндік беретін бір ғана бұлақ көзі бар, ол тарихи дәуірлерден қалған белгі – жәдігерлер.

Көшпелі, шала көшпелі не отырықшы тұрмыстың тарихына негіз болатын ондай мәдениет өнер мұралары Қазақстан өлкесінде өте бай. Олар осы күнге дейін зәулім қорымның не жер обаның астында, ескі қыстақ, қала орындарында көміліп жатыр. Оларды жарыққа шығарып, ғылымның игілігі ету үлкен міндеттің бірі.

Бұл қазыналар кейін ғана терең ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу соңында ғана көпшіліктің игілігі бола бастады. Ғылымға көп жаңалық келтірген сондай келелі табыстың бірі — Алтай тауынан (Ойрат жері) ашылған атакты Пазырық қорымы. Мұны қазғанда, біздің заманымыздан IV-III ғасырлар бұрын жасаған көшпелі, шала көшпелі ұлыстардың мәдениет-өнер

байлығын төндіре сипаттайтын, көп қазына шыққан. Оның ішінде масаты кілем, күймелі арба, жазғы үйдің жасауы неше түрлі өрнекпен істеген ат-тұрман, т.б. бұл бұйымдар жер астында, мәңгілік мұздың ортасында жатқандықтан, шіріп таусылмай, жалпы құрылысын, өрнегін бұрынғы жасаған қалпында жақсы сақтаған. Бұл табылған белгілердің көзге ерекше түсетін бір қызық жері – оның өрнек түрі бүгінгі қазақ, қырғыз, ойрат халықтарының үлгі түрінен еш аумайды. Сондықтан, туысқан халықтарының мәдениет-өнер тарихын зерттеуде Пазырық қорымынан табылған белгілер оның белгілі бір бұлақ көзі болуында сөз жоқ.

Қола дәуірінен кейінгі мәдениет белгілері бізде көбінесе «скиф», «сақ» ұлыстарының атымен байланысты (хр.д. VIII-VII ғ. бұрын). Ескі грек жазушылары әрбір көшпелі ұлыстарды біріктіріп, «скиф» (көшпелі деген сөз) атымен қалдырған соң, сол кезден бүгінгіге мирас болып келген мәдениет іздері де осы атпен аталады. Скиф дәуіріне жоғарыда аталған қорымдар жатады. Ол қорымда жолығатын көбінесе қола, жезден істеген бұйымдар, кейде алтын, күміс заттары да кездесіп отырады. Бұған қарағанда скиф дәуіріндегі көшпелі ұлыстар, оның ішінде Қазақстан өлкесін қоныстанған аргиппейлер, аримаспылар, иркттер, сақтар, массагеттер қоланы, алтынды, күмісті балқытып, одан әр түрлі монументтік бейнелер жасағаны байқалады. Сондай бейненің бірі Қарқаралы тауындағы қорымдардан табылған таутеке, киік, қабанның суреттері.

Сақ ұлысымен байланысын мәдениет көркем өнер белгілері әсіресе Алматы төңірегі мен Ыстық көл жағасында көбірек жолығады. Олардың ішіндегі

аса бір көрінерлігі үлкен мыс қазандар, табыну үшін істеген үлкен мыс шамдалдар. Бұның екеуі де көркем өнер тарихында сирек жолығатын бағалы заттар. Өйткені олардың аяқтары тұтасымен аң суреттерімен жылқының бас пошынымен көмкеріліп, адамның ойына сұлулық сезімін түсіргендей етіп жасаған.

Тегінде «скиф» дәуірінде шығып, өркендеген өнер түрлері көбінесе аң тіршілігімен байланысты болғандықтан, бүгінгі көркем өнер ғылымында оларға «аң стилі» деген ат берген. Бұл стильді аса жарқын етіп суреттейтін әсіресе жоғарыда көрсеткен Пазырық қорымының табыстары.

Қазақстан өлкесінде сақталған мәдениет белгілерінің бір тобы тарихи дәуірде жасаған (б.з III- I ғ. б.з I- V ғ.) үйсін мен қаңлы елінің атына байланысты. Бұл кез бұрынғы патриархал – ру қауымының толық ыдырап, мүлік пен байлық жеке адамның қолында топтала бастаған кез. Оның дәлелі ретінде үйсіннің ел басқарған бектерінің басына орнатқан қорымдары соншалық жойқын, оны мыңдаған адамның күші болмаса, бұлай жасау мүмкін емес. Бақташы елдер тіршілігімен байланысты ондай қорымдар көбінесе суы мол өзеннің жағасында, не тарихи дәуірде тау ішінің сай-саласында болған қыстақ орындарында кездеседі. Қорым деп – ғасырлар бойы үздіксіз мекендеп, жойқын үйінді тас салдырған жерді айтады. Халық легендасында оны көбінесе «Жерұйық» дейді. Мәнісі – ғасырлар бойы қоныс етіп, мекен болған қорым тұрғызған, қала іргесін (үйінді) орнатқан жер деген сөз, түбірі «үю», «тұрғызу» дегенді білдіреді. Мұндай қорымдардың ең ескісі жоғарыда айтқан сақ, үйсін, қаңлы, тағы сол сияқты елдердің тіршілігімен тығыз байланысты.

Оларды қазғанда, ішінен сол кездегі мәдениет, өнершілдік түрін сипаттайтын неше алуан белгілер шығады. Оның өте сирек жолығатын, бақташы жұрттар жасаған мәдениеттің жоғарғы сатыға жеткенін, оның негізі сол ортаның өзінде қалыптасқанын дәлелдейтін, бағалы бұйымдар.

Үйсін мен қаңлылар өзінің 700 жыл жасаған тарихында бұрынғы дәуірден мирас болған мәдениет дүниесін бірталай өркендетіп, оны жаңадан биік сатыға жеткізеді.

Үйсіндердің мәдениет іргесін құрған жері қазіргі Жетісу мен Ыссық көл, Алатау төңірегі. Қаңлы елімен байланысты тарихи белгілердің көп тараған жері – Қаратау, Талас, Шу өзенінің аяқ кезі.

Осы өлкелерде сақталған мәдениет дүниелерін зерттеу бойынша, үйсін мен қаңлылар өнершілдік ісін бірталай ілгері бастырған. Шеберлік ісінен олар да көркейіп ержеткені – теміршілдік, зергерлік, көзе жасау ісі, құрылыс істері. Олардың алтын соғушы, асыл ас қырнаушылары болған.

Бұл дәуірден келіп жеткен өнер белгілерінің бір жарқыны – 1953 жылы Алматыдағы Есік өзені бойынан табылған қазыналар. Жаңадан ашылған қазынаның маңызы – ол бізді бірінші рет б.д. IV-II ғ. бұрын, қазіргі Жетісу өлкесінде туып өркендеген монументтік кескін өнер түрімен таныстырады. Бұлардың ішіндегі аса бір бағалысы – қоладан құйып жасаған ерттеулі ат пен адамның скульптуралық бейнесі. Оларды биік, жайпақ тұғырдың үстіне орнатқан. Аттың сыртқы мүсіні бергі дәуірдегі қазақы жылқының нышанына өте жуық. Қола пішін құйрығын түйіп, жалын тарап, бәйгеге жаратқан жүйрік аттың мүсінін айқын суреттейді. Мүлгіп тұрған

аттың басын өте байсалды етіп, адамға қаратып түсірген. Аттың үстінде бұрын алтыннан жасаған ер болған, қазір оның тек орны ғана тұр. Атты шылбырынан ұстап, оның алдында алшысынан қасқайып, малдас құрып отырған кісі. Ол сол қолымен тізесіне сүйеніп оң қолында қымыз ішкен тәрізді тостаған ұстап отыр. Оның үстіне кигені ықшамды шапан, басына кигені тымақ. Сөйтіп бұл скульптураның ғылыми маңызы бір ғана көркемөнер тарихы үшін емес, сол кешегі Жетісу өлкесін мекендеген ұлыстардың (үйсін) тұрмысын, этногенезін айыру үшін де аса бағалы. Суреттегі адамның киімі, отыру түрі (малдас құру), жалпы сырт көрінісі ғасырлар бойы осы өлкені қоныстаған қазақтардың келбетінен еш аумайды. Сондықтан біздің совет ғалымдарының «үйсіндер қазақ халқының тарихи дәуірдегі атасы деу өте дұрыс, мынау қоладан жасаған скульптура соны дәлелдейтін тарихи деректің бірі», – деуі шындыққа жақын.

Үйсін дәуірінен сақталған көркемөнер мұрасының аса жарқын түрінің бірі – «Қарғалы кенші». Ол 1939 жылы, Алматыға таяу тұрған, Қарғалы өзенінің Алатаудан ағып түсетін басында, тарихи дәуірлерде үйсіндердің тұрағы болған «Мың Ошақ» деген жерден табылды. Бұл қазына кілең алтыннан жасалған, ұзататын қыздың жасау моншағы, оның ішінде сәукеле, алқа, өңіржиек сияқты нәрселерге тағатын шытырман әшекейлер. Мұнда 300-ге тарта шеберлік дүниесі бар, оның бірталайы алтыннан құйып жасаған малдың, аңның скульптуралық бейнесі, мәселен, шөгіп жатқан қос өркешті түйе бейнесі, алтын балық, омырауға тағатын киік бейнелі алтын өрнек, тышқан түрінде жасаған алтын ілгек, тағы басқалар. Моншақтың

көпшілігі геометрия пішінмен айшық, жұлдыз гүл, жүрекше, төрткүл, қазтабан түрінде істелген. Олардың кейбіріне асыл тас орнатып, оның реңкін көзге ұнамды етіп, тамылжытып қойған.

Қарғалы кеншіінде көзге ерекше түсетін әсіресе сәукеленің маңдайына тартатын алтын жыға. Оның ұзындығы 40см, көлденеңі 5 см шамасындай. Жығаның өн бойы көз тұнжырайтын рельеф суретпен толтырып, жарысып келе жатқан аң мен малдың бейнесін тамылжыту арқылы тұтас бір композиция жасайды.

Өсімдік жапырағымен көмкерген бұл алтын жығада жолығатын аңдар – мүйізді тау арқары, керіліп тұрған сұлу марал, қанатты қабылан, жер көлемін қусыра қарғып келе жатқан ұлу, қанатын қомдап ұшуға дайын тұрған жүйрік тұлпар. Сөйтіп, ескі дәуірдегі көркем өнер шебері жануарлардың тұлғасын әр түрлі әлпетте (позада) беруге тырысқан. Оның кейі қарғу, жүгіру үстінде көрсетілсе, кейі томсарған, баяу, бейбітшілік түрде суреттеледі. Кейбір жануарлардың үстінде қараңдап көрінген адамның бейнесі. Олардың басына кигені – шошак қалпақ не бөрік, демек, осы күнге дейін сақталып келген бас киімнің түрін елестетеді.

Алтын жығаға түсірген суреттің жалпы сюжеті – аңшылық, сол кезде халық ортасында тараған тарихи аңыз, мал бағатын елдердің жыл есептеу календары. Осыларды қалыпқа құйғандай ұнасымды етіп, тұтас композициялы бейне жасау – ол кез былай тұрсын, қазірдің өзінде аз жұмыс емес.

Өткен дәуірде ұзатқан қыз немесе жас келіншек тіршілігімен байланысқан көркем өнер дүниесі Қазақстан өлкесінде ауық-ауық кездесіп отырады. Ондай сирек жолығатын қазынаның енді бір тобы –

Орталық Қазақстан өлкесінде, оның ішінде, Қараағаш, Бурабай көлінің төңірегінде табылған. Қараағаш Жаңа Арқа ауданына қараған, Сарысу алабына таяу тұрған белгілі жер, Бурабай – Көкше тауының түбінегі атақты көл. Табылған қазыналар қазіргі ғылыми әдебиетте осы айтылған жер аттарымен даңқты болған.

Бұл екі жерден табылған мәдениет үлгілері Қарғалы қазынасынан V-VI ғ. соң шыққан, бірақ шеберік ісінің мазмұны мен жасау үлгісі бойынша, бұлар біріне-бірі өте ұқсас, екеуі де тарихи дәуірдегі жас әйелді ардақтау үшін істелген дүниелер, оның ішінде сәукеле, алқа, шашбаудың асыл таспен безеген алтын күміс моншақтары. Сұлулық дүниесіне бөлеп, өте нәзік істелуі бойынша, бұл айтқан нәрселер көркем өнер тарихынан белгілі орын алатын, аса бағалы бұйымдар. Бұлардың өркендеп, көбірек тараған кезі алғашқы қауым құрылысы толық ыдырап, тап қоғамы қалыптаса бастаған кез.

Сөйтіп, Қарғалы, Есік, Қараағаш, Бурабай көлінен табылған қоймалардың көрсетуі бойынша, ол кездегі шеберлер зергерлік ісін өте биік сатыға жеткізіп, металл қақтау, тас қырнау ісін жақсы біледі, алтынға, күміске, белгілі геометриялық пішін берумен қатар, оның тегіне түсті асыл тастар орнату, әдісін табады, тас қырнау шеберліктің өте нәзік бір түріне айналады. Бұл, әрине, бейнелеу өнерінің өсіп, есеюіне, оның ішінде ою, кию істерінің қалыптасуына үлкен әсер тигізеді. Ою-өрнектерінде көбірек кездесетін үлгілер – геометриялық пішіндер, адамның, аңның суреті, өсімдік түрлері. Оларды өркендету жолында қолданған материалдар әр алуан: киіз, тері, ағаш, сүйек, металл, тас, балшық. Тарихи дәуірлерде жасалған өрнектерден

б.з.д келіп жеткендері көбінесе, металл, тас, балшыққа түсірген өрнектер.

Ең алғашқы көшпелі тұрмыспен байланысты тарихи белгілердің үлкен саласының бірі – тасқа қашап түсірген адамның, малдың, көшіп-қонған ауылдың суреттері. Мазмұн жасау техникасы жағынан бұлар палеолит (ескі тас) дәуірінде жасаған суреттен бүтіндей басқа. Бұл суреттердегі мал палеолит дәуіріндегі сияқты даланың тағысы емес, қолда асырайтын, үйреншікті мал, жылқы, қой, түйе, оларды бағып асырауда адамға көмекші болатын ит. Олармен қатар киік, арқар, тауешкі, құлан сияқты көпшілікке үйреншікті аң суреті де кездеседі. Адамның келбеті көбінесе бұларды бағып жүрген түрде, қолына құрық, таяқ ұстап көбінесе, ат үстінде жүрген әлпетте түсірілген. Міне, мұндай суреттердің шоғыр кездесетін жері – әсіресе, Орталық Қазақстан өлкесінде, Жетісу, Қалба, Тарбағатай таулары, Оңтүстік Қазақстан өлкесінде Талас тауы (Жабағылы), Қаратау бойы. Ол суреттер әрқашан тау үңгірінде не өзен-сай жағасындағы асылып тұрған биік жартастарда кездеседі. Сол кездегі мал бағатын елдердің жобасы бойынша, жалпақ кара тастың бетіне толып жатқан аңның, аңшылық суретін, жайылып жүрген малдың, көшіп-қонған ауылдың суретін темір аспаппен қашап түсіру салт-сананың бір түрі болған. Тасқа түсірген аңшылық суреті әсіресе Бетпақдала төңірегінде жиі кездеседі (Жамбыл, Түлкілі, Мұңлы, Қуулы таулары). Сюжеті өте бай әрі мейлінше, қауырт сурет Байқоңыр кеніне таяу тұрған Бұланты Білеуті өзендерінің бойында көбірек кездеседі. Ондай суреттер Ұлытау ішінде де өте көп, (Шақабай, Сарылық). Олардың аса қауырт жолығатын жерінің бірі –

Қалмаққырылған, Алабас таулары (Жаңаарқа ауданы), Қызыл Арай, Беғазы, Желтау (Қоңырат ауданы), Абыралы, Көкшетау төңірегі (Абыралы ауданы).

Осы соңғы жылдары бұл жазулардың кейбірін тас зерттеуші жас геологтар балғамен сындырып, суреттердің тарихи мазмұнына бірталай нұқсан келтірген. Бұлардан басқа да мәдениет көркем өнер белгілерге қиратып жою аз емес. Көбірек жәбірленген әсіресе VII ғасырда салынған сәулет істері. Олардың көбірек жолығатын жері – Қызылорда, мұнда Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қостанай, Ақтөбе, Гурьев облыстары. Тарихи мұраларды бұзу, әрине, өте кешірілмейтін іс. Ол бұдан жүздеген жыл қауіпсіз жасап, тұрған жерін шежіре әңгімеге бөлеп, білімнің бұлақ көзі болып келген. Оның үстіне, бұл сәулет дүниелері географиялық ориентир болып, ғылым зерттеу жұмысына да көп пайдасы тиген. Оларды сындырып, жоқ ету, тарихтан өшіру – аса кінәлі іс. Жергілікті билік орындары, әкімшілік басқармалары бұған өте патриоттық көзбен қарап, тарихи мұраларды бұзушыларға тыйым салуы керек. Сөйтіп, мәдениет-сәулет құрылыстарының әлі де көп ғасыр бойы шежіреге бөленіп, отанымыздың көркі болып тұруын естен шығармау керек.

О ЗНАЧЕНИИ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА

Достопримечательным наследием казахского народа являются эпиграфические памятники, воздвигнутые вблизи старинных городов и аульных поселений (кыстак, кыстау).

В средние века наиболее населенными были берега Сырдарьи, одной из величайших рек Средней Азии. Наряду с Амударьей, она была средоточием городской культуры в Южном Казахстане. С раннего и до позднего средневековья в бассейне Сырдарьи процветала городская культура, связанная с жизнью и бытом древних племен огузов, кипчаков, канглы, карлуков и описанная арабскими географами IX-X вв. и европейскими путешественниками VI (Земарх) и XIII-XIV вв.

Торговыми и культурными центрами были Жанкент (Янгикент), Женд, Барчынкент, Сыгнак, Сауран, Туркестан (Яса), Отрар, Артук-Ата, Сюткент, Сайрам и др. К сожалению, многие города гибли в период монгольского завоевания, во время феодальных войн XVI в. и в период нашествия джунгаров (XVIII в.). Из средневековых городов сохранились лишь немногие. К ним относятся Ташкент, Шымкент, Сайрам, Туркестан, Карнак, Сузак. Возродить некоторые мертвые города Сырдарьи имели желание Абулхаир, Абилямбет и

Аблай. Их попытки отражены в отчетах русских офицеров. Особенно энергично поднял вопрос о восстановлении древней столицы огузов Жанкента на Сырдарье, около Казалинска, хан Абулхаир. Он хотел сделать ее своей резиденцией и с этой целью обратился к русскому правительству с просьбой оказать ему содействие – прислать инженеров-геодезистов для осмотра руин Жанкента. Но в связи с кончиной хана (1748 г.) его идея о восстановлении Жанкента так и осталась нереализованной.

Позже султан Арынгазы построил здесь сарай (дворец), но восстановить город ему не удалось [1].

Надписи на надгробных памятниках, относящихся к VII-XII и XIII-XVII вв., свидетельствуют о том, что основные части основных казахских племен были сосредоточены на Сырдарье. Значение сырдарьинских городов для казахов было велико. В период Ак-Орды (XII-XIV вв.) и Казахского ханства (XV-XVII вв.) казахи жили в городах, расположенных вдоль Средней и Нижней Сырдарьи. Старший жуз (Улу жуз) занимал земли от Средней Сырдарьи до Семиречья и Джунгарского Алатау. Он обосновался в ташкентском оазисе, там жили племена сргели, ошакты, ысты, катаганы (шанышкылы) и др. Около Ташкента сохранился городок, носящий племенное название Сргели. Одно из племен Старшего жуза (жалаиры) было сосредоточено в долине реки Чирчик и в г. Ходженте, племя канглы – в долине среднего течения Сырдарьи (от Отрара до Бенакента). От Каратау до Кызылорды были расселены племена Среднего жуза (Орта жуз) – конграты, аргыны, кипчаки, найманы, таракты и др.

Земли от Кызылорды до Каспийского моря занимали племена Младшего жуза (Киши жуз). Выяснить историю расселения казахских племен по Сырдарье в XV-XVIII вв. позволит исследование остатков их средневековых поселений и надписей на надгробных памятниках предкам. Вопреки неточным представлениям некоторых авторов, казахи были, как пишет А. Красовский, прекрасными земледельцами [2], о чем говорят дошедшие до наших дней возведенные ими обширные ирригационные сооружения, сети оросительных каналов, расположенные в бассейне рек Сырдарья, Талас, Чу, Сарысу, Токраун, Нура, Ишим, Тургай, Кенгир, Эмба, Илек, Яик, Иртыш и др. В средние века земледелие у казахов имело большое значение; так, среди них были земледельцы – егинши, хорошо знавшие технику посева злаков, умевшие выбирать семена, проводить оросительные каналы (арык, тоган). [3]. Казахи вспахивали землю после увлажнения ее через оросительную сеть, когда влажная земля становилась удобной для пахоты. Для обработки земли использовали многочисленные сельскохозяйственные орудия (с некоторыми из них можно познакомиться в этнографических музеях). Значение средневековой Сырдарьи, как политического и культурного центра казахского общества, было огромно. На берегах Сырдарьи были сосредоточены и сельскохозяйственных поселений, описанных историком начала XVI в. Ф. Рузбеханом. Он писал: “Из пределов Кыпчакской степи через два месяца прибывают казахи на зимние стойбища (кыстак). .... Зимовья (кыстак) расположены на протяжении трехсот фарсахов, по всему берегу Сейхуна, на котором они оседают. Полно-

властный султан устраивается в “старинной юрте”, т.е. в одном из старинных городов Сырдарьи [4].

Помимо письменных и устных преданий, отдельные эпизоды древней истории казахов можно восстановить по большой серии надгробных надписей. Исследователями обнаружены крупные каменные стены с родословными таблицами, тамгами, биографическими сведениями об усопших. Все эти эпиграфические памятники отличаются своеобразием архитектурного решения.

Надписи на самых древних памятниках исполнены орхонским письмом (находки в горах Асы, Каратау, Бесбатыр Актогайского района), древнеуйгурским алфавитом (мавзолей Жубан-Ана, Ботагай на реке Нуре), арабским письмом (мавзолей Бабаши-хатун, Айша-биби, Болган-Ана, Кок-кесене, Улуг билги в Таразе – 1262 г., Сунак-ата в Женде – 1273 г.) [5].

Сравнительный анализ показывает, что на территории Казахстана сохранились эпиграфические памятники трех этапов: самые ранние из них относятся к периоду Тюркского каганата (VI-VIII вв.), второго этапа – ко времени кипчаков, огузов и канглы (IX-XII вв.), третьего – ко времени кипчаков-казахов (XIII-XIX вв.). Все эти памятники требуют обстоятельного изучения.

Многолетние исследования свидетельствуют о том, что наиболее значительные из них находятся в районах Средней и Нижней Сырдарьи, на склонах Каратау, в долинах рр. Талас, Чу, Или, в Центральном Казахстане, в Мангыстау, в бассейне рек Эмба, Сагиз, Илек, Хобды, Жаик. Огромный интерес представляют эпиграфические памятники, находящиеся в бассейне р. Сарысу, в Улытауской степи, на Тургае.

На казахском языке такие памятники носят название “Көк тас” (Синий камень), или “Құлпытас” (Серый камень). Их воздвигали в течение многих веков, надписи на многих из них очень выразительны и содержательны. Они говорят о тяге казахов к знаниям, о нравственных критериях народа.

К сожалению, некоторые ученые не знают о существовании на казахском языке печатной литературы, изданной в гг. Ташкенте, Казани, Уфе, Семипалатинске и Петербурге, многочисленные казахские рукописи описаны Н. И. Веселовским [6], В. В. Вельяминовым-Зерновым [7], В. В. Радловым [8], А. А. Диваевым [9]. Большое число (свыше ста названий) дореволюционных казахских рукописей ныне хранится в библиотеке Казанского университета, в архиве Г. Н. Потанина в библиотеке Томского университета, в рукописном фонде библиотеки Института востоковедения АН СССР (ныне РАН) и во многих библиотеках и архивах. Количество обнаруженных мною дореволюционных рукописей в разных хранилищах составляет не менее 800 названий. Самая древнейшая из них относится к XVI в. (“Насаб намеи Қазақ”). Поэтому выводы некоторых ученых, что казахи бесписьменный “младодописьменный” народ, глубоко противоречат фактическим данным. Первое послание на казахском языке, написанное ханом Тауекелем, было направлено русскому царю Федору Ивановичу в конце XVI в.

На надгробных памятниках резчики вырезали краткую биографию умершего, его родословную до седьмого колена, тамги и др. Изучение этих памятников дает сведения о жизни целого племени на протяжении ряда столетий. Исследовано много древних некрополей

с племенными названиями VI-VIII вв. (Домбаул, Карадын, Козы-Корпеш). К замечательным надгробным памятникам относятся некрополи, расположенные в черте городов вдоль Сырдарьи, в окрестностях Сыгнака, Саурана, Отрара, Туркестана, Сайрама; много эпиграфических памятников на территории Северного Каратау, в окрестностях древних городов Кумкента (некрополь Тукты-ата - Баба-тукты) с остатками древнего сада и родника, некрополи Баба-ата, Сузака, Культобе и др. Древнейшие эпиграфические памятники находятся в долинах рр. Сары-Агач, Арысь, Чаян, Каратал и др. В надписях сырдарьинских и каратауских каменных стен отражена история огузов, кыпчаков, аргынов, алшынов, конгратов и др.

Чрезвычайно интересны памятники племен Старшего жуза, находящиеся в ташкентском оазисе, на Чирчике, в горах Казыгурт. Некоторые из них описывают эпизоды из жизни казахских биев, работавших в г. Ташкенте (Калдыргач би, сыновья Ак-Назара, Турсын хан, Толе би и др.). Основная масса эпиграфических памятников племен Старшего жуза сосредоточена в районе от Шымкента и Казыгурта до Тараза и Джунгарского Алатау. Они встречаются и в Таласском Алатау, в долинах рр. Талас [10], Чу, Или, Коксу и Каратал.

Эпиграфические памятники казахов Младшего жуза с большой массой кулпытасов сохранились в низовьях Сырдарьи, на берегах Араа, в Мангыстау, в бассейне рр. Эмба, Сагиз, Уил, Хобда, Илек, Яик, Нарын. Надписи на некоторых памятниках свидетельствуют о том, что они относятся еще ко времени огузов и ранних кипчаков (VIII-X вв.). Поздние памятники Мангыстау принадлежат, в основном, адайцам.

Большое историческое значение имеют эпиграфические памятники Центрального Казахстана и Тургайской степи. Самые ранние из них – древние курганы саков (скифов), каменные изваяния гуннов и тюрков (VI в.), каменные изваяния кипчаков (VIII-XIV вв.). При раскопках разрушенных мавзолеев на реке Кенгир были обнаружены обожженные кирпичи и плиты с тамгами огузов, кипчаков, канглы, аргынов, алшынов, конгратов и др. Содержание отдельных памятников охватывает значительный отрезок времени, в них описывается история ряда поколений. Особенно интересны некрополь Дын-Сай с памятником из глинистых сланцев (VI-VIII вв.), Аяк-камыр, Тамгалы-тас, Баксы-мола и др. [11]. Памятники казахских племен сохранились на Алтае, в бассейне Иртыша, в горах Дегелен, Абралы, Саура, Тарбагатая, Калбы, Чингизском хребте и в северной части Джунгарского Алатау. Это древние места обитания аргынов, найманов, кереев и уаков. По надписям, оставленным ими на богато оформленных надгробных памятниках, можно узнать об их жизни [12]. Хорошо известно, что во время войны с Чингизханом значительная часть найманов была вытеснена с Иртыша в Центральный Казахстан, огромная масса кереев ушла вниз по Иртышу до Тобола, потомки которых ныне живут в Омской, Северо-Казахстанской, Костанайской и Кокшетавской областях.

До Чингиз-хана Чингизский хребет назывался Найман-таг (у Абулгазы-Найман Кух). Один из горных массивов Восточно-Каркаралинской системы до сих пор носит название Найман-кашкан, что связано с бегством найманов от преследований Чингизхана. Здесь в

горных системах и долинах Иртыша обитали остатки племени бура-найманов, в древности этнически связанных с ягмаутами (ягма) и карлуками, которых казахи называют казылык. Одна система Восточно-Каркаралинского хребта называется Казылык-тау – горы Казылыков. Бура-найманы по происхождению были из ягмаутов (ягма), карлуков. И вполне естественно, что племенной титул Бура (аншн) стал титулом Каракханидского государства. Рядом с системой горы Найман-кашкан находится другой хребет Енгрекей (Место рыдания), который назван так в память о событиях, происшедших в начале XIII в. в связи с походом Чингизхана.

Особое значение представляет каменная надпись на казахском языке на скале Тамгалы-тас, на левом берегу Нижнего Сарысу (вблизи развалин средневековых памятников Алатеге и Белен-ана). В надписи сообщается об историческом событии, о важном синклите, о провозглашении на нем народа под древним названием казах (XV в.). Это историческое место прославлено в преданиях и в поэзии, и оно называется «казақтың ұран шақырып, қазақ болған жері» – место провозглашения этнонима “казах”.

На плоской песчаной скале древней террасы р. Сарысу сохранилось множество древних родовых тамг и надписей на кипчакско-казахском языке, написанных арабским шрифтом. Среди них тамги кипчаков, усуней, канглы, аргынов, алшынов и др. Их впервые осмотрел путешественник А. И. Шренк, записавший большую серию тамг (Архив РАН), впоследствии их изучали А. Кузнецов, К. И. Сатпаев, В. А. Селевин и автор этих

строк. В надписи есть имена ханов Ак-Орды Урус хана, Куйырчика, Барака.

Наибольший интерес представляет плоская плита с надписью на казахском языке о воссоединении казахских племен в один народ: «Кипчаки, найманы, алчины, аргыны (каракесек), уйсыны (куйсын) и табыны! Одай благоденствие этим шестерым!» Против названия каждого племени начертана родовая тамга. Надпись впервые скопирована толмачом Атбасарского уездного начальника Х. Бекхожиным, военным врачом г. Акмолинска А. И. Кузнецовым [13]. В ней упомянуты основные племена трех жузов: от Старшего – уйсуну (дулаты и канглы в то время находились в государстве тимуридов), Младшего – алшын с сильным племенем табын (остальные племена Младшего жуза находились еще в Западном Дешт-и Кипчаке), Среднего – аргыны с сильнейшей фратрией каракесек, служившей основным войском улуса Ак-Орды.

“Шесть племен” – союз “Алты-алаш” появился в домонгольское время. В Енисейской надписи “Уюк Тарлан” глава племени Елтуган тугук говорит, что он был “правителем у шестисоставного народа”. Теснимые восточными соседями племена после Тюркского каганата составили сильный союз под названием “Алаш”, куда входили кипчаки, огузы, канглы, уйсуну, жалаиры и карлуки. По словам Кадыргали Жалаири, в конце XII – начале XIII вв. главенствующую роль в этом союзе играли канглы и жалаиры. Алты-алаш – новая форма объединения казахских племен, возникшая после конфедерации он-ок Западно-Тюркского кагана

В этот союз не вошли некоторые племена, обитавшие на востоке и юго-востоке Западно-Тюркского каганата.

Трудно переоценить значение эпиграфических памятников, разбросанных по территории Казахстана, являющихся первоисточниками по истории племен и составляющих культурное наследие народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рычков П. Топография Оренбургская. Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. СПб., 1762, ч. 1. С. 226-260; Ханыков В. Я. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным. СПб., 1850. С. 551-552.

2. Красовский А. Бассейн реки Сарысу (ЦГВИА, ф. ВУА, оп. XIII, д. 3).

3. Есаул Швабский. О семенах и посеве тургайской пшеницы и проса конак, акбикеш и конур-чулак. // Земледельческий журнал. 1832, N 5; Сотник Шахматов. Замечания о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней Орды // Земледельческий журнал, 1832, N 8; Сейдалин Т. О. О развитии хлебопашества по бассейну Тургая. Записки отдела РГО. Оренбург, 1870, вып. 1; Дильгельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырдарьинская обл. 1, СПб., 1893; II, 1897; Шмидт Ю. Очерк Киргизской степи // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО, 1894, XVII, вып. 2.

4. Рузбехан Ф. Записки бухарского гостя. М., 1976. С. 94.

5. Бартольд В. В. Сочинения. Т. IV. С. 307; т. V. С. 151.

6. Рукописи акына-ходжи Халибая и др. (Веселовский И. И. Киргизский рассказ. Текст, перевод, приложение. СПб., 1894).

7. Семенов А.А. Восточные рукописи в архиве В. В. Вельяминова-Зернова.

8. Казахские рукописи “Чингиз-наме”, “Хакият-Манзума”, собранные В. В. Радловым. Институт востоковедения АН СССР (РАН). Архив академика Радлова.

9. Рукописи “Алангасар Алып”, “Исмаил-Ата”, Кубея Токбулатова “Ташкент каласының шығуы гуралы аңыз”, “Қырғыздардың қалай шыққан шежіресі”, “Өзбектердің шежіресі”, рукописи сырдарьинских казахов Сеида Абдрахманова и Мангула, собранные А. А. Диваевым // Туркестанские ведомости, 1899, N 96; 1900, N 88, 91, 97, 98.

10. Ремпель Л. И. Некрополь древнего Тараза. КСИ-ИМК, вып. 69, 1957. С. 102-110.

11. Шренк А. И. Дневник путешествий. 1842 г. Архив АН СССР (РАН), фонд.

12. Влангали А. Геогностические поездки по восточной части Киргизской степи в 1849 и в 1851 гг. СПб., 1853, ч.1.

13. Кузнецов А. О надписи на камне Тамгалы-тас в пустыне Бетпак-дала Атбасарского уезда Акмолинской области // Записки Семипалатинского отдела Географического общества. Вып. XVI, 1927; Селевин В. Результаты Бетпак-далинской экспедиции САГУ. Ташкент, 1931. С. 30.

14. Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях, ч. II. С. 251.

15. Там же, ч. II. С. 155, 281.

ДРЕВНИЕ КАРАВАННЫЕ ПУТИ ЧЕРЕЗ ПУСТЫНЮ БЕТПАКДАЛА

Перед человеком, идущим на север от р. Чу, предстает необитаемая пустыня, тянущаяся на сотни километров. Пустыня эта перемежается невысокими поперечными холмами, обширными солонцами, широкими глинистыми равнинами, изредка встречаются кусты баялыша. Такова картина Бетпакдалы.

Величавая суровая природа этой пустыни наводит на мысль о том, что Бетпакдала, овеянная историческими преданиями, самая интересная и загадочная пустыня Казахстана, ее можно сравнить со знаменитыми пустынями Центральной Азии Гоби, Алашан, Цайдам. На протяжении веков эта пустыня была символом необитаемой природы и наводила страх отсутствием воды. Поэтому ей дано название “Бетпакдала” – “Проклятая (неукротимая) степь”.

Животворное, жизненно важное значение для караванов, шедших через Бетпакдалу, имели оазисы этой пустыни. Среди оазисов самым замечательным является обширный песчаный массив, известный под названием Джеты-конур, расположенный в северо-западной части Бетпакдалы. В физико-географическом отношении – это песчаная гряда, вытянутая с севера на

юг, имеющая общую протяженность около 160 км. Для караванов, циркулировавших между кипчакскими степями и сырдарьинскими городами, оазис Джеты-конур служил местом отдыха и привалов.

Историко-географическими обследованиями установлено, что пустыню Бетпак-дала в прошлом пересекало несколько магистральных дорог с юга на север, следы которых в виде тропинок, заброшенных колодезев, надгробных памятников и дорожных знаков – омака, сохранились вплоть до наших дней [1]. Основываясь на данных арабских и персидских источниках, еще академик Бартольд указал, что “из области ислама было два пути в Степь, на северо-восток: один из низовьев Сырдарьи, другой – от Таласа (ныне Тараз); оба пути вели в область народа кимаков, центром которой была местность к северу от Иртыша” [2].

Самая восточная из этих дорог в раннем [3] средневековье соединяла культурные оазисы долин рек Талас и Чу (гг. Кулан и Тараз) с кочевьями и поселениями кимаков на Иртыше и Прииртышских степях, а в более позднее время – с городами Западной Сибири. Дорога пролегла от среднего течения р. Чу (район Коктерека) на север и северо-восток, прорезая пустыню Бетпакдала в ее самой широкой части, и направляясь через горы Жамбыл, Кайыптын-кзылжартасы, Болаттау к верховьям реки Сарысу (ст. Жанаарка), оттуда по долине р. Нура и пришимским степям вступала в низовья рек Ишим, Тобол и Иртыш. С середины XVIII в. этот караванный путь известен под названием Ханжол (Ханская дорога) [4], после того как по нему проезжал со своей дружиной Аблай хан. По архивным источникам, путешествие Аблая в Семиречье имело место в 1753 г. С

этим событием связано также происхождение географического названия Хантау, у подножия которой проходит этот караванный путь.

В средние века дорога эта имела большое экономическое значение, поддерживая торговые связи городов долины рек Чу и Талас со степями Центрального Казахстана, а также и городами низовьев Ишима, Тобола и Иртыша. По ней с юга шли многочисленные караваны, направляющиеся на Ирбитские, Петропавловские и Тюменские ярмарки, где происходила оживленная торговля как восточными, так и русскими промышленными товарами. В виде отголоска этой торговой связи у казахов сохранилась поговорка “Ирбит шапкан бай” – т.е. “богач, получивший монополию торговли на Ирбитской ярмарке”.

Со второй половины XIX в. этот тракт еще более оживляется, по нему циркулируют бесчисленные караваны, направлявшиеся на степные ярмарки, периодически устраиваемые в Куянде, Акмолинске, Атбасаре, Петропавловске, а также в Аулие-Ата (ныне Тараз) и Пишпеке (Бишкек).

Во время перекочевок или крупных ярмарок по этой же дороге прогоняли многочисленные стада овец, крупного рогатого скота и табуны лошадей. В топографическом отношении ханская дорога вообще имеет некоторое преимущество по сравнению с другими караванными дорогами, проходившими через пустыню Бетпакдала. На всем протяжении этой дороги почти не было недостатка в грунтовой воде, через 25-30 км караваны могли найти источники неплохой воды.

Вдоль дороги имеются места с довольно сносным подножным кормом, наличие которого имело суще-

ственное значение для подкрепления караванных животных, утомленных после продолжительного пути. Наиболее известные из этих урочищ, служивших местами привалов и вечерних бивуаков для караванов: Сары-булак – Шойбеке, Ак-мандай, Сары-тама, Кайптын-кзылжартасы, Кенг-кыяк, Садак-куйген, Килькожа, Болаттау. Особенно богаты источниками грунтовых вод и подножным кормом долины Болаттау, составляющие северную окраину Бетпак-далы. Перед вступлением в центральную часть Бетпак-далы караваны, следующие с севера на юг, делали продолжительную остановку, чтобы набраться сил и подготовиться к переходу через пустыню.

Южные маршруты Ханской дороги проходят по наиболее удобным местам Бетпакдалы, окаймленной горными хребтами Жамбылтау, Шыгырлы и Байкара, которые отделяют Голодную степь от Чуйской долины. На протяжении 100-120 км, т.е. от Сары-булака до Сарытама, дорога идет горными долинами с пресными источниками, поэтому переход через эту часть Бетпакдалы не представлял больших затруднений. От Жамбылтау (Ключ Науша) дорога направляется на северо-запад и пересекает ряд небольших холмов с поперечными оврагами, иногда солонцами. Почти на всем протяжении дороги грунт глинистощебенистый, местами покрыт галькой. И чем ближе подходит дорога к складчатым возвышенностям Центрального Казахстана, тем выше поднимаются холмы и достигают своей наибольшей высоты в районе Болаттау, где кончаются северные границы Бетпакдалы. С вершины Болаттау открывается великолепная панорама на дальние синие горы водораздела Моинты и Сарысу, и человек,

утомленный долгой дорогой по Бетпакдале, вступает в другой мир. Он может отдохнуть возле чудесного источника Каска-булак, расположенного у северо-западного подножия горы Болаттау.

В районе Болаттау ханскую дорогу пересекает другая большая караванная дорога, идущая от каратауских городов (древний Кумкент, Чулак-курган) в Каркаралинские степи и далее на Иртыш. Она известна в литературе под названием Каркаралинская дорога [5]. Этот путь пролегал от нынешнего Чулак-кургана в северо-восточном направлении по маршруту: Кызыл-жайма (брод на р. Чу), Клы, Шекпен-калган, Тос-булак, Токум-тыккан, Бесбакыр, Болаттау. От Болаттау дорога направлялась к верховьям рек Жамчи и Токраун, минуя долины рек Моинты и Мукур, отсюда Каркаралинскими степями подходила сначала к Каменной мечети или Колбасунской башне, а затем к Туз-кала (Ямышевская крепость) и Долон-карагай. В XVIII в. Каркаралинская дорога сыграла большое культурное и торговое значение [6], связывая Западную Сибирь (Иртыш) с городами Южного Казахстана и Средней Азии. По ней шли караваны с шелковыми и хлопчатобумажными тканями, ватой и сушеными фруктами, легко сбываемые, как в степи, так и в городах Западной Сибири. В тридцатых годах прошлого века по этому тракту проезжал отец Григория Николаевича Потанина, сопровождавший Кокандское посольство из Западной Сибири в Ташкент [7].

Каркаралинская дорога – одна из самых протяженных дорог, пересекавших пустыню Бетпакдала в ее северо-восточном направлении; эта дорога возникла в результате культурной и торговой связи обширной

Каркаралинской степи и долины Иртыша с южными городами. Разумный и точно проложенный маршрут основан на долголетнем опыте скотоводов, пересекавших Бетпакдалу сотни раз, что свидетельствует об их умении ориентироваться в пустыне.

Дорога подходит к пустыне с ее северо-восточного конца, умышленно обходя Прибалхашские степи, которые по наличию воды и подножного корма беднее, чем участок от Болаттау до Шекпен-калгана (центральная часть Бетпакдалы). Топографический фон местностей почти такой же, как на линии ханской дороги. В большинстве случаев это – всхолмленные равнины, перемежающиеся поперечными оврага, обширными котловинами и имеющие общий скат к югу. По всей линии дороги грунт глинисто-солонцеватый, покрытый мелкой галькой. До колодцев Кыз-казгана (считая с севера на юг) дорога идет в юго-западном направлении, минуя урочища Толеген и Бесбакыр. Достигнув урочища Кыз-казган, дорога сворачивает на запад, чтобы обойти обширный солонцовый лог Кок-ирюм, затем снова идет в юго-западном направлении и, минуя колодцы Токумтыккан и Госбулак, достигает урочища Шекпен-калган – последний источник воды в центральной части Бетпакдалы. Отсюда начинается мучительный и тяжелый переход по безводной, голой и глинистой пустыне, имеющей протяжение около 90 км, считая от берегов р. Чу. Маршрут в южном направлении облегчается тем, что дорога все время идет на спуск, пересекая лишь ряд невысоких плоских холмов, обширных котловин и солонцов. От вершины холма Тантая дорога имеет более сильный скат к югу, постепенно спускаясь к южным оконечностям пустыни Бетпакдала, и, минуя урочище

Клы и мазар Кара-балы, она вступает в долину р. Чу. Переход от Шекпен-калгана до р. Чу считается одним из самых тяжелых в пустыне Бетпакдала. И преодоление этого безводного пространства в прошлом было большим достижением для участников каравана, не имевших никаких технических средств и находившихся в полной зависимости от стихии природы. Однако с прибытием в долину р. Чу для каравана заканчивались тяжелые испытания, так как долина здесь изобилует подножным кормом и пресной водой реки Чу [8]. Другие броды через р. Чу, известные под названием Текей и Кокмурынтай, по которым проходили западные дороги Бетпакдалы, не обладали столь благоприятными условиями.

Наиболее важную ветвь восточных дорог, идущих от таласско-чуйских долин на север, представлял караванный путь, который начинался у древнего Таласа (ныне Тараз), затем шел на север и в районе Болаттау соединялся с другими двумя восточными дорогами, т.е. с ханской и каркаралинской. Этот путь проходил по р. Талас и через древние поселения Окум и Кызыл-курган (на р. Чу), выходил на магистральные караванные пути.

Как свидетельствует само топографическое положение этой дороги, в древности она связывала богатую таласскую долину с каркаралинскими и приишимскими степями и доходила своим северо-восточным концом до берегов Иртыша.

Другие караванные пути пролегали по центральной и западной части пустыни Бетпакдала, которые известны в литературе один под названием Уванасский [9], другой, более западный – Джетыконурский, или Кендырликский [10]. Это древнейшие караванные пути,

прорезавшие Бетпакдалу в меридиональном направлении и связывавшие южные города с обширными степями Центрального Казахстана, а также с низовьями рек Ишим, Тобол и Иртыш, где в VIII-X вв. находились поселения кимаков, а в средние века – обширные города Западной Сибири (Искер, Бечик-тура, Тюмень и др.) [11].

Исходными пунктами как для Уванасского, так и Джеты-конурского путей служили на юге гг. Отрар, Туркестан и Сузак. От Сузака обе дороги шли вместе и, достигнув брода Той-откель (или Кокмурын-той) на р. Чу, расходились: одна дорога следовала в направлении к пескам Джеты-конур, другая (Уванасская) – прямо на север, к бассейнам рек Сарысу, Ишим и Нура, продолжаясь до низовьев р. Иртыш. Причем Уванасская дорога пролегла по самой центральной части Бетпак-далы и, пройдя через урочище Уванас, Борытескен, Сорбулак и Мыйкайнар, вступала в долину р.Сарысу, где на месте нынешней станции Жанаарка, соединялась с восточной (Ханской) дорогой, идущей от долин р.Талас и верховьев р. Чу. Уванасская дорога была самым коротким маршрутом между югом и севером и могла обслуживать торговые караваны и перекочевки аулов только ранней весной или осенью, в остальное время переход по этой дороге был сопряжен с невероятными трудностями. Вследствие этого караваны предпочитали следовать, в большинстве случаев, по Джетыконурской дороге.

Самой тяжелой частью Уванасской дороги считался участок безводной пустыни, расположенный между долиной р. Чу и Сорбулаком, имеющий протяжение около 180 км. Рельеф этой мертвой пустыни представ-

ляет собой волнистую равнину, лишенную всякого растительного покрова. Вода в колодцах Уванаса, Борытескена и Сорбулака была весьма соленая, и добывали ее с трудом на глубине 4-5 м. Кроме того, от Уванаса на север путь идет постоянно на подъем, пересекая обширные равнины и холмы. На этом пути сносный подножный корм и питьевую воду можно найти лишь после обширного солонца Сорбулака, в урочище Жидели-кудук.

Примечательно, что пресная вода источника Жидели, расположенного в северной части Бетпакдалы, притягивала людей еще в древности, об этом говорят древние стоянки вокруг источника и многочисленные остатки кремневых орудий эпохи бронзы.

От Жидели-кудука на север ландшафт принимает уже другой характер, унылая, мрачно-серая картина Бетпакдалы постепенно меняется и ближе к просторам Центрального Казахстана становится живописной. Начиная с Мыйкайнара, источники воды встречаются повсюду. Следуя по каменистым холмам и равнинам, дорога идет прямо на север, к горам Мунглы и Кулы. В средние века эти горы служили одним из прекраснейших и обширных яйлаков, в более позднее время здесь были сосредоточены зимовки казахов-таминцев. Идя пологими холмами, дорога спускается в долину р. Атасу и затем, следуя через р. Талды-манак, подходит к р. Сарысу, где соединяется с восточной дорогой.

Пройдя через р. Сарысу в районе Жанаарки, Уванасский караванный путь раздваивался: одна ветвь шла прямо на север и северо-восток и, пересекая волнистые холмы и равнины гор Эскене и богатую долину р. Нура, подходила к броду Ишима – Караоткель, расположен-

ному в 5 км севернее Акмолы. Далее этот путь следовал в северо-восточном направлении и, прорезая обширные равнины и степи Ишим-Иртышского междуречья, доходил до верховьев р. Силеты. Оттуда по долине этой реки обходил с северной стороны озеро Силеты и вступал в область древних кимаков, населявших низовья Иртыша. На этом древнем караванном пути были расположены некоторые земледельческие поселения и караван-сарай, сложенные из глины и кирпича, следы которых сохранились до наших дней в виде небольших развалин. В частности, их можно встретить в долинах рек Нура, Ишим и Силеты.

Другая ветвь Уванасской караванной дороги вела от реки Сарысу на север, к устью р. Нура, проходила рощей Караагач, затем берегом реки Кулан-утпес. Достигала древнего феодального замка Ботагай, расположенного в 40 км выше устья р. Нура.

От большой Уванасской дороги раньше отходило много побочных кочевых и караванных путей, которые вели к летним кочевьям отдельных племенных групп, кочевавших на огромном пространстве между низовьями р. Чу и оазисами бассейна р. Сарысу. Один из таких караванных путей начинался от Уванасской дороги на север, возле урочища Боры-тескен, а другой – у Сорбулака, и обе ветви, слившись в одну караванную дорогу в районе Сымтаса, направлялись к долине реки Коктас, где в средние века находились полуоседлые поселения жатаков. Дорога пролегла по центральной части Бетпакдалы, пересекая ряд волнистых холмов, равнин и солонцов и через урочища Сымтас, Балакнурдан, Коскудук вступала в долину р. Коктас, расположенную у северо-западной границы пустыни Бетпакдала.

Окруженная со всех сторон безводной пустыней, долина р. Коктас с ее оазисами Карабидаик и Ольке играла большое значение в жизни скотоводов и служила одним из превосходных яйлаков, а также являлась местом оседания беднейшей части населения – жатаков. В средние века здесь существовали полуоседлые земледельческие поселения, снабженные оросительными системами, а в более позднее время в оазисах Коктас были сосредоточены казахские зимовки алшын и тама, которые в то же время имели свое основное местопребывание в низовьях р. Чу и в северных предгорьях Каратау. Выгодное расположение и благоприятные природные условия долины р. Коктас в прошлом привлекали кочевых скотоводов, здесь они останавливались на отдых.

Из дальних караванных путей, прорезавших пустыню Бетпакдала в меридиональном направлении, большой популярностью пользовалась Жетыконурская, или Кендырликская дорога, поддерживающая торговые связи между югом и севером. Еще в конце прошлого века Герн отметил, что преимущественно этим, т.е. Жетыконурским путем из Ташкента в Акмолинск следовали караваны с товарами: шелковыми и бумажными тканями, сушеными фруктами, коврами и т.д. [12].

На всем протяжении Джетыконурской дороги, исключая маршрут от Чулакэспе до Кендырлика, караваны имели возможность найти сносную питьевую воду и подножный корм для животных, благодаря этому караваны предпочитали следовать этой дорогой.

Следуя от Сузака к р. Чу и переправившись через нее у брода Тойоткель, Жетыконурский караванный путь направлялся к северо-западу и, миновав холми-

стые вершины Асказаннынсоры, достигал оазиса Чулакэспе. Это единственное место, где можно было сделать привал, найти источник хорошей грунтовой воды и подножный корм для караванных животных.

На Чулакэспе караваны останавливались обычно сравнительно надолго с целью подкрепить уставших животных. Дальше маршрут от Чулакэспе до Кендырлика проходил по самой безводной части Бетпақдалы протяженностью около 120 км. Пройти через это небольшое пространство было крайне сложно. Нередко переход от Чулакэспе до Кендырлика для некоторых заканчивался трагически.

Для того, чтобы благополучно пройти этот тяжелый маршрут, караваны запасались водой в емких бурдюках и старались пройти этот участок в удобное время суток - во второй половине дня (примерно около двух часов). При этом использовался казахский способ движения: караваны и кочевые аулы шли безостановочно 10 часов форсированным шагом, рассчитывая покрыть вечерним переходом значительную часть пути. Это так называемый удере журу, или удере кошу – переход через пустыню с небольшим привалом. После часового привала (от 10 до 11) караваны вновь трогались, рассчитывая достигнуть Кендырликских ключей ранним утром, по крайней мере, до начала дневного зноя. Весь этот маршрут от Чулакэспе до Кендырлика караваны могли покрыть за 18-20 часов, делая небольшой привал в центре пустыни. Казахский способ безостановочного движения (удере-журу) от одного оазиса до другого, безусловно, был наиболее верным при следовании через пустыню.

Путь от Кендырликских источников на Табан-кудук пролегал по обширной котловине вдоль восточного края высоких барханов и, не доходя до колодцев Табанкудук, принимал северо-восточное направление. Далее путь следовал через пески Самена - Саменнын-кум, представлявших юго-восточное продолжение Жетыконурских барханов. Извиваясь между этими барханами, дорога входила на равнину.

Оставив позади высокие барханы Самена, путь шел по песчаной степи и на 45 километре достигал известного урочища Байбиче, где находился Бель-кудук. Здесь соединялись две дороги – караванная Саменовская и кочевая Уванасская.

На всем протяжении от барханов Самена до Белькудука дорога проходила вдоль восточной окраины жетыконурских песков, по наиболее удобным местностям, благоприятным в смысле подножного корма и питьевой воды (оазисы Барчакум, Жидели, Тобулгылы).

От Белькудука путь лежал в северо-восточном направлении, перерезая обширную степь, затем, минуя урочища Возгак, Кызылэспе и Кумжайляу, проходил в долину реки Сарысу, против урочища Тугускен, от Тугускена следовал долиной левого берега р. Сарысу, то приближаясь к самой реке, то отступая. Миновав древние мавзолеи Каип-ата и Жубан-ана, дорога переходила на правый берег р. Сарысу, выше мавзолея Жубан-ана [13]. Затем, следуя по плодородной равнине у подножия гор Толагай и обойдя рошу Караагач, дорога приводила к долине р. Кулан-утпес, оттуда правым берегом этой реки подступала к устью Нуры, к древнему укреплению Ботагай.

Как можно видеть из этого краткого обзора, самую трудную часть караванных путей по Бетпакдале представляли южные окраины этой пустыни, прилегающие к долине р. Чу. Топографический фон местностей характеризуется унылой картиной необитаемой пустыни. Переход по этому безводному пространству всегда был тяжелым, а порою опасным, о чем говорят многочисленные кости животных, павших во время перехода через пустыню. Наиболее трудную часть Бетпак-далы представлял маршрут от Чулакэспе до Кендырлика.

В наше время для человека, вооруженного техническими средствами и машинами, проезд через Бетпак-далу не представляет таких трудностей. Самые тяжелые маршруты от Чулак-эспе до Кендырлика, от р. Чу до Сорбулака теперь можно проехать за несколько часов, конечно, имея нормально транспорт и запас питьевой воды.

Один из караванных путей лежал от низовьев Сырдарьи, на север, в обширные степи Центрального Казахстана. Благодаря тому, что этот путь проходил вдоль реки Сарысу, он известен в народной памяти и в литературе под названием Сарысуйский. Этот путь и все караванные дороги с юга связывали сырдарьинские города с обширными яйлаками кипчаков, расположенными в долинах р. Сарысу, Нура, Ишим и Тургай. Самой крайней точкой этого караванного пути на севере были поселения кимаков, а в более поздние времена – города Западной Сибири.

Исходными пунктами на юге для Сарысуйского пути были города: Отрар, Сауран, Жанкент, Сыгнак. От Жанкента путь шел двумя ветками: одна прямо

на северо-восток, к низовьям р. Сарысу, другая вдоль Сырдарьи до Сыгнака, где, соединившись с караванной дорогой из Отрара и Саурана, направлялась к низовьям рек Сарысу и Чу. Около Теликуля эти ветки пересекали караванный путь, шедший из Каратау и долины р. Талас до Южного Урала, соединившись в одну караванную дорогу в районе Белен-ана. Жанкентско-сыгнакский маршрут далее следовал вдоль левого берега р. Сарысу и, достигнув брода Тасоткель, переходил на ее правый берег.

Путь до Каражара проходил долиной правого берега р. Сарысу, по известным местам Ала-кушун, Жаман-курбан, Талмас-ата. Многие из этих местностей известны еще с XIV в. благодаря описанию Шарафеддина Йазди, летописца военных походов Тимура.

В 1391 г. по Сарысуйскому пути прошло войско Тимура в Улутау. Маршрут войска Тимура лежал от Аксумбе в Белен-ана [14], по Уренгчагильской дороге, т.е. от современного г. Туркестана к низовьям р. Сарысу через низовья р. Чу. Уренгчагильская дорога, по видимому, соответствует современной Урда-чагильской дороге, начинающейся от Боритескена и ведущей в долину р. Коктас. В эту часть Бетпакдалы, находящейся в стороне от караванных путей, завоеватель мог попасть только во время охоты за дикими зверями. Низамеддина Шами и Шарафеддин Йазди: “Вследствие продолжительного похода и малого количества воды лошади обессилели и истошились. В четверг первого жумади, т.е. 6 апреля 1391г., пришли в местность Сарыг-узен, где напоили животных” [15]. По рассказам Шами, этот маршрут очень дорого стоил Тимуру, так как “от безводья много лошадей погибло”, и к перво-

му числу жумади (6 апреля 1391 г.) он едва добрался до берегов р. Сарысу, где и “воды стало много” [16]. Перед вступлением в Улытау Тимур делает большую остановку на р. Сарысу, сначала в районе Белен-ана, затем у впадения р.Кенгир в Сарысу, у древнего поселения Болган-ана, который ныне называется Кара-жаром. Оттуда он посылает свое войско к верховьям р. Сарысу, на Бурибаши⁶⁷ и на Енкей-туру, чтобы подчинить себе непокорные племена Центрального Казахстана [17]. Маршрут следования войск Тимура совпадал с маршрутом пути от низовьев Сырдарьи в Улытаускую степь.

У Каражара (мавзолей Болган-ана) Сарысуйский путь раздваивался: один шел вверх по реке Сарысу через урочища Сымтас, Тугускен, далее, следуя горной долиной Конек и степью, севернее Кара-агача, доходил до низовьев р. Нура; другой путь от Каражара направлялся на север, к верховьям р.Кенгир.

Следуя обширными улутаускими, арганатинскими степями, долиной р. Каракенгир и Терсаккан, этот путь у Жаркайнга подходил к берегам р. Ишим, где проходил другой большой караванный путь в Южный Урал.

Этот последний караванный путь, пролегавший от р. Ишим в Южный Урал, был хорошо известен в XVIII в. по данным русских источников. Рычков, впервые изучавший историко-монографическое положение долины р. Ишим, пишет: “В небольшом расстоянии от сего места (т.е. древних развалин на р. Ишим) находилась караванная дорога, идущая из Бухарин и Хивы в Троицкую крепость” [18]. Сарысуйский караванный путь далее проходил по нижнему течению р. Ишим, затем

через северные степи и вступал в долину низовьев Тобола и Иртыша.

Один из караванных путей пролегал от низовий Сырдарьи в Южный Урал, в землю болгар и древней Руси, который пересекал обширные Тургайские степи в северо-западном направлении. По этому пути в 1253 г. проезжал Рубрук, следовавший от Волги на восток через верховья р. Яик, низовья р. Сарысу, города Сузак, Кумкент и илийские города. В средние века – это был важнейший караванный путь, связывавший Центральную Россию с Казахстаном и Средней Азией. По этому пути шли караваны с русскими и среднеазиатскими товарами и по нему же ходили посланники российского государства в Казахское ханство, имевшее свои резиденции в Сыгнаке и в Туркестане.

В 1694 г. из Тобольска в Туркестан к хану Тауке были отправлены посланцы Скибин и Трошин, прошедшие путь по Южно-Уральской дороге [19]. А спустя 40 лет, т.е. в 1737 г., из Орска в низовья р. Сырдарьи были направлены офицер Гладышев и геодезист Муравин для укрепления связи с ханством Абулхаира [20].

Караванные дороги, прорезавшие Бетпакдалу в ее разных концах связывали южные города с северными областями [21]. В центральной части Бетпакдалы “нет ни караванных путей, ни троп” в широтном направлении, т.е. с запада на восток. Это отмечено еще Шмидтом в конце прошлого века [22].

Мы дали краткий обзор караванных путей, некогда проходивших через казахские степи. Узловые пункты, где сходились караванные дороги, были на юге: предгорья Каратау, низовья р. Чу и Сарысу. В Центральном Казахстане узловыми пунктами служил район верховья

⁶⁷Местечко Бурибаши находится на р.Сарысу, ниже ст.Кызылжар.

Сарысу, с обширными долинами бора Караагач, горы Толагай и Экскене [23], низовья р. Нуры, долины среднего течения р. Ишим и Кенгир и предгорья Улытау.

В Тургайской степи караванные пути сходились у р. Убаган (Кушмурун), в верховьях р. Тобол, в долине р. Уй, где в XV-XVI вв. находились зимовки и поселения ногайцев [24]. Это исторические места со следами оросительных каналов, с развалинами поселений и значительными архитектурными сооружениями, сохранившимися до наших дней [25].

ЛИТЕРАТУРА

1. Плотников В. И. Поминки (ас). Этнографический очерк из быта зауральских киргизов. Записки Оренбургского отдела Русского географического общества. 1870, вып. 1.
2. Материалы по киргизскому землепользованию района р. Чу. Ташкент, 1915. С. 52.
3. Бартольд. Киргизы (исторический очерк). Фрунзе, 1927. С. 20.
4. Г. Катанаев. Еще об Ермаке. Записки Западно-Сибирского отд. ГО, кн. XV, вып. 2. С. 34-35.
5. А. Чермак. Оседлые киргизы — земледельцы на р. Чу. Записки Западно-Сибирского отд., кн. XXVII, 1900. С. 2, 5.
6. Ю. Шмидт. Очерки Киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акм. обл. Западно-Сибирского отд., кн. XVII, вып. 2. Омск, 1894. С. 71-72.
7. Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 71-72.
8. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830), с примечаниями Савельева. Вестник Русского географического общества, 1856. С. 257; акад. В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2-е, 1925. С. 260.
9. Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 77.
10. Там же.
11. Там же.
12. Проф. Миллер. История Сибири, т. 1. М. — Л., 1937. С. 190, 232, 233, 476.

13. Герн. Поездка по р. Чу к ее устью. Записки Западно-Сибирского отд. ГО, кн. X, Омск, 1889. С. 9.
14. В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II. С. 112, 158.
15. Там же. С. 160.
16. Там же. С. 113.
17. В. Г. Тизенгаузен. Указ. соч. С. 112, 158.
18. Древние записки путешествия капитана И. Рычкова в Киргиз-Кайсацкие степи. СПб, изд. Академии наук, 1772. С. 81.
19. Дополнение к актам историческим. Изд. Археогр. комиссии, т. X. С. 375.
20. Дневник Гладышева и Муравина в Геогр. известиях. Изд. Русским географическим обществом, 1850. С. 519-599.
21. О путях, ведущих из Западной Сибири в Туркестанскую область. Известия Геогр. общества, т. III, 1866; Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 128-149; Герн. Указ. соч. С. 7-22; Л. Чермак. Указ. соч. С. 24; Материалы по киргизскому землепользованию района р. Чу. С. 52.
22. Ю. Шмидт. Указ. соч. С. 178.
23. Ю. Шмидт. Очерк Киргизской степи. С. 78; В. К. Герн. Поездка на р. Чу. С. 11.
24. Проф. Миллер. История Сибири, т. II, М. – Л., 1939. С. 179.
25. Т. Басенов. Архитектурные памятники в районе Сам. Алма-Ата, 1947. С. 9; А. Х. Маргулан. Архитектурные памятники в долине р. Кенгир. Вестник Академии наук КазССР, 1947, N 7.

АДАЙДА

Қазақ даласының түкпір-түкпірінде, ауруға шалдықпаған жері кең қазақ елінде мерез де, құрт ауруы да, жіңішке аурулар да бар. Қазақ жастары, әсіресе, әйелі жас күнінен дертке ұшырайды. Қазақта мұрнын құрт жеп саңырайтып, өкпесін құрт жеп тарамысына ілініп жүргендер аз емес. Осындай аурулар, әсіресе, адай елінде көп. Адай елінің 70 %-ы мерез бен құрт ауру. Мұрны пұштиып, қотырланып, мойнынан безі бұлтиып, іріндеп жүрген жас-кәріні адайдан жиі көресің. Бұларда мұндай аурудың көбі, әсіресе, әйелде. Адай елі тазалықты білмейді. Ең ақыры адай әйелдері күніне бір рет беті-қолын да жумайды. Олар үй ішіндегі ыдысты жумайды. Ыдыстың кірі бір елі, бес батпан. Кірлі ыдысты жуса, ол үйдің ырысы қашады. Қыздары шай құйып отырып, шыны-аяқ тазалайды. Ол шыны-аяқты немен тазалайды десеңіз, тәрелкенің ішіне түкіреді де, көйлегінің кірлі жеңімен сүрте салады. Отырған кісіден ол ұят емес. Міне, бұл сияқты былық нәрсе қалай дертті қылмасын. Кірі бес батпан «ыдыс сақтайтын» ыдыстар қалпымен тұрған құрттың ұясы емес пе? Қыздың әлгі сияқты шыны-аяқ тазалағаны, құртты сау кісіге еккені емес пе? Бұл сияқты былықтық сау кісінің мұрны мен көзі тұсын, бүкіл денесіне құртты өрбітпей ме? Ондай

дерттің түбі не болғанын білу үшін былтыр жаз адайда болған жолаушылардың есінде қалған бір оқиғасын айтып көрейік.

Жолаушылар бүгін «Қонжардан» шығып, «Қарағанды құдыққа» түсті. Демалысқа келген. Күн шыжыған ыстық. Әуе айналып жерге түседі. Күннің ыстығы өтіп, жол жүріп келген кісілер бір-бірімен сөйлесуге ерініп, тек үйдің көлеңкесінде демалып жатқан. Бұлардың ішінде С. дейтін дәрігер бар. Ол артық қажитын кісі емес те, зыр жүгіріп, сурет түсіріп, ауру қарап жүр. Кейбір ауруларға дәрі береді. Кейбірінің науқасын айырады. Сол күйбеңмен бұл жерде бір-екі сағат өтеді. Бұдан кейін бұл жерге дәрігер келгені маңайдағы көрші ауылдарға естіледі. Бұл ауылды аурумын деп келген кісі басып кетеді. Дертін қаратқалы келген кісі қаракұрттай көп. Аяғынан айрылған мешелдер, соқырлар, мойнынан безі шыққан жаралылар, мерездер, қотыр адамдар көбейіп, дәрігерді ортаға алды. Ол кезде көпшіліксіз үйдің ішінде тыныстап, көлеңкеде жатқанбыз. Әлден уақытта түсі қарауытқан бір жастау жігіт маңдайынан тері шып-шып шығып, жүдеп келіп, бүй деді:

– Мына бір жақын ауылда бір әйел бала талықсып жатыр еді. Соған дәрігерлеріңіз бармас па екен? Ағатай, соған бір мархамат істеп апарсаңыз, қайтер еді? – деп аяныш түрмен жалынды. Оның ауыр халін айтып, дәрігерге сөйлестік. Ол кісі ерінген жоқ. Бұл жердің өзінде де аурулар көп болса да, жігіттің аяныш түрін көріп, барайық, деді. Жігіт жалма-жан атқа шапқылап, ауылынан ат әкелді. Оның екі ортасында күн кешкіріп, намаздыгерге таянып қалған. Ол жерде жолаушылардың көпшілігі ілгері қарай жүріп, біз сегіз

шақырым бүйір тұрған «Шұбаржыландағы» темір ауылына кеттік. Жаздың күні. Күндізгі қайнаған ыстық жуасып, кешкі қоныр салқын түскен. Жайқын сар дала.

Елсіз жолмен келе жатырмыз. Бір кезде қоюланып қара бұлт шығып, аспанды қап-қара қып жауып алды. Қара бұлт көтерілген жақтан жауындатып дауыл шықты. Бағанадан бері күн ыстығымен қысылып жатқан екпінді жел даланың жайыны сияқты өкіріп тынып тұрған даланы у-шу қылды. Тауды еңсеріп әкететіндей ұйтқып-ұйтқып соғып бар күшімен ызаланып долданады. Ол бұлттың арасынан жалт-жұлт еткен жайдың оты даланың түрін жасқандырғанға ұқсайды. Кейде көк ортасын қақ айырғандай шатыр-шұтыр еткен жайдың дауысы жер жаңғырықтырып, тау-тасты тітіркендіреді. Шүмектеп құйып тұрған жаңбыр. Судан шыққан сүлік сияктанып, ауылға жете алмай, жан ұшырып біз келеміз. Жаңбыр әлі басылған жоқ. Бір қыстаулар көрініп еді, оған паналауға қасымыздағы дәрігер ренжитін болды. Сонымен, өне бойымыз қалпымен суға шомылып, қара көлеңке бола бастаған кезде солпиып ауылға келдік. Ауыл үлкен емес. Үш-ақ үй. Қасымыздағы жігіт үш үйдің солтүстік жағындағы бір жон үйге апарып түсірді. Үй алдында күпі бүркеніп, бүрісіп, орта жасқа келген бір жігіт тұр. Жігіттің түрі жүдеу. Бір нәрсеге мұңайып тұрғанға ұқсайды. Амандасқанында бір қайғының белгісі бар. Жігіттің көз алдында жылаған жастың табы бар. Жігітте түр жоқ. Бүгіліп кеткен. Ол екі ортада үй ішінен сарнаған бір дауыс шықты. Ол дауыс әйел дауысы. Әйел жанына дерт батқан соң, зарланады, күйеді. Онымен қабат қайғырып шыққан тағы бір әйелдің дауысы естілді. Ол әйел: – Қарағым... Жаның қиналды-ау, күнім... Күнім-ау, қайтемін... Айтшы, не

кылсам, ем табам... Жалғызым, не дейсің?! Дертіне ем болуға өзім жараймын ба?! Күнім, айтшы... Не қыл дейсің?! – дейді. Бұл дауыс ананың дауысына ұқсайды. Баласының дертіне қайғырып, баласын есіркеп отырған ана сияқты. Бұл қайғылы ана. Көкірегін зар езіп, қамығып отырған мұнды анаға ұқсайды. Қараңғы іңір. Қайғы-зар. Күніренуден басқа бұл жерде бізге дәнеңе көрінбейді. Бар көрініс зар, жылау, күрсіну болды. Тегінде бұл үйдің іші ол кезде осы сияқты қасірет кеулеп, қайғы басқан үй екен. Содан кейін үйге кірдік. Су болған киімдерімізді шешіп, жаңадан құрғақ киім жамылып, үйге жаққан отты айнала жылынып отырдық. Үйдің оң жағында сырқаттанған әйел жатыр. Ол әйел осы үйдің Сара дейтін әйел баласы екен. Ауырғалы екі-үш жыл болыпты. Биыл он тоғызда. Өздері мұны мешел, тұра алмай екі жыл төсек тартып жатыр дейді. Әйел шыңбайына жетіп әбден біткен. Тек табыт сүйек пен жылтыраған көзі ғана көрінеді. Әбден қажыған. Ақырын ғана соққан өкпесінің кебі мен қаққан кірпігі болмаса, тірі жан деп санауға келмейді. Бұл дерт әйелге он жеті жасынан жабысыпты. Не дерт екенін өздері анық білмейді. Әйел сау күнінде асыл әйел болған. Ол бүгінде жүдеп, тек көздерінің асыл жанары ғана қалған. Бұл әйел бұрын шын сұлу болған. Сол сұлулықтың белгісі әлі де тұр. Осы күнгі жатқан табыттың өзі сұлу. Бұрынғы күлімдеп тұратын сұлу қара көзі әлі де бар. Сау күнінде байлаған ұзын қара шашындағы шолпысы әлі шешілген жоқ. Өлсе, сол шолпымен бірге көмуге серт қылған. Бұл әйелді дерт жеңіп, талықсығанмен, әлі естен танған жоқ. Бұны тек ұзаққа созылған сары ауру арытып, жүдеткен. Ол өзі оқыған мұғалімін талған сайын аузына алады. Мұғалім үйреткен өлеңдерді талған

кезде айтады. Ол есі барда «Бақытсыз Жамалды» есіне түсіреді. Кейде оның өлеңін өзінің қажыған өміріне келтіріп, көзінен жасын мөлт-мөлт төгіп жылайды. Сау күндегі өмірін жоқтайды. Жұлдызы көп, жарық, айлы түнде көрмей, көп күн, көп жыл сарғаып, бейшара болғанына өксиді. Қамығады. Саулықты, еркіндікті іздейді. Кең дүниенің жарық күнін іздейді. Күйеді. Бұлқынады. Ызаланады. Сөйтіп жатып, әйел қысылып, талықсырайын деді. Анасы жанын салып басында отыр. Дәрігер жылынып болды да, Сараның қасына барды. Сара талықсырап жатса да, қолып сермеп дәрігерге қасыма келме деген сияқты ишара қылды. Әрбірден соң, Сара тағы тәуір болды. Шешесі жалынып: – Қарағым, дәрігерге көрсетейін, – деп сұрап еді. Оған: – Апа, дәрігердің маған керегі жоқ. Мені дәрігерге көрсетіп әуре болмандар. Мені адам болады деп көрсетесіңдер ме?.. Бейшарам, байғұсым, жалғызым, апам... О, дүние, күнім-ай, десейші! Құдірет-ау, неден бұл күйге ұшырадым? Аясаң болмайтын ба еді? Не жазығым бар еді? Жас емес пе едім... Апа, қой деймін. Жаным-ай! Дүние, дүние кет көзімнен! Қайтемін, Тәңір-ау? Шаршадым ғой, – деп белгісіз Тәңірге бас иіп, назаланады. Кейде: – Жас күнім шынымен өтемісің... Ертең-ақ таяу тұр. Өмір түбі осы ғана. Қу өмір, тұрлаусыз өмір! Апа-ау, көп жыл сарғайдым ғой. Мені алатын болса, әлгі Тәңірі неге тез алмайды?.. Апау, тілесейші, мені тез алсын. Менің сарылып, жанымды жегенім әлі аз ба? Неге сұрамайсың... Бейшарам, әлде менен үміттенесің бе? – деп, өз-өзінен талып, өміріне лағнет айтады. Әкесі мен шешесі жалынып, алдамалап дәрігерге қаратып еді, дәрігер орысшалап: – Сүйегіне, өкпесіне түскен құрт ауруы екен. Өне бойын құрт билеп әкетіпті. Бұл

эйел көп кешікпейді. Бір жұманың ішінде өледі, – деді. Біз оны жарқыратып айтып, үш ішін үрейлендіргеміз жоқ. Мұңайып отырған үй ішін көтермелеп, баласының дерті онша салмақты емес, тәуір деген жұбанышты сөзбен қамығып отырған көңілдерін бастық. Бірақ, ол жұбату үй-ішіне сенім бермейтіні көрініп тұр. Алайда, тағдырға бойұсынып, мұндық болып жатқан жас әйел талыққанда, тыныс алсын деп дәрігер біраз өкпе дәрісін берді. Одан кейін біз қайғылы үймен есендесіп, содан ары жүріп кеттік. Бірақ, Сараның ата-анасының жүрегінде бітеу жара болып қалғандай бір дүдәмалдық, сенімсіздік бар сияқты еді.

Сері.

*«Еңбекші қазақ» газеті, 1927 жыл, 22 май, №113
(841), 3-бет.*

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ТАРХАННЫХ ГРАМОТ И ПАЙЗЕ

Из памятников средневековой сфрагистики большое внимание заслуживают так называемые пайзе, – металлические плитки или таблетки с вырезанными на них надписями и изображениями. В древности, когда еще не было письменных указов, пайзе служило символом власти и выражало собою повеление владетельных лиц.

Пайзе, как символ власти, могло возникать только в условиях классового общества и всегда выражало интересы господствующей верхушки – сначала племенных вождей, затем рабовладельческой верхушки и феодальных ханов. В этом значении мы видим его в истории древних гуннов, орхонского каганата и в истории различных ханств периода монгольского завоевания. Возникнув еще в глубокой древности, пайзе на своем пути претерпело ряд эволюций и приспособлений к тому или иному социальному строю. Первоначально на нем не было никаких надписей, кроме изображений сословных знаков племенных вождей [1] или символических изображений зверей, хищных птиц, дракона, выражавших силу власти. Его носили гонцы и глашатаи, обнародовавшие приказание родовых кланов. Функция пай-

зе в то время еще глубоко была связана с традициями устного оповещения.

Об употреблении пайзе как знака власти, еще до введения письменных указов, имеется целый ряд литературных указаний, в частности, у историка Мэн-Хуна [2]. Но пайзе всегда дополнялось словесной формулой, изустно передаваемой гонцами и глашатаями (ярчи). Они употреблялись при вызове вассальных князей ко двору, при сборе войск, налогов, дани, при срочном исполнении разных служебных заданий. Во всех этих случаях пайзе выражало силу власти, и исполнение приказаний гонцов, глашатаев и других административно-должностных лиц, носивших пайзе, было безоговорочно. О значении символического знака власти (пайзе) в китайской хронике сказано: у ухуанцев «если старейшине нужно призвать кого-то, для верности употребляют вырезанный деревянный жребок; и хотя нет букв на нем, со всем тем никто в общине не смеет ослушаться» [3]. Припомним, что для свидетельства личности родовых старейшин в древности служили их шапка, пояс, или какие-либо другие их личные предметы, которые носили гонцы. У гуннов (III в, до н. э.) эти познавательные вещи племенного вождя заменены особого рода знаком, носившим название «пайзе», от китайского пайцзы.

Проф. Позднеев полагает, что пайзе существовало далеко до периода монголов. При этом он замечает, что приказы монгольских ханов обнаруживались точно также, как и в глубокой древности — словесно, через особых глашатаев» [4].

По исследованию Паркера, вырезанные таблетки на дереве были употребляемы и в тюркском каганате

(VI-VIII). Он пишет: «Каганы, собирая войска и кавалерию или собирая налоги скотом и тому подобным, всегда вырезывали требуемое количество на деревянной палочке, при этом прилагая к ней стрелу с золотой проволочкой, запечатанной воском в знак неподдельности» [5].

Это один из немногих примеров, подтверждающих происхождение металлического пайзе из бирок [6]. Следует отметить, что деревянная палочка с орхонской надписью, напоминающая бирку, была найдена в верховьях р. Талас и расшифрована профессором С. Е. Маловым [7].

В настоящее время эта палочка хранится в Центральном музее Казахстана в Алматы.

По данным древних источников, начало употребления служебных знаков (пайзе) восходит к эпохе гуннов. Знаком власти для них служила вертикальная продолговатая плитка из красного нефрита длиной 90 см и шириной 20 см. На обоих концах ее приделаны отверстия для шнурков. Гунны и усунь пользовались еще «золотой печатью с желтыми шнурками» [8]. «Шанью, — говорится в китайской летописи [9], — в первый день первой луны представлен был сыну неба в загородном дворце Ган-Цзюан, и принят отличным образом. Он занял место выше всех князей. Возглашали его вассалом, но не именем. После сего государь пожаловал ему шляпу, пояс, золотую печать с желтыми шнурками, меч, лук и четыре выпуска стрел» [10].

В китайских летописях особо отмечается так называемая «железная грамота», которую получали главы кочевых племен. Традиция этих знаков власти в несколько измененном виде переходит сначала к ор-

хонскому каганату, затем феодальным ханам раннего средневековья.

Широкое распространение пайзе получило особенно в государстве монголов и Золотой Орде. Служило им орудием эксплуатации народных масс.

У монголов пайзе были двух типов: во-первых, «таблетки» полномочий, удостоверяющие лицо ханского гонца и посланника и служившие им «открытым листом», по которому они имели право получать ямских лошадей и провизию в провинциях, где они разъезжали по заданию хана. Во-вторых, знаки достоинства, которые были жалованы военно-административной феодальной верхушке за оказанные монголам услуги. Знаки достоинства (пайзе) получали только крупные феодалы, беки, нояны [11], затем вассальные князья в завоеванных странах. Для вассальных князей пайзе вместе с тарханной грамотой (ярлык) служили охранным, видом, оберегающим их состояние и собственность. Знаки достоинства и дощечки полномочий, за исключением только круглых пайз, были сходны по типу. Тот и другой вид документов представлял собой массивные металлические пластины, сделанные из золота, серебра или меди. Пайзе были деревянные, костяные, нефритовые и чугунные. Гонцы, глашатаи и посланники хана, носившие пластинки полномочий, имели экстраординарное право действовать от имени феодальных ханов. Эти пластинки гарантировали им быстрое передвижение по провинциям и безоговорочное исполнение их приказаний. Пластинка полномочий (пайзе) была выражением власти, и народ, увидя ее при ханском гонце, буквально трепетал. «Кто имел пайзу, — говорится в Монгольской летописи, — тому повинно-

вались монголы без всяких слов, лишь только замечали пайзу, а китайцы, перевозчики на Хуан-Хэ, старались выказывать большую расторопность и усердие» [12].

Для особо срочных и важных дел употреблялся так называемый «Шункар-пайз» — круглое пайзе с изображением кречета, дававшее ханским гонцам и посланникам чрезвычайное право получать ямских лошадей и продовольствие. «Посланец, получивший от двора указ, — повествуется в китайской официальной истории монгольской династии «Юань Ши», — касающийся важного дела военного характера, привешивает для предъявления на станциях круглую дощечку с золотыми буквами» [13]. А когда «князья ханской фамилии, сыновья хана в спешном деле военного характера посылают гонца, последний для предъявления на станциях привешивает круглую дощечку с серебряными буквами» [14].

Пластинка полномочий или подорожное свидетельство (пайзе) широко применялось монголами с 30-х годов XIII столетия, когда была организована ямская служба и открыты почтовые станции. Об установлении порядка выдачи пластинок полномочий - подорожных свидетельств в Китайской истории говорится, что установлено давать подорожные свидетельства (пайзе) для получения ямских лошадей «с разбивкой по достоинствам. С сего времени пресекались все злоупотребления по ямской гоньбе» [15]. «Юань-Ши» свидетельствует, что «в 1232 году Угедай издал указ чиновникам, почтарям и другим лицам обязательно представить ямских лошадей только предъявителям дощечек или именных свидетельств» [16]. По тому же указу число этих круглых пайз было ограничено, там говорится: в

других незначительных делах надлежит употреблять только «великие повеления» [17].

Под великим повелением имеется в виду словесная формула, взятая из надписей пайзе, которую глашатаи и гонцы знали наизусть: «Кто не будет почитать ханского повеления, тот будет казнен».

Из этой слов видно, какие последствия ожидали людей при нарушении этого правила.

Как было уже отмечено, пайзе по форме бывают разные – продолговатые и круглые. Продолговатые пайзе имеют в длину около 20 см и в ширину 6-8 см. В обоих концах каждого из пайз приделано по одному отверстию с ободками для ношения. Не только содержание, но и форма этих пайз сугубо соответствовали идеологическим принципам властелина. На одном из пайз изображен тигр, на других головы льва, солнце, луна и пр. [18].

По указаниям литературных источников, на круглом пайзе имелось изображение кречета [19]. Надписи на продолговатых пайзах либо вырезаны, либо отлиты, а надписи серебряных букв на круглом пайзе инкрустированы путем ювелирной чеканки.

Пайзе изготовлялись различно по форме потому, что как выше указано, они предназначались для разных целей. Продолговатые пайзе – это стандартный вид знаков достоинства, жалуемых феодальным князьям, как знаки, отличающие их высокое общественное положение. Для представителей господствующего феодального класса продолговатое пайзе вместе с ярлыком и алой тамгой (т. е. иммунитетная грамота, снабженная квадратной печатью) служила тарханам паспортом, охраняющим их правовое и имущественное состояние, и по которым они освобождались от повинности и ста-

новились свободными тарханами. В Золотой Орде пайзе обычно прилагались к тарханной (иммунитетной) грамоте (ярлык), которое усиливало ее значение и в любой иммунитетной грамоте можно встретить графическую формулу «мы дали есмя ярлык с алой тамгой да пайзе».

Иммунитетные грамоты (ярлыки) с пайзе жаловались не только феодальным князьям (тарханам) внутри улуса, но и феодальной верхушки (вассалам) в завоеванных странах, оказавшей монгольским завоевателям услуги и покорность. Они были жалованы неизвестному армянскому царю Гетуму и его брату Сембату. Армянский хронограф сообщает, что «дали ему (Сембату) золотую пайзу... это было знаком высшего у них почета. Написали ему ярлык, то что мы называем — сигел» [20].

Кроме того, имя Сембата, получившего пайзе, «было вычеркнуто из всех дафтаров», т. е. освобожден от дани.

В том же сочинении говорится, что «Тер Степан отправился к великому властителю Аргуну, который написал ему ярлык, в котором утвердил за ним власть за всеми церковными владениями и пожаловав ему пайзе, отправил его во свояси» [21]. О пожаловании пайзе армянским феодалам сообщает и другой хронограф Магакия. Он пишет: «Стефан Орбельян, митрополит княжеского происхождения, имел много родственников, занимавших высокое положение в ханских войсках. Кроме того, он не раз бывал в Орде и получал пайзы» [22].

Монгольские ханы с целью упрочения своей власти в завоеванных странах, с особым усердием поощряли систему пожалования инвеституры, скрепленной пай-

зе. Это чаще применялось во время их завоевательных походов. Рашид Еддин пишет: «Атабек Нахичевана Хамуш явился с изъявлением покорности; ему дали деревянную пайзу и алую тамгу [23]. Известный историк Джувейни сообщает, что Серахский кази Шемседдин в свое время сдал Джебе-нояну город Серах и снабдил его продовольствием (тузгу), стал меликом и правителем Сераха и получил от него деревянную пайзу [24].

Монгольские ханы ввели в употребление пайзе разных достоинств и давали их феодальным князьям с учетом общественного положения тех или иных феодалов. Наиболее крупным феодалам, имеющим большой общественный вес (беки, нояны и вассальные князья) они жаловали золотые пайзе, средней категории — серебряные и нижней — деревянные. По данным Марко Поло, «командующий стотысячным войском имел дщицу золотую, весом в 400 сайес» [25]; на ней золотые надписи и сверху изображен лев, солнце, и луна [26]. Марко Поло пишет: «сотников, кто отличался, он (Кублей) сделал тысячником, одарил их серебряной посудой, раздал им господские дщицы (т. е. пайзе). У сотника дщица серебряная, а у тысячника золотая или серебряная вызолоченная»: «у того, кто над десятью тысячами поставлен, она золотая с львиной головой» [27].

Феодалы (беки и нояны), носившие золотые пайзе в 400 сайес, пользовались особыми привилегиями и для них оно служило не только видом иммунитетных грамот, но представляло им неограниченную власть, по которому они чинили самоуправство над мирным населением и жестоко эксплуатировали народные массы.

Золотые пайзе с изображением льва, солнца и луны, о которых говорит Марко Поло, давались, очевидно, в очень ограниченных случаях, высшей знати, имеющей родственные связи с правящей династией. Образцы такого рода пайзе еще не обнаружены.

По «Юань-ши» существовал тип пайзе с изображением на нем тигра. Его жаловали, видимо, только воинам. В «Юань-ши» говорится, что кроме высшего военачальника «тигровую дощечку, как знак отличия, носили также и среднена начальствующий состав, а младший состав имел только золотые или серебряные дощечки без изображения тигра.

Помимо иммунитетных пайзе из благородного металла, в 1277 году была введена пайзе в виде круглого зеркала с изображением кречета. Это пайзе, сделанное из чугуна или стали, служило, как было отмечено, подорожным свидетельством и предназначалось для служебных целей [28]. Его вручали только гонцам и военным курьерам, сборщикам ясака или для срочного извещения о войне. Поэтому оно выпущено в очень ограниченном количестве. «Юань-ши» дает некоторую цифру об этой дощечке и говорит, что «в 1313 году (т. е. спустя сорок лет после его введения) к прежним 300 дощечкам прибавлено было новых 30» [29].

То же сочинение сообщает, что в 1311 году был издан указ о том, что «посланцам с этого года не давать круглую дощечку с позолоченными буквами, за исключением военных дел» [30].

Это распоряжение вызвано тем, что носители круглых пайзе (ханские посланцы) во время сбора ясака и подбора ямских лошадей чинили насилие и самоуправство над мирным населением, приведшее их к вос-

станциям. Банзаров отмечал, что инспектора (ханские ясачники), снабженные такими дощечками, имели право брать по своему усмотрению лошадей где угодно, даже из табуна подвластных им правителей [31]. При этом вспомним, что ханские ясачники сопровождалась целой армией баскаков, которые буквально разоряли мирное население. Марко Поло говорит, что монгольский «хан дает некоторым из своих дворян таблицы, на которых изображены кречеты, и дающие им право брать с собой в виде почетной стражи целую армию какого-нибудь принца, употреблять лошадей» [32]. В другом месте сказано: «некоторым великий хан дает дщи-цу с кречетом, дает ее только большим князьям, чтобы была у них та же власть, как у верховного военачальника» [33]. Иначе говоря, круглым пайзе с изображением кречета пользовались не только военные курьеры, разведчики, ясачники по сбору дани, но и высокопоставленные беки, которые пользовались ими как во время своей служебной поездки, так и при частных разъездах. Причем известно, что во время поездок главных беков их сопровождала целая свита, и вся тяжесть этих поездок ложилась на плечи простых людей.

Любопытны условия средств сообщения в степных областях, описанные Марко Поло. Из его рассказов видно, что средство сообщения в XIII веке было почти такое же, которое существовало в дореволюционном Казахстане до позднего периода. Он говорит: «в местах пустынных, где нет ни жилья, ни постоянных дворов и там великий хан гонцов приказал устроить станции, как на других станциях, и коней и сбрую» [34]. И «через каждые три мили есть поселки домов в сорок, живут тут и пешие гонцы хана, и исполняют они службу

вот как: бегут они вскачь и не более трех миль, а через три мили стоит смена; по колоколам издали слышно, что гонец идет, и к нему уже готовится, придет он, от него отбирается, что он принес, а от писца лоскуток бумаги, и новый гонец пускается вскачь... Через этих пеших гонцов в одни сутки получает вести из-за десяти дней пути» [35].

Под «пешими гонцами» здесь имеются в виду земледельцы, не имевшие коней. Они жили в оседлых поселениях («поселки в сорок домов»). Эти оседлые поселенцы служили связующим звеном между городами. Ханская власть использовала их для связи.

Основным средством передвижения в те времена была ямская гоньба. Слово «ям», очевидно, происходит от «Iem» или джем - корм, фураж, овес» [36]. Ямская гоньба, установленная в XIII в., существовала в Средней Азии и Казахстане до позднего средневековья. О верховой ямской службе, являвшейся характерной для степных областей, интересные данные можно видеть у того же Марко Поло. «Когда нужно поскорее доложить хану о какой возмущившейся стране или о каком князе или о чем важном деле для хана, — пишет Марко Поло — верховые гонцы скачут по 200 миль в день, а иногда по 250 миль. Когда гонцу нужно ухать скоро, для этого дается ему дщица с кречетом. Гонцы перевязывают животных, обвязывают себе головы и пускаются сколько есть мочи... скачут они со сменами лошадей» [37].

Подорожные пайзе, которые носили официальные лица, по исполнении служебных заданий непременно возвращались в ханскую канцелярию, откуда были выданы. Эту строгость они ввели из боязни со стороны беков и ноянов, т. е. служивших представителей знати,

которые, будучи снабженными знаками полномочия, иногда, выйдя из подчинения хану отколовшись от него, в то же время действовали, пользуясь пайзе для укрепления своей власти от имени хана «всех отправлявшихся по получению приказа в качестве посланца», говорится в «Юань-ши» – по возвращении же скрывших данные им почтовые свидетельства или дощечки, а равно тех, которые долгое время не представляли полученные им предметы дани, определено было наказывать 67 палочными ударами» [38].

Злоупотребление подорожными свидетельствами усиливалось особенно во время смуты. В китайской летописи говорится: «Когда в Орде произошел разлад между сыновьями Угедая и Тулуй, Мунке-хан произвел ревизию среди сановников империи: ярлыки и печати, которые князьям и вельможам без разбора были выданы, приказал все отобрать [39].

Круглое пайзе с изображением кречета использовалось как ямское свидетельство, а пластинка полномочий, предоставляла неограниченные полномочия его носителю при разъездах по территориям, подвластным хану. Она непременно была у уполномоченных исполнителей срочных и экстренных заданий хана.

Подорожные пайзе ускоряли транспортные сообщения, по нему узнавали о приказах хана и об выполнении.

Кроме описанных ямских пластинок (пайзе), как утверждает Рубрук, ханские послы имели особую золотую буллу (дощечку), вручаемую им перед их отправлением в чужие страны. «Отправляя своего посла,- пишет Рубрук, – Мангу дал Моалу буллу, т. е. золотую дощечку, шириною в ладонь и длиной в поллоктя, на

которой пишется его приказ. Кто ее имеет в руках, тот может приказывать, что хочет, и это делается без замедления» [40]. Здесь, очевидно, имеется в виду золотое пайзе, имеющее вес в 300 или 400 сайес по Марко Поло.

Рубрук также подтверждает произвол и бесчинство, которые совершали посланники хана, имевшие при себе знак власти - пайзе.

Посольские пайзе также не должны были оставаться в чужих руках возвращали даже иноземные правители. Рубрук, описывая свой обратный путь от Каракорума в Византию, пишет: «С посланцем Мангу-хана приключился там [в Византии — М. А.] недуг, и он умер. Император ... отослал золотую буллу к Мангу-хану через слугителей этого Моала, с которыми я встретился в Арзеруме» [41].

Рубрук отмечает существование пайзе из слоновой кости, которые носили представители народов Центральной Азии, с которыми они являлись на аудиенцию к хану. «Главный посол их, – пишет Рубрук, – всегда, когда приходил ко двору, имел дощечку из слоновой кости, длиной в локоть, а шириной в ладонь, очень гладкую» [42]. По его разумению шлифовать кости и вырезать на них надписи и орнамент было гораздо проще, чем изготавливать металлические пайзе.

Пайзе по своей социальной функции отражали интересы и идеологию господствующего класса, они выпускались разными достоинствами и для разных целей и отражали разные общественные черты.

Прежде всего это охранная грамота. Она жаловалась представителям привилегированного класса, по которой владелец грамоты освобождался от по-

винности, оберегалось его имущество и юридическое положение от посягательства со стороны сборщиков налогов. Это был тарханный паспорт (иммунитетная грамота), по которому предусмотрена территориальная и имущественная неприкосновенность его владельцев. Пайзе служило спутником тарханной грамоты и усиливало ее значение, в то же время удостоверяя ее подлинность. Такие пайзе вместе с тарханным ярлыком получали в XIII и XIV вв. все вассальные князья и духовенство, подвластные монголам.

Пайзе как символ власти был жаловань представителям высшей военной верхушки, которым отмечалось их высокое привилегированное положение, их административно-служебная функция. Беки и нояны, получившие золотые пайзе, становились удельными князьями и носили имя «тархан», т. е., «освобожденный», «неприкосновенный». Золотые и серебряные пайзе предоставляли тарханам право пользоваться обособленными земельными участками, как своей вотчиной, со всем ее населением лишь формально подчиняясь суверенной власти хана.

Это был тот привилегированный класс, где титул «тархан» передавался по наследству.

Другой вид пайзе служил подорожным или ямским свидетельством, по которому ханские посланцы, сборщики ясака, гонцы, военные курьеры и другие должностные лица могли получать ямских лошадей и провизию бесплатно во время разъезда их по разным провинциям и областям, подчиненным ханам. По этому свидетельству ханские посланцы имели неограниченное право сделать те или иные распоряжения, часто переходившие в произвол. Особыми золотыми

пайзе были снабжены послы, отправлявшиеся в другие страны.

Ямскими свидетельствами пользовались также известные путешественники Марко Поло, Плано Карпини и Рубрук [43], во время их путешествий по Средней Азии и Казахстану.

О том, как были выданы пайзе братьям Поло, Марко Поло пишет следующее: «Знайте, дал трем послам великого Хана Николло, Маффео и Марко четыре золотые дощечки с приказами. На двух было по кречету, на одной лев, а одна была простая. Написано было там их письмом, чтобы всюду давали бы лошадей, продовольствие и провожатых» [44].

Ямскими свидетельствами пользовались и лекари, придворные певцы и члены ханской семьи и его родные. «Хан-Куюк, — повествует китайская летопись, — указал отокци (т. е. хирургу) [45] носить на поясу золотую двойную печать и дозволил ему пользоваться (лечить) болезни в народе» [46].

Для экстренной службы употреблялось круглое пайзе с изображением кречета, дающее быстроту и стремительность передвижения, проворство в исполнении какого-либо экстренного задания хана. Оно названо «Шункар пайз» — «кречетово пайзе». Лица, снабженные этим пайзе, имели чрезвычайные полномочия и право без замедления получить ямских лошадей, и ими были обычно снабжены военные курьеры и гонцы (ярчи) в особо срочных делах, а также сборщики ясака.

Круглое пайзе по форме более древнее, чем продолговатое (см. ниже). Оно снабжалось уйгурской надписью и впервые было найдено в Марьинском районе Красноярского края, фотокопия которого вместе с

комментариями профессора Позднеева помещена в его «Лекциях по истории монгольской литературы» [47].

Круглое пайзе отличается от продолговатого дисковидной формой с навершием. В его составе присутствуют разные металлы серебро, медь, свинец и железо, поэтому оно условно называется — «чугунным пайзе» [48]. Оно имеет дисковидную форму с шейкой треугольной формы, которая в своей верхней части завершена петелькой (дужки) для привешивания. Надписи серебряных знаков состоят из пяти строк, выполненные способом ювелирной техники.

Фотографии монгольских и золотоордынских пайзе публиковались проф. А. М. Позднеевым, А. Спицыным и Ф. Лихачевым [49]. Эти памятники стали известными с середины XIX века, хотя об их существовании было известно из литературных источников.

Серебряное пайзе [50], открытое в 1846 году в Минусинском крае, поступило в Эрмитаж, где и хранится.

Пайзе продолговатой формы с двумя отверстиями на концах для привешивания. Оно сделано гладко без украшения с надписью, состоящей из двух стандартных строк, выполненных золотыми буквами. Из надписи видно, что минусинское пайзе изготовлено в 1255 году и относится ко времени правления Мунке хана (1250-1260). По переводу проф. А. М. Позднеева пайзе изготовлено для ямской службы от имени ханского «конюшенного приказа» [51], имеет характерные надписи, говорящие о социально-политическом строе монголов XIII века. Интересна надпись на обратной стороне, предупреждающая держателя пайзе о том, что «передача другому лицу считается преступлением» [52].

В 1853 году, в бывшем Уланудинском районе Бурято-Монгольской АССР найдено другое серебряное пайзе, переданное в Эрмитаж. Пайзе это, имеющее точно такую же продолговатую форму и такие же надписи, как минусинское пайзе, впервые описано Савельевым и Леонтьевским [53]. В литературе оно известно под названием «Нюкское» или пайзе из «Нюкского клада», или еще «рупертовские пайзе», от имени генерала Руперта, управлявшего в середине XIX века Восточной Сибирью. Нюкское пайзе тоже гладкое без орнамента и без рисунка, имеет стандартные петельки для шнуров.

Сравнительно большая коллекция пайзе сохранилась от эпохи Золотой Орды. Серебряное пайзе, изготовленное от имени золото-ордынского хана Абдуллы (1362-1369), найдено в 1848 году на Днепре и описано Д. Банзаровым [54]. «Оно находилось в каком-то сооружении времени Кипчакской Орды, расположенном на берегу реки» [55].

Пайзе это имеет обычные трафаретные надписи из четырех строк, размещенных поровну двумя строками по обеим сторонам продолговатой плитки. Первые две строки посвящены возвеличению неба (тенгри), а другие две строки содержат упоминание имени хана и его повеление. Вся надпись читается в следующем виде:

*Вечною неба силою
Величием владыки духа и огня
Абдуллино повеление
Кто не исполнит (тот) человек будет казнен.*

Эта трафаретная фраза без изменений повторяется на всех пайзе, исключением являются лишь имена

отдельных ханов, выпускавших пайзе в разное время. Что касается внешнего оформления пайзе, то оно сделано довольно нарядно с тонкостями графического выполнения надписи и украшениями кипчакского времени. В верхней часть расположена окаймляющая петелька, орнаментированная растительным узором и стилизованными изображениями хищников (тигр) с открытой пастью [56].

Надпись является примером религиозного синкретизма - соединения идеологии тенгри и ислама.

Еще одно серебряное пайзе было обнаружено в 1890 г. в местности «татарское городище» в Астраханском крае [57]; на нем рельефная надпись с именем кипчакского хана Тохты (1290-1312). Орнамент на ободках пайзе более древний, состоит из мотивов «бараньего рога», растительных узоров и восьмиконечной звезды, мотив, восходящий к древней космогонической идеологии кочевых скотоводов.

Пайзе ббыло куплено на «Нижегородской ярмарке», а потом доставлено в Исторический музей. Это пайзе было изготовлено от имени Узбек-хана (1312-1341).

Особый интерес представляет серебряное с позолотой пайзе, открытое в 1967 году в кладе, обнаруженном близ Симферополя. Пайзе представляет стандартный тип дощечки продолговатой формы, с отверстием у одного конца для подвешивания его к поясу. Пайзе весом 497,9 г сделано из серебра, имеет надпись с обеих сторон такого же характера, как на других пайзе. На декоративной стороне пайзе, в верхней части, изображение солнца в виде круга, внутри которого вписана шестилепестковая розетка, символизирующая расходя-

щиеся лучи. Вокруг солнца декоративная гирлянда из бараньих рогов, сделанный кипчакскими мастерами. Такие же орнаменты присутствуют на пайзе ханов Тохты, Узбека и Абдуллы.

Кроме перечисленных пайзе в литературе имеются многочисленные упоминания о пожаловании золотых, серебряных и деревянных пайзе отдельным представителям знати, купцам и воинам [58]. Фотографии и рисунки пайзе время от времени помещались в трудах путешественников XVIII-XIX вв.

Много сведений о пайзе присутствуют в сочинениях Витзена, Страленберга, Мессершмидта, Миллера и др., называвших их «татарскими» или «монгольскими зеркалами» [59].

ЛИТЕРАТУРА

1. Книпович Т. А. Танаис. 1949, с. 55, рис. 13.
2. Леонтович. Ойратский устав взысканий. Одесса. 1879, с. 211. 3. Иакинф Н. Я. Собр. свед. 1, с. 152.
4. Позднеев А. М. Объяснение древнемонгольских надписей. Записки Академии наук, т. 39, кн. 1., № 3, с. 42.
5. Рачкеч Е. Н. Thousand Years of the Cartars London, 1895.
6. Позднеев А. М. Лекции по истории монгольской литературы. СПб, 1897.
7. Малов С. Е. Таласские эпиграфические памятники. Л.-М., 1936, с. 28-38.
8. Иакинф Н. Я. Собр. сведений, ч. 1, с. 132.
9. Шанью-китайское произношение «Танью» или «тенгри». Васильев указал Чань-юй от китайского Тянь-Цзы – сын неба». – См.: Васильев. «Вопросы и сомнения». Зап. Вост. отд., т. IV, 1889, с. 379.
10. Иакинф Н. Я. Собр. свед., ч. 1, с. 74.
11. Марко Поло. Путешествие. Пер. Минаева, 1902, с. 114-115.
12. Жамцарано Ц. Современные монгольские пайзы. Зап. Вост. отд., т. XXII, вып. 1/2, 1914, с. 158.
13. Поздеев А. М. Указ. соч., С. 157-158.
14. Там же.
15. Иакинф Н. Я. История четырех ханов. С. 274.
16. Позднеев А. М. Указ. соч., с. 157.
17. Позднеев А. М. Указ. соч., с. 157-158.
18. Noort ooster gedeelte van Asie en Evropa. Yon. N. Witsens. Amsterdam, MDCCY, с 224.
19. Witsens. Noord-en Ost Tartarue, 1785, с 750; Радлов В. В. Сибирские древности, т. II, вып. 1, с. 128.
20. Патканов К. П. История монголов по армянским источникам. СПб, 1871., вып. 1. С. 38, 40.
21. Там же. С. 52.
22. Там же. С. 81; Марко Поло. Л., 1940. С. 107.
23. Тизенгаузен В. Г. Сборник II. С. 32.
24. Материалы по Туркмении, 1, с. 490.
25. 400 сайес около 1,5 кг.
26. Марко Поло. Указ. соч. С. 115; Иакинф. Собр. сведений. I. С. 376.
27. Марко Поло. Путешествие. Изд. 1940. С. 81-84; Васильев В. Н. История и древности Средней Азии, с. 229.
28. N. Witsens. Указ. соч., изд. 1785, с. 750.
29. Позднеев А. М. Указ. соч., с. 160-167.
31. Банзров Д. Пайзе или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов. Записки арх. нумиз. общ., т. II, 1850, с. 87, 89; Савельев «Жизнь и труды Банзарова» Зап. арх. общ., т. IX, с. 37.
32. Марко Поло. Указ. соч. С. 82.
33. Там же. С. 115.
34. Там же. С. 148.
35. Сравните казахское «узун-кулак» — длинное ухо; Марко Поло. Изд. 1902. С. 148.

36. Монгольское слово «дзям» — дорога.
37. Марко Поло. Указ. соч. С. 149.
38. Позднеев А. М. Указ. соч. С. 158.
39. Иакинф Н. Я. История четырех ханов. С. 310.
40. Рубрук. Путешествие в восточные страны. Пер. Малеина. С. 124.
41. Там же. С. 125.
42. Там же. С. 110.
43. Плано Карпини. С. 164—165.
44. Марко Поло. Изд. 1940. С. 15.
45. Отокцы — китайская искаженная форма слова «отакчи» — хирург, от слова отамок — резать, делать операцию.
46. Иакинф Н. Я. Указ. соч. С. 312.
47. Позднеев А. М. Указ. соч. С. 144.
48. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950, рис. 23.
49. Спицын А. Татарские байсы. Изд. Археол. Комиссии, вып. 29, 1908, с. 130-141; Лихачев Ф. Басма золотоорд. ханов. М., 1916, с. 70-86.
50. Григорьев В. В. Монгольская надпись, найденная в Сибири. ЖМВД, 1846, т. XVI.
51. Позднеев А. М. Китайская пайцза, найденная в Минусинском округе, СПб, 1884. С. 7.
52. Там же.
53. Савельев П. Описание пайзе, найденном в Нюкском селении Верхнеудинского округа. Труды Вост. отд. П, 1856, с. 161-165; его же. О жизни и трудах Д. Банзарова. Зап. Арх. общ. IX, 1857, с. 17.
54. Банзаров Д. Пайзе или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов. Записи русского арх. общества, П, 1850, с. 72-97; Греков Б. и Яку-

- бовский А. Золотая Орда. М.-Л., 1950, рис. 22; Спицын А. Указ. работа. Изв. арх. комиссии вып. 29, рис. 9-10.
55. Банзаров Д. Указ. работа, с. 80.
56. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда, рис. 22.
57. Позднеев А. М. Указ. соч. С. 151-152; Спицын А. Указ. соч., рис. 7 и 8.
58. Патканов К. вып. I, с. 39, 52.
59. Радлов В. В. Сибирские древности, II, вып. I, 1902, с. 56.

ҚАЗАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ

Бұл осы күнгі совет мәдениетінің бір ұлы саласына кіретін бай жинақтардың бір тобы. XVIII ғасырдың соңынан бастап 1915 жылға дейін қосыла берген, барлығы үш жүз тарау «Жазба кітаптар», кейбіреулері Ірбіт жәрменкесінен Нижний Новгород (Горький) жәрменкесіне түскен қазақтың эпикалық шығармалары. Олардың мұнда соншалық көп түскенін Омбының газет-журналдары өз уақытында жазып отырған.

Мұндағы көп жазулардың ішіндегі көзге біріншіден түскені – Жаяу Мұсаның қолжазбасы, не оның «Күнделік дәптері» (т. №1288) жүз бет шамасында, 1880 жылы жазып Қазанға жіберген (өлеңмен жазылған).

Қолжазбаға бірнеше тақырыптар кірген:

1. Басталуы: жақсы көрген баласы туғанда айтқан жыры – «Бөрібай хақында». Онда Жаяу Мұса 45 жасқа келген, баланы көп ойлаған. Баласы туатын кезде інісі Іскендірмен екеуі түн қатып үйіне келе жатқанда жапан түзде қасқыр қамап, сондықтан баласын Бөрібай деп атайды. Кейін Салық аталып кетеді. (1879 ж.)

*Ей Бөрібай, Бөрібай,
Өмір берсін бір құдай.*

*Рухы жәрдем ұл болсын
Орман илә Олжабай.*

Екінші тақырып: «Дүние жаратылған оқиғасы», болмаса ескі қазақ шежіресі, Аққашадан бастайды. Ол ойдың қазақтарға кіргенінің қате екенін Шоқан Уәлиханов жақсылап суреттеген. Жаяу Мұсаның шежіресінде аты кездесетін Қотан би, Алшын би. Олар сол қалпында осы күнге дейін сақталып келеді.

Үшінші тақырып – «Кітап Орман илә Олжабай» – Ер Олжабайдың «Ақтабан шұбырынды» кезіндегі көрсеткен ерлігі, оның қаруы (бүкір қылыш), қасына ерген қолбасылар (Қыпшақ – Қара балық, Уак Сары Баян, Басентин Малай Сары данышпан, Шақшақ Жәнібек Қазбек би, Қанжығалы Бөгенбай, Үйсін Борташ би, Едіге би, тағы басқалар), Қонтажы мен Олжабай Түркістаннан Арқаға шығып, байтақ ұлысты жоңғардың, қытайдың қоршауынан сақтамақшы болады.

Күнделік дәптерінде жазғаны бір ғана өзі туралы. Жас кезін, көбінесе Қызылжар мен Омбыда өткізіп, онда Сұлтанғазы Уәлихановпен жақын болады; оның әскеріне кіріп, тауық жылы (1862) Тобыл қаласына барады.

*Мекен жай оның жүрген Омбы болды,
Тобылды тауық жылы барып көрді.*

Жаяу Мұсаға ерген Сұлтанғазы ақылы аз, өзін мақтау-ды жақсы көретін кесірлігі көп кісі болған. Шоқанның үстінен арыз беріп, «оның жазғандарының бәрі менікі» деп сөз көтерген. Сондықтан ол Жаяу

Мұсаға да жарқын ойлар бере алмаған. 1864 жылы Сұлтанғазы арқылы Жаяу Мұса Черняевтің әскеріне кірді.

*Онан соң Черняевпен барды Алматы,
Кигені Черняевтің бір қалқаны.
Қыс қыстап майда бардық Әулие-Ата,
Надандық жоқ, қылықтары бәрі қате, —*

деп біраз кемігеді, Шымкентті босқа талағанын айтады.
(«Шымкентті көп талады бек шулата»)

Жаяу Мұса одан әрі бармайды, еліне қайтады.

*Әулие-Атаның қорған бегі, Мырзалы бек,
Қызын алдым Айтжан дегеннің, мал бермей тек.
Оны әкеліп кіші ағамыз Шоқыбайға тарттым, —*

дейді.

Бір өзгеше жері, Жаяу Мұса Сұлтанғазының әскеріне қосылып 1865 жылы Польшаға барады. Орынбордан шығып Қазанда бір ай жатады, Нижний Новгородқа (Горький) барып ат арбаға отырады.

*Москва мен Владимирді басып өтті,
Петербурға апрельде барып жетті.*

Петрборды көріп қатты қызығады, оның көркем дүниелеріне таң қалады.

«Петрборда не барын бәрін білген.»

Одан әрі Вильнаға түсіп Литвамен танысады, Варшаваға барып поляктардың көтерілісін көреді. Қазақ делегациясына басшы болып барғандар Ибрагим Жайықбаев, Секербай Малгелдин, олар «Русский инвалид» газетіне жазылып (1895) жылы мақтау алады.

Жаяу Мұсаның жазуы осымен бітеді, өзге жазулары Қазақстан Академиясының ғылыми кітапханасында сақтаулы жатыр. Оның жазғандарында ашық тәртіп жоқ, бір тақырыпты әр жерге құрастырып отырған.

Қазақстан фольклорын көп зерттеген татар халқының революциядан бұрынғы демократ, осы күнгі жақсы заманды іздеген ғалымдары Абдулла Бопи (1871-1922) Құлжаға саяхат жасап, Жетісудағы қазақ ауылдарының тіршілігін әдемілеп суреттеген ойшы. («Уақыт», «Юлдуз» газ. 1912 ж.)

Екінші Хасен Ғали бүкіл Орталық, Оңтүстік Қазақстанды толығынан аралап, қазақтың эпикалық жырларын молынан жазып алған кісі. Абдулла Бопидің қолжазбасы ешқайда басылмаған. Қазақтың көп аңыздары, мифтері, легендасы бар, барлығы үш том, 976-бет (т. 208).

Абдулла Бопи көп жыл қазақ аулында бала оқытып, не түрлі қызық әңгімелерді атақты қариялардың жазып алып отырады. Абдулла қазақтың «ас»-беруіне бүгіндей қарсы, Абай айтқан жарқын ойлармен ұштасып жатады. «Асқа жұмсаған соншалық көп қаражаттың орнына мектеп жұмысын көркейтуге жұмсаса, қандай пайдалырақ болар еді», — деп, турасын айтады. (99-110-б.)

Хасен Ғалидің қолжазбасы 12 будақ жинақ, қазақтың, қырғыздың фольклоры, барлығы 1054 бет (1579 XXX). Оның кейбіреулерін Имантай

Сәтпайұлынан, Мәшһүр Жүсіптен, Сәдуақасан естіп жазады. Көбі аңыздар, мақалалар, ертегілер.

Үшінші – татар зерттеушісі Абдулахабұлы Бахтияр, 1889 жылы жазып алған. Барлығы үлкен қағазбен 36 бет (т. 1311), негізінен қазақ пен қырғыздың халық фольклоры жинақталған:

1. Насихат өлең,
2. Әйелдер туралы.
3. «Екі қаз, бір бақаның хикасы».
4. «Бір түлкі, бір қасқыр».
5. Құмар ойыны.
6. Қазақша «Зар заман».
7. Мақал-мәтелдер.
8. Өсиет өлең.
9. Қырғыз халқының заманасына тарылып айтқаны.
10. «Хикаят Шасуыр».
11. Рүстем туралы.
12. Қырғыз қатындарының жоқтауы.

Жақып Болатұғылы (Оңтүстік Қазақстан)

Мақалдар, ертегілер жинағы (т. 1284).

Бір тамаша эпикалық жыр «Қисса-и Мирза Есегей», шығарушы Семей қаласындағы қазақ мектебінде оқытушы Өмірбекұлы Ыхсан мұғалім («Болысым, туған жерім Бейсенский, Семейде бала оқытып мен шығардым, Семеполат тұрған жерім городский»).

«Ер Есегейді» қазақ қолжазбасын жақсы көретін татар ғұламасы 1913 жылы көп жазумен бірге Ірбіт жәрмеңкесінен табады. (т. 1305).

Жыр екі кісінің қолымен жазылған, ескі жазуының қағазы жемтірленіп, жиектері тозған (3-25 б.), бірақ тілі көркем, әдемі халық тілі. 26-54-беттерін басқа қағазға көшіріп жазған, тегінде тозған қағаздың орнына пайдаланған сияқты, аяғы бітпегенге ұқсайды.

Мазмұны өте қызық, бұрын белгісіз болып жатқан қолжазба, жырдың ұлы қаһарманы Қарахан, тұратын қаласы Қарақала, оның жалғыз баласы Ер Есегей, қырық нөкері бар, Тақтақ Есегейге ерген шешен би.

Ыхсанның өз айтуы бойынша ол барлығы бес кітап шығарған:

1. «Қарашаш» – басылмаған.
2. «Ер Есегей» – басылмаған.
3. «Абу Шахме» (т.1304) – басылмаған.
4. «Ер Бахрам». Қазан, 1908 ж.
5. «Кешубай» – басылмаған.

Оның тағы дәлелдеуінше «үш кісі бірігіп, ақылдасып бір жыр шығардық, оның біреуі – Дайырбай сұлтан дейді. Үш кісінің біреуі Қожа Ахмет Мұхтарұлы болу керек, оның аты «Ер Есегей» жырының 23-беттік жиегінде қарындашпен жазып қойған.

Ыхсан көңіл қоятын аяулы кісінің бірі. Цензура оның жазғандарына рұқсат бермей қайтарып отырған.

Эпикалы жырды сәулетті етіп жазған тілі шешен ақынның бірі – Дәулетшах Махмұди хан, Көкшетау жерінен. Шоқанның тәрбиесін көрген аяулы кісі. Қазан университеті кітапханасында оның он екі жыры сақталған:

1. «Қисса-и Абдімәлік», эпикалық жыр. Оның эпиграфында айтқан:

*Дәулетшах Махмұдихан сенің атың,
Артылған әр бәндеден салтанатың.
Жаһанда Сейткерей атым болды,
Мың үш жиырма бесте осы кітап тамам болды.*

(10 іс. 56-бет). 1902-1904 жылдары Қазанда басылып шықты.

2. «Қобыланды батыр». (1287 т.). 1886 жылы жазып бітірген. Қалам тербеуші Дәлетшах Сейд-Керей, 25-бет, басы жоқ. Тілі әдемі, көркем, ешқайда басылмаған. Сөздің басталуы:

*Мал сатамын базардың
Бояуы мен бөзіне.
Салған жылқы тоқтайды
Арқаның бөрі көзіне.
Жан серігім Буырлы жан
Құлағың сал сөзіме.*

Сейд-Керей тағы да «Сейфулмәлік» кітабын шығарған. Ол Қазанда екі рет басылып шықты (1897, 1909 жж. 75 бет.) делінген.

Осы сияқты тақырыптың әдемі жазылғандары «Қисса-и Мәлік Хасен», «Қисса-и Шахмұрат», жазушы – Бижігітұлы Жақып, 1890 жылы жазып бітірген. 48 бет. Енді бірі Ыхсан Өмірбекұлы – «Қисса-и Бахрам», екеуінде де көршілес елдерде саяхатта болған Бабур, Жалайыр Хұсайын сияқты сұлтандарды әдемілеп суреттеген, білетін дара кісілердің қолынан шыққан. Соңғы сөздерінде айтқаны:

*Ғайыптың Алла білер
Асыл сырын.
Махмұзда жаратыпты
Ләулах нұрын.
Сұлтанды жаһан кезген
Тәртіп еттім», – делінеді.*

Қазан университетіне қолжазба кітаптарды аса көп жіберген, әсіресе, Жүсіпбек Шайхулисламұлы, қазақтың атақты ақыны, жазушысы лақап аты – Таушолақ. Кейбір кітаптарында өзін де айтып отырады.

Мұстафаның лақап есімі – «Таушолақ». (Жүсіпбек, «Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны»). Ол көп жазуларында Қазанда кітап бастырушы Шамситдин Хұсаиыновқа, Зейнулла Ахмет Кәрімге туысқандық әдемі хаттар жазып отырады.

*– Ахмет Кәрім
Құлақ сал сөзімізге,
Жеті қысса жазып
бердім өзіңізге,
Көп сиынып жазармын
тағы кітап,
«Сочинитель автор»
Болдым, міне, сізге.*

(«Айман-Шолпан»).

Жүсіпбек барлығы 24 қолжазба кітаптар жіберген. Солардың ішіндегі тілі қызық, мазмұны көркем күштілері:

1. «Қыз Жібек» – поэтикалық роман, ішінде карасөздер араласып отырады. 48 бет, (д.162.) Қазанда жеті рет басылды (д.119). Жырдың қаһарманы Базарбайұлы Төлеген, Қырымдағы Қаратөңіз жағасын мекендейтін Жағалбайұлы, сұлу қыз іздеп жүрген сері жігіт.

Күндердің күнінде бір күні оның алдына Ақ Жайықтан бір топ саудагер келіп: – Саған лайықты ең сұлу қыз Ақ Жайықта, соған баруың керек, – дейді. Олар Қыз Жібектің қандай таң қаларлық көркем екенін жақсылап айтып береді. Төлеген оған қатты қызығып қуанады, Қыз Жібекті көруге бар ынтасын жұмсайды. Бір күні қасына сексен жігіт жолдас ертіп, жойқын керуенмен, мыңдаған жылқы айдатып Ақ Жайыққа тартады. Онда келіп Ақ Жайықтың бойында жүздеген шатырларын тігіп серуен құрады. Ең әдемі сурет – көп керуенмен, күймелі арбамен көшіп келе жатқан Қыз Жібекті көруді мақсат етеді. Күймелердің соңынан түсіп, жүйрік тұлпарымен алдында келе жатқан Қыз Жібекке дейін жорытып отырады.

Жүсіпбек бұл ойларды тарихи шындықтан алған. Қыпшақ даласында әйелдердің күймеге отырып көшіп жүргенін жарқын түрде жазып өткен В.Рубрук (XIII ғ.). Жүсіпбек те сол сияқты жазады. Ол эпиграфында айтқан – «Қыз Жібек» хикаясын бұрын жұртқа өзім жайып едім, оны басқа адамдар бұзып қойғанын көріп, қайтадан түзетіп жаздым». Демек, «Қыз Жібекті» ол екі рет жазады, екеуінде де мазмұны бірдей. Екі рет жазғанын ол бірінші рет 1887 жылы Ұлы жүз қазақтарын аралап, Сарытау құмға келген ғалым (биолог) В.Батесонға айтады (Батесон, Письма и Степей, с. 166). Батесонға Жүсіпбек «Қыз Жібек» жырының

арабша жазған бір көшірмесін тартады. Ғалымның суреттеуінше, Жүсіпбек қазақтың атақты ақыны әрі ғалымы, осы поэманы екі рет жазып бітірген.

Батесонның бұл ойларын Г.Менро мен Чедвик, Н.Кершоу пайдаланған, оның үстіне «Қыз Жібек» жырын атақты қазақ ақыны Сәкен Сейфуллин орыс тіліне аударғанын әңгіме етеді («Развитие литературы», 1940 г.)

2. Жүсіпбектің әдемі жазуының бірі – «Айман-Шолпан», 48 бет. 1896 жылы жазып бітірген (№1335), Қазанда бірнеше рет басылған (д.98).

Оның соңында жазған түсіндіруінде айтқаны:

*Арқада Сарысуда тұрған жерім,
Сарытау құм, Сары үйсін туған жерім.
(Жүсіпбектің өз қолымен жазылған автограф.)*

3. «Мұңлық-Зарлық». (д.94). 39 бет, 1895 жылы бітірген. Қазанда бірнеше рет басылып шықты. Қыпшақ қазақ елінің әдетін суреттейтін әдемі жазу (роман). Шаншар ханның ұлы бәйбішесі тоқалдан туған балаларға өш болып, олар туып жатқанда балаларды далаға апарып тастауға бір мыстан кемпірді жұмсайды, олардың анасы Қаншайымды қасына иттің екі күшігін ертіп, бір қия тасқа апарып жатқызады. Балалар ер жеткен соң бар қиындықты жеңіп анасы мен әкесі бір қосылып, қызық қуанышқа батады. Өте көркем роман.

4. «Алпамыс». д.127, 46 бет. Қазанда алты рет басылған. Эпикалық көркем жыр:

*Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,*

Жиделі-Байсын жерінде

Қоңырат деген елінде, – деп басталады.

Жүсіпбек барлық шығармаларын болған іске сүйеіп отырады. «Алпамыс» монғол дәуірінен бұрын болған оқиға. Қоңыраттар ортасында туған. Қоңыраттар Сырдария бойын қоныс еткен Оғыз қыпшақтармен ағайындос. Олар жаз күні арқаны жайлап, қысқа қарсы Сыр бойын, Сұрхан дария бойындағы Жиделі-Байсын деген жылы жерді қоныстап отырған. Шайбани заманында Қоңырат пен қыпшақтардың бұлай көшіп жүруіне бөгет салып, олар Сұрхан дария бойында өзбекке айналады. Бірақ ескі дәуірлерде Арқаға дейін көшіп барып жүргендерін халық аңызы ұмытпаған.

Әбілғазының суреттеуінше (Алпамыс Алып-Мамыш) – Мамышбек XVIII-X ғасырларда Сырдың бойын қоныстаған оғыздардың атақты әскер басы («Түрікпендер шежіресі», 1958, 796.). Оның ғашық болған қызының есімі Баршын сұлу (Гүл-Баршын) тарихта болған кісі.

Әбілғазының айтуынша, Оғыз елін аузына бағындырып, көп жылдар билік қылып тұрған жеті қыз болды, соның бірі – Қармыш байдың қызы уә Мамышбектің әйелі Баршын сұлу. Оның қабірі Сыр суының жағасында аса сәулетті, оны «Баршынның көк кесенесі» деп атайды, өте сұлу қалған іргесі әлі сақталып келеді. Оның үстіне Баршынның аты Сырдың сол жақ бетінде бір әдемі қалаға қойылған «Баршын кент», қазақтар оны көбінесе «Қыз қала» деп келген. Қызылордаға өте жақын тұрады. Демек, Жүсіпбек жазған Алпамыстың тарихи тірегі осылардың айқын суреттеліп тұрады.

Аса сирек жолығатын бір қолжазба.

5. «Дотанбай, Құбақанбай», қыпшақ дәуірінің жыры, Орманбет заманы, 40 бет.

*Жарандар сал құлағың
тыңда бізге,*

*Сөйлейтін бір қиссаны
енді Сізге.*

*Кешегі Орманбет хан
заманында*

*Өтіпті Құбақанбай
жапан түзде.*

6. «Наурызбай». (№1316, 1330) 45 бет, қаттауыш сиямен жазған, басында Абылайдың шежіресі айтылады, 1883 жылы жазылып біткен.

7. «Қасым жомарт». 56 бет, эпикалық жыр. Бірнеше рет Қазанда басылған.

8. «Қиссан Шәкірәт патша». 88 бет. №1559, 1872 жылы жазған, «Шәкір-Шәкірәт» дейтін эпикалы жырдың бір үлгісі. Картайған ханның жас тоқалы Шәкірді айналдырады. Бірақ Шәкір, мен сенің балаңмын деп ізгі сөздер айтады.

«Шәкір-Шәкірәттің» Жүсіпбек жазған нұсқасы «Оғыз-наменің» бір түрі. Еліне көршілес, тау ішінде жататын бір айдаһар еліне бүліншілік салып, жылына көптеген қой, бір қыз алып тұрады. Өлтіруге барған Шәкірәтті жұтпақ болады. Шәкір сол айдаһарды құрытып еліне патша болады. Бұл легенда ескі қыпшақ, оғыз, Қарахани дәуірінде бір жойқын аңыздың бірі болған. Қазанда он рет басылып шығады. Байжұма Тәукеұлы

жазған. «Шәкір-Шәкірәт» бұдан біраз басқалау. Ту баста оны Алтай еліне айтушы Дияр ұғлы Жылкелді ақын.

9. «Қисса Сейфумәлік уә Бағдиғұл Жамал». 93 бет. №1329,

1873 жылы бітірген. Лақап аты – «Таңтолан» (Жүсіпбек).

Мысырға патша болған Қасым көп уақыт бала көрмей, Жәмила деген жас әйелге үйленіп, одан атақты сері – Сейфул-Мәлік туады. Ол ержеткен соң әкесі баласын шақырып алып, оған бір ат, бір жүзік, бір тон тартады. Тонды ашып қараса оның арқасынан әдемілеп суреттелген сұлу қыздың бейнесін көреді. Сейфул-Мәлік оны бауырына қысып, ғашық болып қызығады. Қыздың есімі – Бадиғұлжамал екен. Оны іздеп ұзақ, қиын жолға шығады. Бірақ Бадиғұлжамалдың қайда тұратынын ешкім білмейді. Қиналып бір патшаның еліне келгенде бір қария айтады: «Осы арадан көп уақыт жүріп, күншығысқа қарай жүре берсең бір елдің ортасында бір ұлы қария бар, білсе, сол біледі», – дейді. Сейфул-Мәлік сол жаққа бет алып келе жатқанда Мұхит үстінде көп кісілері апатқа ұшырап суға кетіп өледі. Сейфул аз кісімен аман қалып, Зенгінердің ортасынан Бадиғұлжамалды іздеп табады. Іздеп барған ғашығы Сейфул-Мәлікті көргенде оның сүюшілік-махаббат қуаты үсті-үстіне арта береді. Екеуі қуанышпен қосылып, Сейфул-Мәліктің еліне барып, қызық көріп өтеді.

10. «Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» – 60 бет. №93, Қазанда сегіз рет басылған. (№87) 1898 жылы жазып бітірген. Жүсіпбектің қолжазбасы.

*Қызы екен Тастанбектің
ақын Сара,
Бәйгеде күнде келген
жалғыз қара.
Қыз да болса адамның
жүйрігі екен,
Көрмедік сөзді адамды
ондай бала.*

11. «Қисса-и Фершіл қыз». 10 бет, (№1332).

12. «Қисса-и Гүл-Жамила». (№1333).

13. «Дастан Жүсіпбек қажы». №1334. Үшеуі бір қосылып, Қазанда басылып шыққан, барлығы 31 бет (1903 жылы).

14. «Қисса Шах-Зында». 41 бет. №1549, 1898 жылы жазып бітірген, Алматыдан. Қазанда басылып, бірінші бетінде Жүсіпбек жазған кітаптардың аты көрсетілген (14 кітап).

Жүсіпбектің жазған қолжазбаларында өзге жазулар бар.

15. «Қисса Ыхсан Мәрзие». Талғар болысының қазағы Ыхсанды жоқтау. 52 бет. (т. 1328).

16. «Зейне-Зайып, һәм Шөкеймен сөйлескенім».

Екінші түрде: Жүсіпбек қожаның олармен айтысқан тұрмыс суреті, 27 бет,

*Зейненің сөзі тәтті
шекер балдай,
Тұрады көрген жанның
сабыры қалмай.*

*Көркіне көрген адам
жестер емес,
Нұры бар он төрттегі
туған айдай.*

17. «Сәлімжан». 24 бет, 1897 жылы жазып бітірген.
Бұзақы әйелді сынайды.

*Тыңдаңдар құлақ салып
ей жарандар.
Ескі сөзге өлең қылып
хатқа жаздым.
Бұзақы хатын ісі
қандай жаман, – дейді.*

Басқа атпен (Иран дастан) 1897 жылы Қазанда басылып шығады.

18. «Қисса-и анхазрет Расулдың Миражға қонақ болғаны». 24 бет, 1896 жылы бітірген.

19. «Хазрет Әлидің Бар-барға сатылғаны». 24 бет.

20. «Қисса-и Мансурул-Халлаж», 15 бет, (№1315), 1904 жылы бітірген. Оның эпиграфында айтқаны:

*Өлең сөздің артығы
сөз сарасы.
Қиыннан қиыстырар
ер данасы.
Тілге жұмсақ, жүрекке
жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр
келсін айналасы.*

Бұл сөздің ырғағын Жүсіпбек Абайдан алып отырғаны өзінен өзі суреттеліп тұр. Қазан университетінің кітапханасында сақталып тұрған Жүсіпбектің қолжазба кітаптары осымен бітеді. Олардың зерттеп, әдебиетке негіз ету келешектегі ғалымдардың міндеті.

21. «Қисса-и Бурсиса». Жүсіпбектің қолы. 10 бет.

22. «Қисса-и Кербала» 56 бет. (Арабтардың соғысы, XVIII ғ.) 1897 жылы жазған.

23. «Қисса-и Зарқұм». 68 бет.

Жүсіпбектің қолы. VII ғасырларда арабтар Орта Азияны жаулап аларда түрік қағаны мен Зарқұмның арабтардың әскери басшылары Әлимен, Омармен, Османмен, Әубәкірмен соғысқаны. Ғалиге қарсы түрік қағаны шығады.

*Басы күмбез ақ үйдей көрінеді,
Қолында найзасы бар екі жүз кез.
Мың батпан қолындағы күрзі таяғы,
Екі иіннің арасы елу кезден.*

24. «Дүниеден хикаят». 16 бет. Д. 159. 1909 жылы Қазанда басылып шыққан.

Басы:

*Ойласақ біреуге біреу газиз қонақ,
Айрылмақ ерте-кеш не бір күн болмақ.*

Патша үкіметін сынап, оның жауыз әкімдерін әшкерелейді:

*Дүниенің несін мақтайын,
Бірден бірге тарылған.*

*Халқымның несін мақтайын,
Жауыздан арын арлаған.*

Ол кітапханада қолжазбасы көбірек сақталып тұрған халық ақыны Байжұма Тәукеұлының кітаптары. Оның баласы Абдірахман Байжұмаұлының жазулары. Ол екеуі де Қаракерей найман. Алтайдағы Қотан-Қарағай аулынан.

1. Тәукеұлы Байжұма, «Қара-Керей Қабанбай батыр», 18 бет (д.1279). Мұны Василий Иванович Акантудың сұрауымен жаздым. (1870 ж.)

2. Жазушы Байжұма Тәукеұлы Нарын болысы, Өскемен уезінің қазағы. 50 бет. (т.1282). 1878 жылы жазып бітірген. Қолжазба Байжұманың авторы.

3. «Шәкір-Шәкірәт». Жазушы Байжұма Тәукеұлы. 1876 жылы жазып бітірген. 77 бет. (т. 1278). Эпиграфында айтқаны: «Тортуыл Диярұлы. «Жылкелді ақын осы әңгімені кітап қылып жаз» деп айтқан еді», – деп бастайды.

4. Абдірахман Байжұмаұлы «Талаптарға ғибратнаме» 16 бет, (№1310), 1908 ж. бітірген. Жазушы мұғалім, Больш-Нарымдағы ауыл мектебінде оқытушы. Хұсайынов ұрпақтарына жазған бір хатында: – «Қардашларім, үшбуны баспаға беріп баса көріңіз. Жазушы учитель, Катановтың хатымен баспаға салсаңыз жазарсыз». Бірақ баспадан шықпаған.

Әдемі, көркем тілмен жазылған эпикалы поэмалар өте көп, солардың ішінде көзге ерекше түсетіні – «Мұсаның жыры», Мәшһүр Жүсіптің қолымен жазылған. 38 бет. (№1317). Ішінде жақсы айтылған тарихи оқиғалар аз емес.

*Абылай ханның асында,
Үш жүздің басы қосылған.
Тәтиұлы Байкісі
Бұлбұлдайын сайраған.
Бұлақтай ағып қайнаған
Екі иығынан шам-шырақ
Сөйлегенде жайнаған.*

Нарын Боранбай жыршының Жәңгір ханды жоқтауы. 10 бет. (д. 1286). 1844 жылы жазған.

Басы:

*Алтынды сарай ақ мешіт
Өзге хандар салмаған.
Салмағының белгісі
Артында мирас қалмаған.*

Абдірахман Жүсіпұлының «Серғазыны жоқтауы» 65-бет. (№1503), 1898 жылы жазып бітірген.

Шамситдин Хұсайыновқа жазған хатында: «Бу бәйітні тезлік илән басмағыңызны үміт етеміз. Петрбордан рұхсат алсаңыз үшбу Ірбітке қарсы жіберіңіз», – дейді. Демек Ірбітке апарып сатудың тілегі бар.

Бекетай Тәттіұлы Ақкөл қазақтарының аңыздары, ертегілері. Н.Ф.Костылецкийдің қолымен жазылған.

«Легенды Аккульский волости Акмолинского уезда». 30 бет. (№1280). 1864 жылы жазған.

«Тотының тараулары» қазақша айтылған.

1. «Мәлике кітабы». 14 бет. (№1283)

2. «Хикаят тоты». Жазушы Баймақа Көкемұлы, 13 бет. (№1302) басталуы:

*Қолыма я Алла деп
қалам алдым,
Тотының кітабына
көзім салдым.*

Жақсы әңгіме, «Тотынаме» Қазанда 1851 жылы басылған.

Қара сөзбен жазылған әдемі қолжазбалар (проза) о да аз емес. Солардың ішінде көзге ерекше түсетін кітап – жазулары өзіне-өзі шақырып тұрады.

1. «Дүние қыз». (т.1277). 60 бет, жазушы С.К.Жұмағұлов. Ерте кезден жазылған прозаның бір үлгісі.

2. «Бір балықшы». 1-62 бет.

б) «Кірпіш сарай». 60-80 бет. (№1293)

*Жазушы осы сөзді Я
менен Зи,
Бұған қос үшінші Я
төртінші Ти
Ишара бір хәріппен
көрсетсемде
Өнерпаз фамилиясы
жетеді мый.*

Бәрін қосып айтқанда жазушы Язит кісінің қолынан шыққан аяулы қолжазба.

3. «Сағит батыр». 40 бет. (№1318), бас-аяғы жоқ, соңғы сөзін Қазақстанда кездесетін диңгектерді суреттеуге арналған, сирек жолығатын жазба кітап.

4. «Қисса-и Шернияз». Барлығы үлкен қағазбен тығыз жазылған тарих. 20 бет, №1320, Жазушы Көкшетаулық Шаймардан Нұрұлы.

«Атамыз, анамыздан туып-өсіп таралдық, балалары жылдан-жыл сайын өршіп-өрбіп әр түрлі тайпаға бөлінді». «Шерниязды» Жүсіп мырзаға апарып көрсеттім, ол кісі бұл сөздің қара өлеңмен жазылса да сөзі биязы келген жарар, баспа болып көп адамға тарар, деді. Жүсіп Нұрым баласы о да көкшетаулық, насихат-ақыл беретін сөзді көп жазған кісі. Оның көркем түрде жазғаны жер астында тұратын жылан патшасы «Шаһмаран». Оның атақты қаһармандары Даниял, оның баласы Жамсып, екеуі де оқымысты білетін кісілер. Даниял адамды өлтірмейтін аяулы шөп бар екенін біледі, дәрігерлік істейді, баласы жердің астына түсіп, ондағы жылан патшасы Шаһмаранмен дос болып, оны ұстап әкеліп, өлейін деп жатқан елінің патшасын тірілтеді.

5. Мірбаба ұлы Молла-Хасен «Қисса-и Рүстем», барлығы тығыз қазылған. 116 бет, (№1488). Басқа кірісуінде Қарауылда атағы шыққан адамдарды баяндайды (Керей, Атығай, Қарауыл).

Қазан университетінің кітапханасында аса сирек жолығатын қолжазба-кітап Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ ат-тауарих» деген кітабы, Ғалымжан ал-Баруди кітапханасында сақталып келген, бас-аяғы жоқ. №40. Ибраһим Халфин Әбілғазыны жақсылап көшіріп, қателерін түзетіп, жақсылап орыс тіліне аударады. Бұл туралы Халфин Қазаннан Пертборға академик Х.Д.Френге 10 шақты хат жазады. Алтыншы хатында: 20 окт. 1823 ж. айтқаны: «Тюрксий текст издания Әбілғазы подготовлен и переведен им поручению Френа и за это ему выдано 400 рублей».

Тоғызыншы хатында айтқаны: Университеттің кітапханасы жақын арада бір жаңа шығарма сатып алды, аты «Жамиғ ат-тауарих» оны Әбілғазы атап отырады. «Румянцевское издание Әбілғазы», (22-23). «Сию книгу я сличал с текстом Абулғазы, буду продолжать Сличение сих обеих книг». Бірақ «Жамиғ ат-тауарихты» көшірген, кісі көп қателер жіберген. (Архив АН СССР фонд, 778, оп.2,9. 339, Л. 16 об).

Френ Халфинге «Жамиғ ат-тауарихты» Мәскеудегі көшірмесімен салыстырып көріңіз деп ұсынған, Қазан университеті көшірмесіне оншалықты мән бермеген. Бірақ Халфин: Мәскеудегі нұсқасы менің қолымда жоқ, оны істей алмаймын деген. 17 б. Кітаптың ішіндегі кісі аттары, география атаулары бүтіндей өзгеше, Орта Азияның теріскей өлкесін көрсетеді.

«Жамиғ ат-тауарихтың» баяндауынша: «Жалайыр халқы бисайар көп еді, төрт жақтан жауар-қарасын жияр еді. Бір ұлығ су ағар еді, оның жағасы толса онда көңілі тынар еді... қытай әскері сал бойлап Келеуренді кешті, Жалайырды шапты, қамшы бойлы ер ұлды қоймады, анден бір күрең жалайыр қашып қашып құтылды, арып-ашып Қаратауға келді, Сырдария бойында Хожент қаласында тұрды, көп аңыздар, қобызбен тартатын күйлер таратты». Дервин Әлидің айтуынша, Жалайырдың ең атакты күйшілері Хұсайын Әлиді Қазан университетінің кітапханасындағы «Жамиғ ат-тауарих» Москва нұсқасынан жазып алынған болу керек. Халфиннің хаттарында соған жауап бергендей.

Кітапханадағы ең күрделі жазудың бірі «Ақмолланың өмірбаяны, жыры», (№114), онда бірінші бетте «Қазак» деген сөздің қалай шыққанын талқылау, Маржанидің асқан ғалым екенін суреттеу бар.

*Қазақша шығыр жаздым
ашық қылып,
Хасиеттілердің жүрегін
ашықтырып.
Тахиқларны көрген соң
қуанамын,
Кітаптарын қараймын
ғашық болып.*

«Алтын сақина» төрт перделі драма, жазушы Жахунда Назар ұлы, 40 бет, №1336.

«Тұрмыш» жазушы Мақым Қалтаев, қазақ ақыны, Қараөткелдік (Целиноград) 22 бет, №1337, тоғыз сурет қосқан.

Нұсқасын Мақыш қарындашпен жазып, оны басқа біреу сиямен көшіріп отырған, бірақ жақсылап көшіре алмаған, оның жазғандарын Мақыш қайтадан түзетіп отырған. Суреттердің тізімі мынадай:

1. Қыз.
2. Кемпір мен келін.
3. Зілиха ханым.
4. Мәжнүн хатын.
5. Аяр Зура.
6. Хатын.
7. Мазлұм.
8. Алпыс сегіз жастағы қарттың қызға көңілі шапты.
9. Жүректі қатын.

«Тұрмыш» – Мақыш Қалтаев шығарған жазба журнал.

«Айқын қыз бен Жарылғасын қожаның айтысқаны». 21 бет. №1548, жазушы Шаймәрден Нұрмұхамедұлы Байкеев (Көкшетаулық).

Оразғалиев Әбубәкір, «Әдебиет қазақия» 10 бет. Д.153. 1908 жылы Қазанда басылған.

«Шопан ата» – әдебиет қазақия, халық фольклорынан құрылған жинақ (ертегі, аңыз, мақала, жұмбақ, өтірік өлең), 56 бет. Д.166, жинаушы: Зариф Ташкенди.

«Қисса-и әкият» (Мықтылық). Жазушы Мұқаш, 46 бет, №1322.

«Хикаят Көрұғлы сұлтан». Жазушы Хасен Мирбаба ұғлы. (Көкшетаулық), 90 бет, №90. 1880 жылы жазылған, эпикалық жырдың қазақша айтылуы, Көрұғлының асқан ерлігі суреттеледі.

«Бозұғлан». Ахмедбек – Жүсіпбек. 80 бет, д. 97. Жазушы – Ешпай қазақ Көзбергенұлы (Маңғыстаулық), 1889 жылы жазып бітірген, бірнеше рет Қазанда басылды.

Адай Нұрым ақынның Серкеш еліндегі Рахматуллаға шығарғаны. 7 бет, №1308, баспаға жіберуші астрахандық Сапарғали Жанұзақов, 1903 жылы жазылған. Нұрымның тілі аса көркем, бірақ мазмұнын дінмен араластырған.

Қожбанов Досжан. Жаз басында болған ғаламатлар. 17 бет. №1309, жазылғаны 1902 жылы баспаға жеткізуші Сапарғали Жанұзақов:

*Салмақты ауыр тиді
жаздың басы
Жауынды жәйсіз еді
күздің басы,*

*Алдыңғы қарт ізімен
келе жатыр
Кешегі санға ілінген
елдің жасы.*

«Қисса-и Ягор сері». Жазушы Абдулла (Омскиден). 1870 жылы жазылған. №1313. Али мен Ягордің күрескені. Қолжазба өте көркем, білетін кісінің қолынан шыққан.

Сарсекей Артықбаев. «Хақаят үні». (осы күнгі бозбаланың қылып жүрген жұмыстары). 12 бет, №1303.

*Сарсекей Артықбаев
менің атым
Хан-қара, бай, патшаға
болдым жақын.
Кеудеме қыдыр дарып
қонбаса да
Ажыбай ата-бабам
қолдай гөрсін.
Мұнан соң тағы да
жаза берем
Жүсіпбек Мәулікейдей
болмасам да.*

Сарсекей Баянауалық Қанжығалы (Ажыбай) Шақшап болысынан, «Дала уәлияты» газетіне көп жазушының бірі. Жүсіп Көпейұлымен айтысқа түскен.

Мәулікейдің жазғандары – «Ғарып бірлән Шах Сәнәм». 56 бет, №1513, 1880 жылы жазып бітірген.

Дәптердің екі тысында Мәулікейдің қарындашпен жазған таңбалары бар – «Ялутур уезі, Тобыл губер-

насы, Саинкул аулының Мәнжіл медреседе тұрғушы Мәулікей Юмашев ұғлы». Соңғы бетте айтқаны:

*Әгәр сен сақласаң гафлет йолдан,
Атым дүр Мәулікей бін Юмашев,
Ялутур уйезінің Тоблық тұрағыдур,
Ол елде көрмедім еш жаманшылықты.*

2. «Қисса-и Сеидбаттал». Мәулікейдің өз қолы, 25 бет, №1289, 1870 жылы жазған. Кітаптың басындағы эпиграфында айтқаны:

*Ялутур уйезінде туған жерім,
Саинкул ескі болыс тұрған жерім.
Қазақта 12 жыл бала оқытып,
Семейпалат, Омск жүрген жерім.*

*Бу қиссаны қазақтан көріп жаздым,
Бірін-бірі күндеген,
Бір орында тұрмаған,
Сол себептен қорқамын,
Алуан-алуан жан шықты.*

Кітапхананың ғалымдарының сыртына жазып қоюынша Сеидбатталды Мәулікей 1870 жылы қазақшадан татар тіліне аударады.

3. «Әсиет кітабы».

4. «Қара құл».

5. «Мінәжат».

6. «Ірбіт бәйіті». 10 бет, №1405.

7. «Салсал». 100 бет, Мәулікейдің өзі жазған емес, қазақ тілінен көшірген. Қазанда бірнеше рет басылған.

Олармен бірге жазылған эпикалық жырлар арабтардың Орта Азияны, Қазақстанды жаулап алуымен байланысты VII-VIII ғғ.

«Қисса-и Зарқұм». Жүсіпбектің жазуы 96 бет. №1292, Қазанда тоғыз рет басылған. Мазмұны түрік қағанаты мен оғыздарды басқаратын Зарқұм мен арабтардың әскер басылары – Омар, Осман, Әбубәкір, Әлидің қырғын соғыстары суреттеледі.

Зарқұмның атақты ел басқаратын балалары Жанабіл, Бисар соғыста асқан ерлік көрсетеді, соғысқа пәлен лек әскермен шығады, олардың ішінде бойы таудай, аузы үнгірдей көзге ерекше түсетін атақты ерлер аталады. Ең алдымен Жанабіл Омармен айқасады. Оны көтеріп аспанға атады, Жанабілге қарсы Әли шығады. Оны күрзісімен ұрған кезде Әли дүлдүлімен бірге жерге кіріп кетеді. Өлмей қалады. Одан шығып жаяу алысады, жүрген жерлері қазылып ор болып қалады. Бір кезде Әли Жанабілді көтеріп аспанға атқан кезде ол көрінбей жоқ болады. Әлиге қарсы қағанның өзі шығады. Басы күмбез ақ үйдей отырған еді, оның келбеті орасан зор күшті еді.

Қолында найзасы бар

екі жүз кез,

Мың батпан қолындағы

күрзі таяқ.

Екі иінінің арасы

елу кезден

Пішіні сол кездерде

тажалдай-ақ!

Бірақ Әли оны да жеңіп шығады. Ақырында Зарқұм арабтармен сағысын қойып, олармен дос болып өтеді. Тегінде арабтарға қарсы Орта Азияны қорғауға Орхон өзенінен Күлтегінге келген (Орхон жазуы), бірақ еш нәтиже болмаған соң қайтып кеткен.

«Салсал» ода осы сияқты ерте кезде болған қырғын соғыстың суреті.

«Қисса-и Рүстем» жазушы Хасен Мирбибиұлы (көкшетаулық), тығыз қағазға жазған әдемі қолжазба, 116 бет, №1488, 1900 жылы жазылған.

Мұны жазған Молла-Хасен

менің атым,

Өзім өлсем – өлмейді

жазған хатым.

Фазыл інім қалаға

бара қалсаң

Жібергіл баспашыға

аманатым.

Бұ Рүстем тамам болды

қолыңа ал,

Бір Құдайға тапсырып

поштаға сал.

Мәулікей баспасынан

кейін болмас,

Молла-Хасен Серкеш деп

атымды сал.

Ұғылы Абутали

Молла Фазыл

Фазыл інім сөзімді

қылсаң қабыл.

Сен едің Тобылдағы бір

асыл зат

Өзіңе ілтифат қып

жазамын хат.

Қазанға бара алмаймын

бастыруға,

Баспаға жіберіңіз

сізге аманат.

Бұл Рүстем Фирдаусиде жазылған Ирандардың атақты әскер басы. Олар түрік қағанатымен соғысып, Афрасияпты Самарқаннан, Ташкенттен қуып шығады. Афрасияп Арқаға шығып, қыпшақ ортасында тіршілік жасап жүреді. (Махмұд Қашқари).

«Қисса-и Наушируан». Жазушы белгісіз. Иран аңыздарынан алынған жыр. 30 бет, д.111. Қазанда екі-үш рет басылған.

Сөйлейді әрбір адам

көрген жерін,

Әр жерде тамаша етіп

жүрген жерін.

Асығып бұл қиссаны

жаза салдым,

Түзетің ойыңыздан

қалған жерін.

«Қисса-и Мәлік-Хасен». Жазушы атын қоймаған. Көркем эпикалық шығарма. 1883 жылы жазылған. 35 бет. №1312. Қазанда көп рет басылған. Мазмұны: патша түсінде бір шарбаққа кіріп, ішінде сейіл құрып жүрген екен, айтып болмайтын істер кездесіпті.

«Қисса-и Өсербай Қуанышұлы», жазушысы белгісіз. Көркем эпикалық шығарма. 15 бет, №1319, Қазанда басылып шыққан.

Әбдірахман Жүсіпұлы (Қарқаралы уезінен) – «Қисса-и Өндірбай» 1900 жылы жазған, көркем шығарма, 35 бет, №1492, соңында жазғаны:

*Қазақта кім бар еді
Құнанбайдай,
Жатарқан әбзел етін
патша Құдай.*

Абдірахман Жүсіпұлы, – «Қазақша бәйіт» (Серғазыны жоқтау) 1898 жылы жазған, 65 бет, №1508. Хұсайыновтерге жазған хатында сұрағаны:

«Физзатлу Шамситдин Хұсайын ұғлына. Бу бәйітні тезлік илән басмағыңызды үміт етемін. Әгәр Петрбордан рұхсат алсаңыз Ірбітке қарсы жіберіңіз». Демек, Ірбіттің жәрменкесіне апарып сатуды мақсат еткен. Тамаша қолжазба, Қазанда басылып шыққан.

Ержанов Бибатыр. «Оқуға махаббат». Жазушы мұғалім. Балаларды оқуға шақырады. 42 бет. д. 1291, жақсы қарасөз бен өлең аралас жазылған, қазақша қара сөздің бір жақсы үлгісі. Оған бір мысал кетірейік:

«Ей құрметті жаңа өспірім мейірбанды жақсы балалар, оқу оқып, жазу жаза біліп, бек өнерлі болыңдар, бақшадағы жемісті ағаштар сықылды болыңдар». Кітап 1912 жылы Қазанда басылып шыққан. 30 бет. Осы күнгі сияқты Ержанов те баланың елге пайдалы, өнерлі, іске ер болуын талап еткен.

Жәнібеков Ж. «Айна». Балаларды оқуға, білімге шақырады, 28 бет, д. 152, 1908 жыл Қазанда басылған. Бірінші сөз: «Ғылым оқу».

*Мынау түскен қар балам,
Енді оқуға бар балам.
Қарыңа боқшаңды сал балам,
Сабағыңды біл балам.*

Қазақ балаларын білімге, іскер қылып шығаруды тәрбиелейтін жарқын шығарма.

Құдайбердин Ш. «Қазақ айнасы». 1904 жылы жазылған, 50 бет, д. 210, 1912 жылы Семейде басылған нақыл сөздер.

Құдайбердин Ш. Жолсыз жаза, яки кез болған іс. («Еңлік – Кебек») Семейде 1912 жылы басылған 17 бет. д. 210, Эпиграфында айтқаны: «Бұл әңгіме 1780 жылы шамасында Шыңғыс тауында Матай мен Тобықты арасында болған іс».

Соңында айтқаны:

*Өткен адам болады
көзден таса,
Өлді, өшті оны ешкім
ойламаса.
Ол кеткенде белгісі
жоғалмайды,
Керектісін ескеріп
ұмытпаса.*

Мұнда Шыңғыс тауының қия тастарында ескі билердің ұйғаруымен жоқ болған Еңлік пен Кебектің

белгілерін еске түсіреді. Оған ұлы акын Абай да, кейін Мұхтар да неше рет барып өзінің жазуларына үлгі етіп алатын қолжазба. Шәкәрімнің өзінікі.

Тайыр Жомартбаев. «Қыз көрелік». Үлкен поэма. (роман) 1912 жылы Семейде басылған. Қолжазба Тайырдың өзінікі. 44 бет, д. 209.

Тайырдың туған жері Мұқыр болысы, тұрған жері Жаңа Семей, «Қыз көрелік», жырын осында отырып жазған.

«Менің мақсатым: малды, бай кісінің қатыны болу емес, кімде өзінің білмеген халықтың көңілін, көзін ашпақшы болса, сол уақытта мен сол кісінің ғұмырлық досы боламын», – дейді.

Тайыр Жомартбаевтың елге көп үлгі берген бір атақты жыры – «Балаларға жеміс» 1912 жылы Семейде басылып шыққан.

«Балаға атаның айтқан сөзі» – деген жырында былай деген:

*Қарашығы көзімнің
нұры балам,
Сабақ көңіліңді қой
болма алаң.
Мыс басың алтын болар
ғылым білсең,
Біз мұнда дұғадамыз
ата-анаң.
Қарағым алаң болма
оқы – сабақ.
Өсірдім оқысын деп
қақпай қабақ.*

*Өзіңнің адам болу
қамыңды ойла
Қызмет қып таппай-ақ қой
маған тамақ.
Сабаққа көңіліңді қой,
оқы шырақ,
Жалқау боп өз құрбыңнан
қалма жырақ.
Осы күн тілімді алып
оқымасаң
Өскен соң өкінерсің
сонда бірақ.*

Демек, Тайыр Жомартбаев қазақ халқының рухани тіршілігін көтеріп, көп бұқараны зор мәдениетке шақырушының бірі екені көрінеді.

Қазан мұрағатында сақтаулы тұрған көркем жазулардың бірі – «Ер Тарғын». Сөз толғауын жылқы жылы Табын еліндегі атақты Марабай ақыннан жаздырып алған. Бастырушы: Н.И.Ильминский. Баспаға рұқсат берген (цензор) Готвальд, қазанда 1862 жылы басылған. (Госархив татарский АССР архив проф. Н.Ф.Катанова ф. 969, оп.2, д.43 «Ер Тарғын»).

Екінші қолжазба – «Қасым Абулхайырұлының зынданда жатып айтқаны». (Проф. Н.Ф.Катановтің мұрағатында сақтаулы).

Қазан университетінің кітапханасында сақтаулы жатқан ескі қолжазбаның бірі – «Бақырған кітабы», ескі қыпшақ (кейін қазақ, қарақалпақ) тілінде жазылған мөлдір аңыздар, өсиет сөздер – адалдық, сүйіспеншілік, адамшылық қасиеттер сөз болады. 90 бет. №52, Қазанда 1860 жылы басылып шыққан.

Бақырғанның шын аты – Құл-Сүлеймен. Әдебиетте «Хакім ата», ол өзінің Қожа Ахмет Яссауиді ұстазым деп таныған.

Кітабының көп жерінде Қожа Ахмет Яссауиді бар дүниеге мәлім болған, оларға үлгілі сөз қалдырған ұлы ойшылдардан екені айтылады. Бақырған жас кезінде Түркістан қаласында Қожа Ахмет Яссауиден тәрбие алып, кітабын осы арада жазса да кейін Қарақалпақ жеріне барып, Бақырған да қайтыс болады. Оның жазған «Бақырған кітабы» орта ғасырдағы қазақ мектебіне жарқын үлгі берген. Рухани тіршіліктің бір әйгілі түрі.

Демек, Қазан университетінің кітапханасында сақталып тұрған бір саласы, рухани тіршіліктің шамшырағы. Мәдениет дүниесі. Ғалымдар оны ұмытпағаны дұрыс.

ОРАЗМҰХАММЕТТІҢ КІТАПХАНАСЫ

*(КҮМІС САНДЫҚ ІШІНДЕГІ КӨРКЕМ МҰРАЛАР
ТУРАЛЫ)*

Оразмұхаммет Шоқан сияқты қазақ сұлтандары арасынан ерекше шыққан, көп оқыған, көпті көріп білген, қазақша, түрікше, орысша жақсы сөйлей білген, білімпаз, жүйрік кісінің бірі. Ол өзінің жас өмірін, кемеңгерлік ісін бір ғана орыс мәдениетінің күшеюіне арнап, оның саяси тіршілігіне, әскери жұмысына арнайды, бар жігерін, ойын, әдісін сол кезде белең алған оқиға «бұлғақ толқынына» (смутное время) жұмсайды. Ол қазақ мәдениеті, тарихы үшін де көп күрделі дүниелер қалдырды. Әсіресе XV-XVI ғасырдағы қазақ халқының жазу мәдениет үлгілерін жарқын түрде суреттейтін, оның білім көзінің бірі – Оразмұхамметтің сирек жолығатын ғажайып кітапханасы болатын. Ол кітапхана Оразмұхамметтің Мәскеуге баруымен байланысты XVI ғасырдың соңғы кезінде (1588-1603 жж.) топталды. Қазақ тілімен жазылған орта ғасырдағы кітаптарда, қолжазбаларда көп жыл ішінде Қазақстандағы туысқандарынан келген хаттарды ардақты Оразмұхаммет, қазақ әдеті бойынша өзінің бір күміс сандығында ұстап, көзінің ағы мен қарасындай

сақтап келеді. Әшекейлеп қаптаған сандықты күмістің ауырлығы 71 мыскал (300 грамм) ішіне бірталай кітап сиятын көркем қазына.

Оразмұхаммет қайтыс болған соң, оның арнаулы кітапханасы күміс жәшік – «Серебряный ящик с книгами и списками на казахском языке», белгілі нөмірмен (№38) патша мұрағатына тапсырылып, XVII-XVIII ғасырларда осында сақталып келеді [1]. Россияда Ғылым академиясы құрылғаннан кейін, мұрағатта сақталып тұрған Оразмұхамметтің кітапханасын – күміс жәшігімен, кітап қолжазбаларымен бірге 1736 жылы үкімет Ғылым академиясына сыйға тартып, кейін Азия мұражайында сақтаулы тұрады. Бұл кез Кіші жүз қазақтарының Россияға қосылып, Россия елшілері Мамет Тавеккеловтың, И.И.Кирилловтың, В.И. Татищевтің Орынбор қазақтарының ортасында істеген кезі. Бір қиын жері, Оразмұхамметтің жәшігін таба алмаған кейбір шала дүрсін ғалымдардың ой тартуынша – бұл кітапхана Наполеон соғысы кезінде жанып кеткен деп анықтады. Бұл әрине дұрыс айтылған ой емес. Ол соғыста Академияның қазыналары – Ломоносовтың шығармалары тегіс аман қалды. Наполеон әскері Петербургке бара алған да жоқ. Бұл ойдың қателігі, әсіресе күміс жәшіктің яки Оразмұхамметтің кітапханасының 1840 жылға дейін сақталып келуі.

Жәшікті бірінші рет ақтарып, оны толығымен суреттеген академик С.М.Френ [2], ол 1822 жылы, Азия мұражайы ашылған кезде. Кейін В.Дорнның зерттеуінше, жәшіктегі ең бағалы материалдың біреуі ғана қазақ тілінде жазылған Оразмұхамметтің шежіресі. Қазақ хандарының шежіресі [3]. Патша мұрағатының жазуы бойынша, Оразмұхамметтің кітапханасы ең алғаш 1575-

1584 жылдары жиыла бастаған. Онда сақталып келгендер қазақша кітаптар, қолжазбалар – «книги и списки (поэм) казахские при Касыме цара» [4]. Бұл жәшікті толық зерттеген атақты ғалымдардың біреуі В.В. Вельяминов-Зерков. Ол кісінің анықтауынша, мұнда жолығатын жазулардың көпшілігі қасқа жолды Қасым ханның кезінде (1480-1523) өрбіген, халыққа әсер еткен ойлар [5]. Бір өкінішті нәрсе – Азия мұражайына түскен бұл жәшік өткен ғасырда жойылып, оның ішінде сақталып келген қазақ жазулары тегісімен татар тілінде жазылған, дәстүрге айналған. Оразмұхамметтің жәшігінде қандай кітап болғанын Күншығысты зерттеу институтында істеп отырған түркологтар ешқайсы айттып бере алмайды. Алайда Френнің жазуымен салыстырып, бұл мәселенің анығын ашу – бір зор ғылыми жұмыс, әсіресе XVI ғ. қазақ жазуы мен әдебиеті тарихы үшін.

Оразмұхамметтің кітапханасын жақсылап талдау үшін ең алдымен оның өзінің кім екені туралы бір ауыз сөз айту керек. Ораз XVI ғасырда қазақ қауымына көп еңбек сіңірген әскербасы Ондан сұлтанның баласы, сол кездегі қазақ ханы Тәуекелдің немересі. Әкесі Күншығыс Түркістанда Қытайға қарсы соғыста қайтыс болып, жас бала хан ағасы Тәуекелдің қолында тәрбие алады. Түркістан, Сауран, Ташкент қалаларында оқып, білімге ақылы, ойы молынан бөгеді. Қасында кеңес беретін кеменгер ғалым Қадырғали Жалаири бірге болады. Ғалым өзінің келістіре жазған сирек кітабында өзін өте кішіпейіл түрде суреттеп, Ораздың болашағына үлкен мән береді.

– «Бұл тауарих, – дейді, – Оразмұхаммет, хан хазіреттерінің ата-анасынан қулық қыла келген Жалаир

тарақ тамғалы ерді». Демек, Қадырғали Жалаири және оның ата-бабалары көп заманнан халықтың атақты билері тәрбиеші үлгі беруші болып, бала оқытуда, жақсы адам тәрбиелеуде көп ой бөлген, данышпан кісілерден екені байқалады. Мұны орыс ғалымдарында өте жеткізе айтқан. Демек, Жалаиридың ол кездегі мұсылманша оқып жетілген биіктігі өте жоғары еді [6].

Қадырғали Жалаиридың тәрбиесінде Оразмұхаммет өте зерек, өткір болып өседі. Сыр бойындағы қала мәдениетін (Түркістан, Сауран, Отырар, Сығанақ, Ташкент) жақсы түсінеді. Бұл қалаларды меңгеруші оның ағасы Тәуекел. Ол бұл қалаларды көркейтуге, Сауран қаласына биік мұнара тұрғызуда, мешіт салуда көп еңбек сіңірген кісі. Ол кісінің өзіне арналған хан сарайы, мешіті, топтаған күмбездері болды. Оразмұхаммет осыларды көріп өсті. Інісінен жетім қалған жас баланы ағасы әлпештеп, білімге, өнерге, құс салуға үйретеді. Ол кезде жаз айында ел Сырдариядан Арқаға көшіп, Есіл, Ертіс, Тобыл өзендерінің аяғына дейін жайлап қайтатын. Бала Есіл, Ертіс, Тобыл өзендерінің бойын шүйіп бір ғана сұңқар салумен әуестенеді. Ол жердің тарихи адамдары көбінесе керейлер. Шыңғыс заманынан кейін осы жайлауда қоныс етіп қалған. Осы аралы қызықтап, олардың басшысы керей Тұғрыл ханның ұрпағы Сеит, бараба тайпалары мен керейлерді билейтін алпауыт бек Оразмұхаммет осының қарамағында болып, уақытын саят құрумен, құс салумен өткізеді.

Әлде бір күні Оразмұхаммет ұшқан сұңқарының соңынан еліктеп Тобыл қаласына таяу барып қалады. Осы арада олардың алдынан Тобылды басқаратын воевод Чулков шығып, Оразды, оның ақылшысы Қадырғалиды және керейлердің атақты ханы Тұғрылды

Сейде ұрпағы үшеуін ұстап, сол бетімен Мәскеуге жібереді [7].

Мәскеуде Оразмұхамметті үлкен мерекемен қарсы алып, сый тартып, өзіне жеке үй беріп, жақсы орындарға отырғызады. Тойда, мерекеде, жиылыста патша (Федор) оны өз қасына отырғызып, жібектей аялайды. Қадырғали Жалаиридың қолмен жазылған Абдразақ Самарқандидың кітабының (Матда ас-Садин) соңында мынадай жазу болған:

اسم پادشاه مسکاو فیدر ایوانوویچ الو س
اق مات ایسم ایچی که قوالیامیت
برس فدراویچ امیر اخور الامیر

Есім патша Маскау Федор Иванович улу бий, Есім елші Вельямин, Борис Федорович әмір ахрур ал-амир В.В.Бартольд (VII, 317) мұны жазушы Федормен тұстас кісі (1584-1598 ж.) «и относится к одному и посольств этир царя в средней Азии», точно Казахстану, к послам Тауекель ханы, побывавшего у его племянника Уразмұхаммеда.

Ондай елшілерден Кулмагамбет, Байқарым Караманов и Байборы Таишев (*собрание князя Хилкова с. 258, 446, 487, 488*).

Қазақстаннан, Орта Азиядан барған елшілер Федор Иванович кезінде көп болған, олар «Иран мен дипломаттық, сауда қатынасы» деген жинақта жиі кездеседі (1890). Мұнда не деген: «Қазақ сұлтаны Оразмұхаммет бұрын Сібірде тұрушы еді, кейін ол

сұлтан Сейтек мырза мінберге ұлы патшаның қолына келді. Бүгінде Мәскеуде тұрады, екеуі де ұлы патшаға қызмет атқарады» (с. 119).

Жүйрік туған Оразмұхаммет Шоқан сияқты орыс әдебиетін тез түсінді, ережелерін жақсылап біліп алды, танылмаған ешнәрсе қалмады. Он жылдың ішінде оның биікке өсуі сонша, орыс мемлекетіне күш беретін бір қайраткер болды. Ол кездегі үлкен оқиғаның бірі – Швеция үкіметінің Балтық теңізінің түбіндегі елдерге шабуылы еді. Ол кездегі патша Федор Иванович Швеция жорығынан аттанғанда Оразмұхамметті өзінің мықты, білгіш әскер басы етіп [8] алды. Ол Балтық теңізінің маңында болған жорықтардың көбіне қатынасты.

Қадырғали Жалаиридың жазуынша, Борис Годунов патшалыққа отырған соң, 1598 жылы Оразмұхамметті Қасым қаласының ханы етіп көтерді. Білімпаз жас сұлтан өзінің бар өнерін, ақылын осы қаланы көркейтуге жұмсады. Ол үшін Сырдария бойындағы сәулет өнері әр кезде есіне түсіріп, соның үлгісімен құруды мақсат етті. Ең алдымен хан сарайын тұрғызып, оны үлкен кеңес үйіне айналдырды. Сарайдың ішін, тасын тегіс әдемілеп суреттеп, арабша жазумен өрнектеді. Әсіресе кіретін қақпасын, сыртқы еңсесін келістіре көркемдеп, әдемі оймышқа бөледі. Бұлардың барлығы осы күнгі Қожа Ахмет Яссауидың күмбезіне дәл келеді.

Сырдарияның сәулет өнерін Ораз жас кезінде есінде тұтқандықтан, оны Қасым қаласына апарып көтереді. Бұл қалада әдемілеп салған үйдің бірі – мұнарасы биік көркем мешіт. Оны тұрғызған кірпіштің ұзындығы 13 дюм, о да Сыр бойына барған шындықтың бір түрі. Хан сарайы XVII ғасырда бұзылып біткен. Оның күншығыс алдында құлпытасқа жазу түсірген билердің

көп күмбездері болған. Оразмұхамметтің өз күмбезі Староспаский бейітіне қойылған. Бір кезде ол көркем, сұлу күмбездің бірі, кейін бұзылып біткен. Мұндай әдемі үлгімен Оразмұхаммет салдырған оймыштар, тастар, жазулар Қасым қаласында өте көп болған. Оларды өз заманында өнер үлгісімен жазып кеткен атақты ғалымдар П.Паллас, В.В.Вельяминов-Зернов, Хусаин Фаизханов бұл тастардың үлгісіне, оның әдемі жазуларына аса қызығуы сонша, Хусаин Фаизхановқа кеңес беріп, соны жақсылап зерттесе қандай жақсы болар еді деген тілек білдіреді.

Зерттеушілердің барлауынша, хан сарайы билер кеңес құратын, Түркістанда, Сауранда, Күлтөбеде, Отырарда кездесетін сарайларға ұқсайды. Оның кең отыратын залдары көп, биі жиналып басқосуға арналған. Бұл тәртіпті Оразмұхаммет бабасы Орысханның мұрасынан анықтап білген. Қадырғали Жалаиридың, тағы өзге жазушылардың суреттеуінше, Дешті Қыпшақта, оның ішінде Орысхан билеген Ақ ордада қауым екіге бөлініп оң қол, сол қол болып басқарған. Қадырғали Жалаиридың жазуынша, Орысханның ордасына қауымдар, әсіресе Қанлы елінің бектері, билері (толық екі сап), қауым «алаш мыңы»-арғын, қыпшақ, қоңырат, үйсін, найман (үш сан), қашаған қауым (өзбекпен аралас), бәрі де бұ заманға дейін белгілі елдер. Орысханның ордасында билік айтып, шешіле сөйлейтін атақты билер көбінесе Жалаиридан шыққан, оның ішінде ең жүйрігі Қадырғалидың бабалары Софыбек, Етеуілбек [10].

Ескі жазуларға қарағанда Оразмұхаммет Қасым қаласында жалғыз болған жоқ, қиырдағы тайпалардан көп биді өзінің қасына шақырып, оң қол, сол қол тәртібімен билік құрды. Бұл туралы Қадырғали ашық жазған. Оның

ордасында сол қолын басқарғандар Қыпшақ, Ноғайбек би, арғын Шишбек биі, оң қолында Жалаир Қадырғалибек, Еспай маңғыт Саманай бек [11]. Демек, Оразмұхаммет өте білгіш жүйрік кісі болғандықтан өзінің қырмен байланысын ешуақытта ұмытпаған. Әсіресе, тамашасы оның ағасы Тәуекелмен тығыз байланыста болғаны. Мұндағы ең қадірлі нәрсе – сол кездегі мәдениетке үлгі болған Сыр бойындағы қалаларға ең көп тараған тарихи, әдебиет, шежіре туралы айтылатын кітаптардың ең сирек жолығатын түрлерін жиып алуы. Сырдариямен байланысудың мәдениетке үлгі болатын бір келісті түрі – XVI ғасырдағы қазақтардың араб әрпімен жазған хаттары, оларда араб жазуы ғасырлар бойы өз арасына толық қалыптасып, қазақтардағы жазу мәдениеті өзбек, түркімен, татар сияқты бір қалыпқа түскенін көрсетеді.

Қазақтардың араб әрпімен жазған хаттарының ең ескі түрінің бірі XVI ғасырдағы қазақ ханы Тәуекелдің орыс патшасына Федор Ивановқа жазған үлкен хаты. Бұл хатты Тәуекел аса көлемді түрде жазып, 1594 жылы Мәскеуде Құлмағамбет жырау бастаған елші жібереді. Хаттың негізгі сюжеті 1588 жылы Тобыл өзені бойында құс салып жүргенде ұстап әкеткен інісінің баласы Оразмұхамметті босатып алу еді. Тәуекелдің хаты қазақ әдеті бойынша кең толғаумен қариялар келістіре айтатын тақпақ сөзбен, мәтел жырмен қазақ тілінде әдемілеп суреттелген фәлсасафалық мәні бар, терең хаттың бірі. Бұл хатты Құлмағамбет жырау өзінің толғауымен патшаның алдында оқып шығады. Бірақ өкінішті жері хаттың қазақ тексті бергі кезде жоғалып кеткен, сақталғаны тек қана Вельямин Степанов аударған орысша көшірмесі [12].

Ерте замандағы ой қазынасының бірі – Оразмұхаммет пен Құлмағамбет жыраудың кездесуі, жыраудың Қазақстан туралы толғау жырлары, оны Оразмұхамметтің сүйіне тындауы. Ең тамаша жиналыс 1595 жылы 20 қаңтар күнгі әңгімелері. Оразмұхаммет Россияда үлкен орында қызмет істеп жүрген, екі елдің тұрмысын да жүйрік білетін кемеңгер кісі. Бұл кезде ол 23 жаста. Құлмағамбет жыраудың желпініп айтқан толғауына қатты көңіл қойып, Қазақстан қандай түрде өркендеп келе жатқанын білу үшін жырауға бірнеше сұрақтар қояды. Жырау оны қара сөзбен, толғаумен, жырмен асқақтатып айтады. Оның қазақша айтқан ойларын Вельямин Степанов орысшаға айналдырып отырады [13].

Оразмұхаммет жырауға қойған сұрақтарынан бірнеше мысал:

– Сонша алыс жолды менгеріп жүріп келгендеріңізге зор алғыс айтамын. Тәуекел ханның неше баласы бар, аттары кім?

Жырау: үлкен баласының аты Құдайназар – 10 жаста, екінші баласы – 8 жаста, үшінші баласы – 4 жаста. Олардың баласы жақсы тұрады, тегі құшақтап, алдыңнан бас иеді, сенің көзіңді көріп қуанғысы келеді.

Оразмұхаммет: – Тәуекел, Қызылбас елшісі келіп тұра ма?

Жырау: – Тап сондай, келіп тұрады.

Ол кездегі терең жазылған хаттың бірі Оразмұхамметтің ағасы Тәуекелге жазған хаты. Хат көркем тілде қазақша жазылған, терең фәлсафалық хат. Қазақ әдебиетінің орта ғасырдағы жазба түрінің бірі. Хаттың бастауында былай деген: «Бір ауыз сөз айтпаған кісіні Құдай да сүймейді, ол адамға да керегі

жоқ. Сенің анаң Ас-ханым, қарындасың Алтын бике, менің анам сенің келінің – Алтын ханым, бақ бике солардан сансыз сәлем».

Хаттың қазақ тексті сақталмаған, тек орысша аудармасы бар [14]. Бұл хаттан көрінетін шындық. Оразмұхаммет Мәскеуде, не Қасым қаласында тіпті жалғыз тұрмаған. Оның әкесі Ондан сұлтанның бұрынғы үйі тегісімен оның қасына барып қосылған. «Сенің анаң Аз-ханым, қарындасың Алтын бике, менің анам сенің келінің Алтын-ханым» солардан сәлем деу мұны ашық сипаттайды. Аз-ханым атақты Шығай ханның бәйбішесі, Тәуекел мен Ондан сұлтанның шешесі, Алтын бике сол Аз-ханымның қызы, екеуі де ұл Онданның қолына болған. Алтын ханым Оразмұхамметтің өз шешесі – Онданның бәйбішесі.

Демек, Құлмағамбет елші Мәскеуден Сауранға қайтарында Оразмұхамметтің үйінде тұратын ұлы ана Аз-ханым, Ондан сұлтанның бәйбішесі Алтын ханым тағы басқалары Сауранда тұратын кісілердің бауырларына көптеген сый тарту жібереді. Сый тартқан кісілердің бірі Тәуекел ханның өзі, оған Алтын-ханымның атынан әдемі бұлғыннан жасаған қамқалы тон жібереді, інісі Есім сұлтанға кейін еңсегей бойлы ер Есім – қазақ ханы – алтын етік Ибраим, Құдайназар, Махмұд тағы басқаларға да көп тарту жібереді [15].

Оразмұхамметтің Қасым қаласында жасауымен байланысты өзгешеліктің бір түрі мешерлердің шығуы. Тіл, тұрмыс жағынан ескі мешерлер қазақ тіліне өте жақын. Кейбір ғалымдар мешер тілі ескі қыпшақ тілінің қалдығы деп анықтайды. (В.В.Радлов, «Кодекс куманикус»). Тарихи материалдарды салыстырып қарағанда, Қасым қаласында жасаған Оразмұхамметтің үй-іші,

ұрпақтары қырдан шақырған билер, бектер тобы, әскери ұландар тегісімен өзгеріп мешерге айналғаны көрінеді. Бірақ олар Сырдария бойындағы қалаларда болған мәдениет түрлерін Қасым қаласында көрсете білген.

Оразмұхамметтің Мәскеуде тұруымен байланысты елшілік ісі Россия мен қазақ хандығының арасында күшейе бастайды. 1595 жылы Құлмағамбет елші Мәскеуден Сауранға қайтарында елші болып сайланған Вельямин Степанов онымен еріп Қазақ хандығына келеді. Екі ай бойы Сауран қаласында Тәуекелдің сарайында жатып кеңеседі. Тәуекелдің Вельямин Степановты қалай қарсы алғанын елші былай деп суреттеген.

«Тәуекелдің қысқы, жазғы ордасы бөлек. Жазғы ордасы үлкен алты шатыр, оның сыртында қаладағы ордасы тұр. Хан сарай алдындағы артық шатырында отыр. Оның қасында Сүтемгеннен басқа ешкім жоқ, ең жақын адамы Ысмайыл батыр екені байқалады [16]. Степанов 1595 жылы Мәскеуге қайтады. Тәуекел онымен бірге Мұрат сұлтан бастаған қазақ елшілерін жіберіп Оразмұхамметке арнаған кітап қолжазбаларын толтырып бірге қосады (қара: Статейный список бытности Степанова в Орде 1595-1599 гг.)». Бір кемшілігі Сауранда отырып ел билеген Тәуекел ханның ісін, қаланың тұрмысын, елін, ондағы мәдениет түрлерін, биік мұнарасын, Степанов толық жазбаған. Ондай үлгілер Сырдария қалаларында XVIII ғасырға дейін сақталып келеді [17].

Оразмұхамметтің қазыналарының ішіндегі ең күрделісі оның күміс жәшікте сақтап келген кітапханасы ағасы Тәуекелдің ұйымдастыруымен, XVI ғасыр соңында қазақ тілінде тәртіпке келтірілген

кітаптар, қолжазбалар, барлығы патша мұрағатында №38 жәшікте сақталып келген. Академик Френның зерттеуінше, бұл жәшікте төменде көрсетілген кітаптар қолжазбалар, шежірелер топталған: Тарих Түркістан Мұхамед бин Госман [18], Тарих ал-Измин Женди (Сырдария) [19], Тарих-ал-Чингиз Хайфизи Ташкенди [20], Тарих Чингиз-хан [21], Дастан нәсіл Чингиз хан [22], Кисса Чингиз хан [23], Тарих ал-Жошы молык (Дешти-кыпчак) [24] фи Баян Дастан Чингиз хан [25], фи Баян дастан Ақсақ Темір [26], фи Баян Дастан Едіге мырза [27], Токтамыс, Темір, Едіге [28], «Тарих Капраун» деген кітапта мынадай жыр айтылған.

Байлар – байлар балішер орта сыра ішер, қыз алмаған жас жігіт қызды құшып қымыз ішер [29]. Оразмұхамметтің жәшігінде сақталған кітаптардың барлығы Азия мұражайында, кейін Күншығыс институтында болып келді. Олардың ішінде «Насап наме» [30], Дастан Едіге би» [31], «Дастан Айса ұлы Ямет» [32], «Дастан Ақсақ Темір» [34], «Сиыршы» [35], «Дастан қызы Көрпеш-Баян сұлу» [36], «Тарих Рашидди» [37], тағы басқалар. Мұнда «дастан» деп жазылған кітаптардың аттары тегісімен Қадырғали Жалаиридың жазғаны сияқты соның стиліне келеді. Мәселен: «Дастан Орысхан», «Дастан Оразмұхаммет», «Дастан Едіге би», «Дастан Темір құтлық хан», «Дастан Шығай хан», тағы басқалар. Бір тамаша жері Оразмұхамметтің кітапхана жәшігінен акад.С.М.Френ көптеген қазақ шежірелерін табады, олардың ішіндегі ең ескісі «Қиян Домбауыл мерген шежіресі» [38], «Алаш мыңы» [39], «Үйсін Майқы би шежіресі» [40], «Қыпшақ Құрлеут шежіресі» [41], «Қыпшақ ордаш Құлмұхаммед би» [42], «Боденстай Белгітай шежіресі» [43], «Едіге би шежіресі»

[44], «Едіге би» [45], «Орақмамай» [46], тағы басқалар. Бұлардың барлығы XV-XVI ғасырларда, одан бұрын да қағаз бетіне түскен халықтың әдемі қария сөздері, кейін оларды Г.Н.Потанин қазақ қарияларынан жаңадан жазып алып халыққа таныстырады [47]. Қазақтарда сақталған Шыңғыс хан шежіресін – «Шыңғыс наме» кітабын топтаған қазақ ғалымдары жарыққа шығарып жүрді, солардың ішіндегі аса қадірлісінің бірі А.В.Васильев пен Балғынбаев бастырған «Чингиз наме» [48] оған В.В.Бартольд көз қырын салды [49].

Оразмұхамметтің кітапханасында сақталған кітаптардың ең бағалысының бірі өзіне дос болған серігі, әрі атақты биі, көркем тілде қазақша жазатын асқан жазушы Қадырғали Жалаиридың шығармасы. Оның кітабы 1598 жылы жазылып біткен, әуелдегі аты қандай екені белгісіз жазудың бас-аяғы жоғалып кеткен. Оны бірінші рет бастырған И.Н.Березин, Рашидеддиннің үлгісіне қарап бұл шығармаға да «Жамич ат-тауарих» деп ат берген (шежірелердің жинағы). Қадырғали бұл кітабын өзінің жақсы көрген досы Оразмұхамметке арнаған. «Бұл тарих Оразмұхамметтің ата-анасынан құллық қыла келген Жалаир тарих тамғали ерді «Шыңғыс наме» кітабінен фарсы тілінен түрк тіліне үлгірді. Каусын, соңғы заманда болғанларыны өз ойынан тәснп қалды». Кітапта Россия патшасы Борис Федоровичке зор алғыс айтады. «Патша хазретлері Борис Федорович ұлуғ бек ақ хандур. Мемлекеттің күшті иесі айналасы алты хан, төңірегі төрт хан, дүниенің төрт бұрышын билеген хан, халамықын әділлік пен Сұрған хан, жетімдерге рахым қылып, шығайларды тойдырған хан, жеті ықылымды тегіс алған хан тақты Қазань, тахт Хажы тархан, тахт Тура тахт Сарай».

Патшаның ұлы мерекесін сол кездегі жыраулардың тілімен толғайды. «Кеше күндіз ғайш уа ғұжратқа шырқамыш қылды, ол заман улуг ғазым тойлар қылды, бал арақты хисапсыз құйды, жылқы уа қой, сиыр бисаяр көп өлтірді».

Қадырғалидың осылай келістіре сөйлеуіне қарағанда ол сол кездегі атақты жазушының бірі болған. Бұл кітаптың тілі, мазмұны, оны жазушы бүтіндей ерекше болғандықтан, Шоқан оған зор ғылыми мән беріп, бұл қазақ тілінің жақсы бір мұрасы деп білген оның түсіндіруінше: – В отношении сведений о киргизах самое первое место занимает «сборник летописей» издания Березина, замечательных тем более, что представляет единственно памятники прошедшей жизни казахов. Он написан в конце царствования Бориса Годунова... В нам степных уподоблений поговорен без дна [50].

Қадырғали XVII ғ. басында Россияда болған бұлғақ туралы бір ауыз сөз айтпайды. Ол бұлғаққа Оразмұхаметте қыза қатынасып өзі Лже-Дмитридің қолымен өледі. Оны жазбауына қарағанда Қадырғали XVI ғ. соңында қайтыс болған сияқты. Бірақ оның кітабы сол кездің өзінен көзге түсе бастаған. Оған бірінші көңіл қойған жазушы Әбілғазы. Бұл кісі Қадырғалидың кітабын Есім ханның үйінде қонақ болып Түркістанда жатқанда оқыған болу керек. Есім Тәуекелдің інісі Оразмұхаметтың ағасы. Мәскеуден қазақ елшілер алып келген Қадырғалидың кітабы, Есімде болуы айдан анық. Сондықтан бұл кітапті Әбілғазы бір ғана Түркістан қаласында оқыды [51]. Орта Азияда өзге қалаларда бұл кітап болмаған. Россияда бұл кітапты жақсы білген П.И.Рычков [52]. Н.М.Карамзин [53]

олар танысып, керек жерін пайдаланып отырған. Әбілғазы оқып шыққан бұл кітаптың көшірмесін Ибрагим Халфинның френге жазуынша 1819 жылы Қазақ университетінің кітапханасы сатып алады. Ол кітапты Ибрагим Халфин жақсылап оқып шығып, Әбілғазының шежіресімен салыстырып шығады, сол кітаптың мазмұнымен және Әбілғазыны пайдаланып «Ахуал гингиз-хан уа Ақсақ-Темір» деген кітабын жазады. Френ Қадырғалидың бұл екі тізімінде жақсы білген. Бірақ ол кісінің зерттеуінше, ең жақсы нұсқасы Оразмұхаметтің жәшігінде сақталған Қадырғалидың өз қолымен жазған нұсқасы. Френ Ибрагим Халфинге кеңес беріп, Әбілғазыны осы нұсқамен салыстырып көріңіз», – дейді. (*Ибрагим Халфинның Х.Д.Френге жазған хаттары Архив Акад. наук, ф.778, оп.у.339, М. 16-17*)

Қадырғалидың жазғандарын да, Шоқан айтқандай, ең қызықтысы XV-XVI ғасырдағы қазақ тарихы, Шоқан оны қазақтардың жеке тұрған бір белгісі – «Единственные памятники казахов» – деп анықтаған [54]. Бұл тартуға кіретіндер «Дастан Орысхан», «Дастан Құтлық Темір», «Дастан қазақ ханаларының шежіресі», «Дастан Оразмұхаммет Ондан сұлтан», «Дастан Тоқтамыс хан», «Дастан Едіге би», «Дастан Әбілхайыр хан», (қазақ хандарының шежіресі тура XIV ғасырдан, Орыс ханнан бастайды) жазушының суреттеуінше, «Жошының әскері екінші ұлы Батуға қалды, халық оны «Саиын хан» айтады. Ол Саиын Шамал тарауындағы олейтлерді, Ыбыр-Сібірді, башқұртты, Қырымда Дешті Қыпшақты тегіс өзіне қаратты, өзі Еділ бойында опат тапты» [55]. Әбілхайыр Ташкент, Түркістан өлейетінде патша ерді. Аның қабірі Сығанақта тұрды. Әбілхайырдың

Нұрадын мырза ұғла Уақас бекпен бисияр махаббатлігі бар ерді. Андағ ойтұрлар кім: «кесенің бір жағынан болды біреуі ішсе, бір жағынан екіншісі ішер ерді» [56]. Уақас Едіге бидің немересі, Нұрадының баласы, қырдағы көп манғыттың көсемі. Олар Әбілхайырды жақтаған. Тоқтамыс Сарайдан қашып Шамал таратына келді. Көп уақыт ашаршылықта болып жүрді. Соңынан (Темірге) кісі салды, әуелі Жетім батырды, одан кейін Төбел батырды, одан кейін арғын Қара қожаны салды. Өздері бірнеше нөкерлерімен (Есіл бойында) жатып жүрді. Едіге ұлы Нұрадын мырза көп әскермен келіп Тоқтамыстың (Есіл бойындағы) қарауылын басып алды. Жетім батырды тағы өзгелерін өлтірді, ғафыл болған ханды сол жерде опат қылды [57].

Бұлардың барлығын Қадырғали өзінің көзімен көргендей ашық жазады. Өйткені, бұл оқиға халықтың ойына толығынан орналасқан көркем қария сөздің бірі болған. Қазақ шежіресі бойынша Тоқтамыс пен Едігенің қабірі Ұлытаудың ең биік шыңында, биікте тұрғаны көрінеді. Қазір тас оба түріне айналған. XV ғасырдағы қазақтар оны «Едіге тауы» деп атаған.

Ең мазмұнды тарих «Едігенің шежіресі». Едіге атақты би, XIV ғ. соңында Темірқұтлық ханмен бірігіп істеді, Темірқұтлық Орысханның немересі, Темір – Мәліктің баласы еді. Едіге би 63 жасында опат болды (1419 ж). Оның арғы атасы Баба Түктес Қаратауды, Құмкентті мекен еткен данышпан кісі. Баба Түктестің төрт ұлы бар еді, бірі – Еділмен Меккеге барып патшалық құрды, бірі қағбада өлді, бірі – Үргеніште жатыр, бірінің аты – Терме Еділ-Жайық бойында тіршілік етті. Терменің ұлы Қырбыжы, оның ұлы Исламқия, оның ұғы Қадырқия – бұлар тегісімен Еділ

мен Жайықта жасаған. Қадырқияның ұлы Құттықия ол Қаратауда, Құмкент қаласында жасаған, көп жыл Орысханмен істесіп, ең соңында Орысхан оны Шаһыд /жок/ қылады.

Құттықияның ұлы Едіге, әкесінің намысын жоқтап Орысханмен өштесіп өтеді [58].

Қазақ хандарының шежіресін Қадырғали XIV ғасырдан, Айса ұлы Амет, Орысханнан бастайды. Оразмұхаметтің шежіресінде былай деген: «Дастан Оразмұхаммет, хан бін Ондан, Сұлтан бін Шығай хан, бін Жәдік хан, бін Жәнібек хан, бін Барқ хан, бін Құйыршық хан, бін Орысхан. Орахмұхамметтың бәрта ұруғлары бір дастан бір ықлымда келді. Нешік кім Орысханнан Жәнібек ханға дейін төрт ата өткен. Олар өткен заманда жат қылынып ерді, енді Жәнібек /эз-Жәнібек/ ханның ұғландарын бұ заманда тағы жат қылдық. Аның ұғлы, немерелері үлкен ұруғ болып өтті, бұ заманға дейін өте мәлім, белгілі дұр. Олардың әрбір аталары өз өлейетінде падишалық қылып, атағы шығып өтті, аты шулылары көп болды. Ең алды Қасым хан Жәнібектің Жаһан – бикем деген ханымынан туған. Неше уақыттар атасы ұлысында патшалық қылды, жанындағы өлейеттерді өзіне қаратты. Оның хикаяты әр жерде келур, машһур турур. Билахыр Сарайшықта опат болды. Бутуы аның қабірі Сарайшықта турур. Аның ұғлы Ақ-Назар хан, Ханық сұлтан ханымды туған. Аның хикаяты Мағлұм, Машһур тұрур. Ақ-Назар хан өз араларында бұлғактық болып опат тапты. Аның ұғланларындан патшалық бүгүн тайды. Қасым хан заманында оның Машһур ұғлы Жәдік хан ерді (Ногай)Шығым мырзамен ұрысып, Жыланды төбеде шаһид болды. Аның қабірі Үргенчте Бақырған атада.

Жәдік ханның хатына, қамасы көп еді, ұғланлары һам көп еді. Аты шулы Машһүр ұғланлары бұлар туыр: Тоғум хан, Бөкей сұлтан, Шығай хан, Мәлік сұлтан, бұ кісінің анасы Абай хан бикем туур».

Қадырғали Жалаири өз замандағы халық шежіресін бұлтарусыз, болған қалпында жазады. Оның айтуынша, Жәдіктің баласы Тоғум ханның ұрпақтарын «тоғыз сары» деп атаған, оларға патшалық тимеген. Бұрындық жомарт кісі еді, нәсіліне мәртебе тимеді, Таир біраз хандық құрып, патшалық ісін білмеді.

Қадырғалидың аса қадірлеп айтқаны, әсіресе, ел басшысы – Оразмұхамметтың бабасы Шиғай хан. Бұл кісінің хикаяты әр халде ерлік ісі мен Мәшһүр болуы. Шиғайдың қабірі Күміс кенте, Ғали атаның фанасында туур.

Шиғай ханның қатындары көп еді, мағлум машһур үш ордасы бар еді. Олардан туған ұғланлары – Сенд – құосұлтан, Ондан сұлтан, Алтын ханым бикемден туған ерді. Тәуекел хан, Есім сұлтан, Сұлтан Сабырбек, бұ ұшысының анасы Жигатның Жақсы бикем еді. Али сұлтан Шахим сұлтанның анасы Бұрындық ханның қызы Дадам ханымнан туған ерді. Ондан сұлтанның хикаяты әр жерде жолығып отырады, бисайыр ұлу батыр ерді, Шиғай ханның уақытында қолбасшы әскер еді. Билахыр қалмақ шаһид қылды. Отыз жасында опат тапты. Оның қабірі Қожа Ахмет Яссауи фанамнда дәфін болды. Оның қатыны, қамасы көп ерді, екі ұлуғ ордасы бар еді. Хатыны Алтын – ханым Осек ұғлы Болат сұлтанның қызы, ұғлы Оразмұхаммет Тәтті ханымнан туған ерді, Оразмұхаммет сегіз жасында ұлуғ бабасы Шиғай ханнан жұда болды, он үш жасында өз бабасы Ондан сұлтан шахид болды. Одан қалып, бірнеше

уақыт тарлық көріп, Сейд бидің алдында кіріптарлық шекті. Одан 16 жасында бүкіл христиан патшасы Борис Федоровичтың құллығына хазір болды [59].

Бұлай XIV ғасырдың соңында әдемі оймен қазақ тілінде келелі сөз жазып қалдыру, қазақ халқының тарихын, шежіресін, тұрмысын әдемілеп суреттеу – бұл сарқылмайтын мәдениет дүниесінің келісті бір түрі деуге болады. Ой жүйесінің әдемі құрылу тілі, көркемдік бейнесі Қадырғалиды сол кездегі кемеңгер кісінің бірі етіп сипаттап, оның білгіш, жүйрік, оқымысты кісі екенін көрсетеді. Кітап бойынша Қадырғали араб, парсы, түркі, орыс тілдерін бірдей жақсы білген. Оның көп оқығандығы кітаптың әр жерінде, «бұл мәселе көп жерде кездеседі» деуінде ашық көрініп тұрады.

Сөйтіп, Қадырғали Жалайыр тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшы ғалымы, данышпан жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет мұрагері. Өзінің жазуында да Жалайыр тайпасын жоғары көтеріп ардақтаған. «Алаш мыңы арасында ұлығы тарақ тамғалы Жалаир болғай». Оның жазғандарын қазақ жазу мәдениетінің бірінші үлгісі деп тану керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией. т. I. Спб. 1836, стр. 333, 339.
2. С. М. Frachn. Uras – Mufammedis chan Kasimowienis gum Academic imp Seint. Museo Agintico asserv Aur. SM. Memoires de st. peterourg, t. VII, 1822, h-497-522 tabl XIII, С. М. Frachn 6 Antiquet Muhammedanus Monumenta Vasia Explicuit, particular II. Peboroli, 1822, p. 1-26.
3. Darn. Das AsinCische Myseum der Kaiserlichen academic der, Wissenschaften Zur St peterlury, 1846, стр. 6, 28, 133, 169.
4. Акты, собранные в библиотеках и архивах археографической экспедицией. т. I. Спб. 1836, стр. 339, № 289
5. В. В. Вельяминов-Зернов. Исследования о Касимовских царях и царевичах. ЗВО, ч. X. Спб. 1864, стр. 111-112.
6. Библиотека восточных историков. Сборник летописей с русским предисловием. Издание И. Н. Березина. т. II, ч. I. Казань, 1834 г., стр. VI; Березин, И. Татарский Летописец. Москвитаник, 1851, № 24.
7. Карамзин Н. М. История государства российский, т. X. стр. 16, 114.
8. Тағы сонда, стр. 63.
9. С. Н. Терпигоров. Лакейская столица. Исторический Вестник, т. XXXII, № 4-6, Спб. 1888.

10. Библиотека восточных историков. Издание И. Березина, т. II, ч. I. Казань 1854, стр. VI.
11. Тағы сонда, стр. 14 Л
12. ЦГАДА, ф. 122, 1595, оп. 1, д. 2.
13. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1961, стр. 3.
14. Тағы сонда, стр. 11-12.
15. ЦГАДА, ф. 122, 1595, оп. 1, д. 2, ЛЛ. 45-48.
16. Тағы сонда. ЛЛ. 91-94.
17. А. Добросмыслов. Города Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1910, стр. 109-110; К. А. Акишев, К. М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972, стр. 201-212.
18. Архив Академии наук СССР ф. 778, оп. оп. д. 20, Л. 12 (архив акад. Френа).
19. Сонда, Л. 10
20. Сонда, Л. 13
21. Сонда, Л. 13
22. Сонда
23. Сонда
24. Сонда, Л. 13, 21
25. Сонда
26. Сонда
27. Сонда
28. Архив Акад. наук (архив Френа), ф. 778, оп. I, д. 137, Л. 1-30.
29. Архив АН СССР, ф. 778, оп. I. д. 20
30. Архив Института востоковедения, колл. 321
31. Сонда, № 590
32. Сонда, № 590
33. Сонда, № 590
34. Сонда, № 590
35. Сонда, № 1
36. Сонда
37. Архив АН СССР, ф. 778, оп. I. д. 122, ЛЛ. 47-48

38. Там же, д.123, Л.57 об.
 39. Сонда, Л.54-57.
 40. Сонда
 41. Сонда, Л.52
 42. Сонда, Л.48-58
 43. Сонда, Л.Л.72-72
 44. Сонда
 45. Сонда, ЛЛ.93-95 об.
 46. Г.Н.Потанин. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Живая старина, год XXV, 1917, вып. II-III, стр.47-52 (Чингиз наме. Домбаул, Боденстай-БельгІтай).
 47. А.В.Васильев и Балгныбаев Чингиз – наме
 48. В.В.Бартольд, т. V
 49. Ч.Ч.Валиханов. Собр.сочинений. т.І, стр.121-130, 142-164
 50. Абулгазы. Родословная тюрков. Румянцевское издание, стр. 22-23
 51. П.И.Рычков. История Оренбургская. Оренбург. 1896, стр.70
 52. Н.М.Карамзин. История государства российск, т. X, с.123
 53. Ч.Ч.Валиханов. Собр.сочинений. т.І
 54. Кадыргали Жалаири. Жамих ат-таварих 102-бет
 55. Сонда, 105-бет
 56. Сонда, 105-бет
 57. Сонда, 141 бет
 58. Сонда, 14 б.-140 бет
 59. Сонда

МАЗМУНЫ

Древние казахские племена и образование казахского ханства.....	6
Саки	8
Гунны	17
Усуни	37
Канглы	49
Огузы	57
Карлуки	61
Дулаты и жалаиры	67
Аргыны	71
Найманы	75
Кереи (керейты)	81
Кипчаки	89
Алшыны	102
Объединение древних племен в эпоху Западно-Тюркского каганата	106
Союз «Алаш».....	120
Завершение консолидации древних племен....	129
Казахское ханство	139
Тарихи дәуірдегі қазақ тайпаларының жазу мәдениеті	168
Таңбалы тас жазуы – ұлы мұра	241
Найман, керей, өңгүттердің жазулары	272
Найманы.....	289
Петроглифы с тотемом волка тотем племени шапырашты	297
Тарихи дәуірлерден сақталған мәдениет	313
О значении эпиграфических памятников Казахстана	331
Древние караванные пути через пустыню Бетпак-дала	343
Адайда	363
К вопросу о социальной структуре тарханных грамот и пайзе	369
Қазан университетінің кітапханасындағы қазақ қолжазбалары	392
Оразмұхамметтің кітапханасы	425

Ә.Х.МАРҒҰЛАН
ШЫҒАРМАЛАРЫ

Он үшінші том

**Жауапты шығарушы - «Алатау»
баспа-полиграфиялық корпорациясы**

Президенті Ы.С.КЕНЕНБАЙ

*Редакторы - Қ.Ә.БӘКІР
А.Г. ПОЗДЕЕВ-БАШТА
Беттеген - Ә.А.БАТЫРБАЙ
Көркемдеуші - В.В.СТЕНЯКИН*

Теруге 05.06.2012 ж. берілді. Басуға 08.08.2012 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108/16. Қаріп түрі "Times New Roman".
Шартты баспа табағы 23.52, қосымша жапсырма 6.72.
Таралымы 2500 дана. Тапсырыс № 983

ISBN 9965-807-63-9

9 789965 807633

«Алатау» Баспа-полиграфиялық корпорациясы.
Алматы қаласы, 050026. Төле би көшесі, 130 «А».

АҚ «Алматы-Болашақ» баспаханасында басылды.
Алматы қаласы, 050026. Мұқанов көшесі, 223 «В».
тел.: 378-36-46, e-mail: ao@almatybolashak.kz

